

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

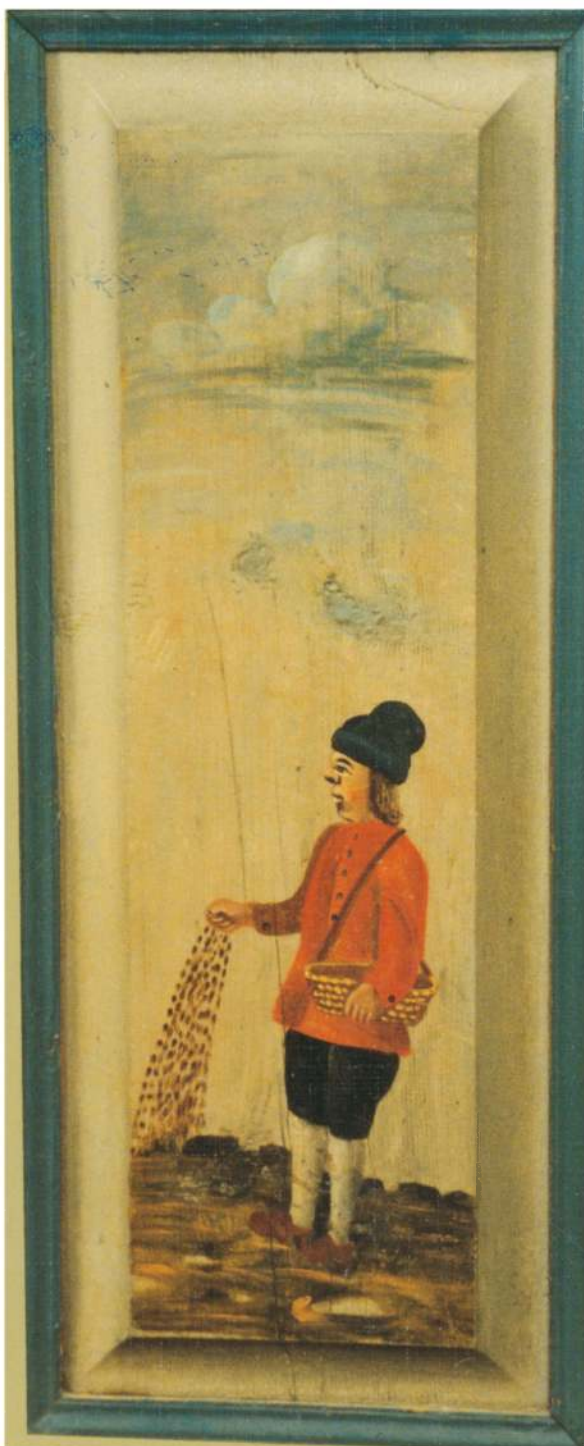
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Bundet til jorden

Stavnsbåndet i praksis
1733–1788

Birgit Løgstrup

Landbohistorisk Selskab

»Bundet til jorden« fortæller om drenge-
nes og karlenes liv på landet under
stavnsbåndet 1733–1788.

Lovgivningen forbød dem at flytte fra
det gods, hvor de var født, uden gods-
 ejerens tilladelse.

Men betød det, at de også i praksis boe-
de hele deres tilværelse på samme sted?
Eller var der måske langt større bevæge-
lighed i samfundet, end vi i almindelig-
hed tror?

Påvirkede stavnsbåndet det daglige slid
og slæb eller årstidernes mange fester?
Hvordan var uddannelse- og flyttemøn-
strene på landet?

Hvilken indflydelse fik stavnsbåndet på
lønforholdene?

Dette er blot nogle af de mange spørgs-
smål, der behandles i bogen.

Det var ikke altid, lovgivningen slog
igennem i praksis.

F.eks. lykkedes det ikke, at få det gamle
lønnæsædssystem afskaffet. Det var dati-
dens overskudsdeling.

Der er ligeledes konstateret en betydelig
bevægelighed i samfundet både geogra-
fisk og socialt. Jyske karle kunne bosætte
sig i Holland. Fæstebondesønnen kunne
blive godsejer.

Det er en anden side af stavnsbåndsti-
dens samfund, end den vi sædvanligvis
hører om.

© 1987 by Landbohistorisk Selskab og
Birgit Løgstrup.

3. oplag 1988.

Billederne på omslaget er fotograferet i

Hersom Kirke af fotograf

Poul Erik Madsen, Bjerregrav.

Mekanisk, fotografisk eller anden gengivelse
af denne bog eller dele deraf er ikke tilladt
ifølge gældende lov om ophavsret.

Trykt hos Aio Tryk as, Odense

ISBN 87-7526-070-0

Bundet til jorden

Stavnsbåndet i praksis 1733–1788

Bundet til jorden

Stavnsbåndet i praksis 1733–1788

af

Birgit Løgstrup

Landbohistorisk Selskab

Indholdsfortegnelse

Forord

Kapitel 1. Hvorfor stavnsbånd?

Fæsteforhandlinger med Jens Mortensen 9. Fæsteforhandlinger med Jens Pedersen 11. Økonomisk krise 12. En udskreven og dermed national hær 15. Stavnsbånd 16. Sammenfatning 16.

Kapitel 2. Var der stavnsbånd før 1733?

Vornedskab 18. Vornedskabsforsøg på Fyn og i Jylland 19. Vornedskabets udløb efter 1702 21. Jens Pedersen forblev vorned 21. Født for tidligt 22. Tvangen over den udskrevne soldat 23. Forsøg på ulovlig tvang 24. For ung til soldatertjeneste 26. I lægdsrullen 27. At blive nægtet pas 27. At flytte uden pas 28. At få et betinget pas 29. Sammenfatning 33.

Kapitel 3. Hvad betød stavnsbåndet for karlene?

Niels Pedersen igen 34. Senere ændringer af stavnsbåndsforordningen 36. Skærpelse af stavnsbåndet under den nye landbrugskrise i 1740'erne 37. Fylde sine år 39. Slegfredsbørn 42. Kombinationen fæster og selvejer 43. Stavnsbåndet som fæstetvang 45. Rasmus Pedersen var over stavnsbåndsaldere 45. Niels Pedersen, Hejlskov 46. Svenning Christensens to flugtforsøg 48. Hvordan det videre gik Svenning Christensen 52. Stavnsbåndet som værn 53. Soldaterudskrivning som stavnsbåndets følgesvend 55.

Hvorfor uvilje mod soldatertjeneste? 58. Sammenfatning 60.

Kapitel 4. Drengetid

Husstand 62. Familie med tre generationer 63. Andre børn i husstanden 65. Kærlighed til børn 69. Børnedødelighed 70. Opdragelse 72. Leg 74. Arbejde 74. Revselse eller børnemishandling 78. Skolegang 80. Konfirmation 82. Sammenfatning 84.

Kapitel 5. Når karlene fik plads

Christian Christensen 85. Niels Nielsen 85. Jacob Jacobsen 86. Opsigelsesregler 86. Peder Troeltsens sag 88. Fæsteindgåelse 90. Godsets indblanding 90. Uofficielle fæsteformidlinger 91. Officielle folkemærker 91. Skiftetider 92. Lønforhold 93. Kost 93. Logi 97. Pengeløn 97. Naturalier 100. Lønnesæd 101. Hjemmeværende børns løn 104. Udgifter og opsparing 104. Lønudbetaling 107. Sikkerhed for lønnen 108. Alternativ arbejdskraft 109. Sammenfatning 113.

Kapitel 6. Karletid i arbejde og fest

Årets gang set gennem bondens håndteringer på Vestfyn 115. Karl på hovedgården 116. Røgter på hovedgården 118. Ladekarl og ladefoged 120. Som en lus mellem to negle 122. Karl hos bonden 123. Karlarbejde 124. Til hove 126. Kævl og strid under hovarbejdet 128. Peder Færgesoldat til hove 128. Arbejdstid og tempo 129. Søndagsarbejde 131.

I kirke 132. Til søndagseksercits 133. Bissetid eller slunteege 133. Drik og spil 134. Fester 135. Sommer i by riden 138. Andre gilder 139. Sammenfatning 141.

Kapitel 7. Når karlene fik fripas

Legal afrejse 142. Friпас som belønning 144. Hvervet soldatertjeneste som fritagelsesgrund 145. Jeppe Bertelsens fripaskøb 146. Godsejernes holdning i frikøbssager 147. Friпас som betingelse i fæstebreve 148. Friпас under trussel 151. Betingede pas eller følgesedler 152. Falske pas 153. Priser på friпас 156. Pas på afbetaling 157. Antal friпас 159. Godsejernes reaktioner 160. På ekstrasession 1789–92 161. Anders på ekstrasession 163. Domstolens reaktion 164. Sammenfatning 165.

Kapitel 8. Når karlene stak af

Eftersøgning og straf 167. En vellykket flugt 169. Rømningsvej 170. Til lands 170. Til søs 173. Hvor drog de hen? 174. Antal 177. Hvorfor? 178. Forslag til at hindre udvandring 181. Udvandrerens fremtid 182. Var der mangel på karle? 184. Sammenfatning 185.

Kapitel 9. Når byen drager

Købstædernes behov for indvandring 187. Klager over købstædernes tiltrækningskraft 189. I lære 190. Lærepladsen må opgives 193. Landsbyhåndvær-

kere var også stavnsbundne 195. Behov for håndværkere på landet 197. Håndværkere stikker af 199. Håndværkere på ekstrasession 199. Borgerskab i købstæderne 201. Gør byluft fri? 206. Sammenfatning 208.

Kapitel 10. Hvordan det siden gik

Mobilitetsforskning 209. Det fædrene ophav 210. Dansk jurist 210. Præst og degn 212. Mobilitet inden for landsbysamfundet 213. Fra bondekarl til selvejer 215. Fra bondekarl til godsejer 216. Hvordan det gik en søskendeflok 222. Baggrunden for social opstigning 227. Sammenfatning 231.

Afslutning – eller da stavnsbåndet blev ophævet 234

Forkortelser 239

Noter 239

Bilag 251

Personregister 252

Stedregister 259

Sagregister 267

Forord

Bondestandens karle og drenge var underkastet et stavnsbånd fra 1733–1788. Det betød, at de kun med tilladelse fra det gods, hvor de var født, kunne rejse bort derfra.

Formålet med denne undersøgelse har været at få fornemmelse af, hvorledes tilværelsen kunne forme sig for de stavnsbundne karle og drenge. Var stavnsbåndet noget nyt? Hvordan var dagligdagen med dens arbejde og fester? Kunne karlene og drengene komme bort fra stavnsbåndet imod godsejernes ønske? Kort sagt, hvordan fungerede stavnsbåndet i praksis?

Der findes ikke meget om landbosamfundets piger i denne bog, fordi de ikke var omfattet af stavnsbåndet. Jeg håber ved en senere lejlighed at kunne få lejlighed til at skrive om dem.

Kildematerialet til undersøgelsen har først og fremmest været retssager, der enten direkte angår stavnsbåndet eller indirekte viser episoder fra den daglige tilværelse på landet. Men også de få bevarede bondedagbøger fra perioden har givet mulighed for at betragte bøndernes liv.

Dette materiale kan kun give enkeltstående billeder. Det er derfor suppleret med landsdækkende indberetninger fra godsejerne om tjenestekarlenes løn og arbejdsforhold fra 1768–1769. Ligeledes anvendes ekstrasessionens mødereferater fra dens rejse rundt i landet 1789–1792, hvor den blev konfronteret med det gamle system i form af klager og fremvisning af både gyldige og ugyldige fripas.

I arbejdet med dette kildemateriale har jeg haft glæde af de mange undersøgelser, andre historikere har udført omkring disse problemer. Også diskussioner med fagfæller og kolleger har været inspirerende for mit arbejde. Først og fremmest vil jeg dog takke Landbrugsrådets stavnsbåndsudvalg, som har betroet mig opgaven. Det har bekostet både undersøgelsen og dens udgivelse. Ligeledes takker jeg rigsarkivar, dr. phil. Vagn Dybdahl, der har bevilget mig den orlov, der var nødvendig, for at jeg kunne udføre arbejdet.

Løgstrup, juni 1987

Birgit Løgstrup

Kapitel 1

Hvorfor stavnsbånd?

Godsforvalteren på den lille herregaard Ørslevkloster i Fjends herred mellem Viborg og Skive havde i sommeren 1731 en række ledige fæstegårde. Det var nødvendigt for driften af både hovedgården og bøndergårdene at finde egnede fæsteemner til de ubesatte gårde. Hvis ingen ville drive gårdene, fik godsejeren, fru Marie Berregård, for det første ingen indtægter herfra og måtte også selv betale de kongelige skatter, der hvilede på de ubesatte gårdes jord. Men dernæst ville hun også mangle mandskab til at drive hovedgården, da det var en del af fæsteafgiften fra bøndergårdene, at de skulle stille med mandskab, trækraft og redskaber på Ørslevkloster.

De var hoveripligtige. På Ørslevkloster var der til markarbejdet kun ansat en godsforvalter, en ladefoged og en forrider til at lede og fordele arbejdet mellem hovfolkene. Derfor var det en overlevelsesbetingelse for Ørslevkloster, som for alle andre godser i Danmark, at finde egnede fæsteemner til bøndergodset. De kunne ikke løse ødegårdsproblemet ved at lægge fæstegårdenes jorder ind under hovedgårdene, for det var blevet forbudt i 1682.

Fæsteforhandlinger med Jens Mortensen

Den 1. juni 1731 blev den 26-årige Jens Mortensen kaldt frem for forvalteren på Ørslevkloster, Jørgen Wormstrup. Med to mænd fra Hald som vidner blev han tilbudt en helgård i fæste i Iglso by. Det var en af de større fæstegårde under Ørslevkloster på 4 tønder hartkorn (tdr. hrtk.). Den var forsvarlig af bygning og fuldt besat med sædekorn og besætning. Hvis han hellere ville starte med en mindre gård, kunne han også få overdraget en halvgård på 2 tdr. hrtk. i Nr. Ørum. Den var ligeledes i forsvarlig stand. Der var ingen restancer på gården fra den foregående fæster. Jens Mortensen skulle fritages for at betale indfæstning, d.v.s. en engangsafgift til godsejeren, ligesom man heller ikke ville benytte fæsteskiftet til at forhøje afgiften fra fæstegården. Det var således et godt tilbud, godsejeren forelagde Jens Mortensen.

Jens Mortensen gav det svar, at han hverken ville have en hel- eller en halvgård i fæste. Dertil var han ikke dygtig nok, sagde han beskedent.

Ørslevkloster i Fjends herred havde i 1731 besvær med at få fæstere til flere ledige fæstegårde. Det var et generelt problem for godserne i Danmark under krisen i 1731. (Foto af et billede fra 1800-tallet, venligst udlånt af fhv. skoleinspektør Mogens Haugård, Skive).

Men sagen var, at han havde helt andre planer for sin fremtid. Til næste flyttedag havde han fæstet sig bort til en anden husbonde, som nok skulle forsvare ham.

Forvalteren ville så vide, hvem den nye husbonde var.

Der blev givet det svar, at det skulle han få at vide, når fardagen kom.

Wormstrup trængte ind på ham, fordi han havde en anelse om, at han nok ville gå ledig.

Nej, det ville Jens Mortensen ikke, men han ville ikke sige, hvem han havde fæstet sig til.

Derefter blev Jens Mortensen indkaldt til Ørslevkloster birketing tirsdag den 15. juni for officielt at få fæstetilbudet fastslået, ligesom hans dygtighed som landmand skulle fastslås.

Først blev Jens Mortensen afkrævet oplysning om, hvem han havde fæstet sig bort til, for at godset senere kunne søge erstatning hos ham.

For retten måtte Jens Mortensen oplyse, at det var monsieur Riis i Viborg. Det var altså købstaden, der lokkede.

Peder Christensen Dam var også indkaldt for retten for at bevidne Jens Mor-

tensens uddannelsesforløb. Jo, han havde siden han kom hjemmefra som 12-årig, tjent hos forskellige bønder på egnen. Han havde været i Hejlskov præstegård og nu sidst 5½ år på Ørslevkloster. Så Peder Christensen Dam måtte nok sige, han var dygtig til bondearbejde. Men om han havde lyst dertil, vidste Peder Dam ikke.

Nu lod godsejeren, fru Berregård, Jens Mortensen tilbyde en tredje gård på birketinget. Denne gang i Ørslevkloster sogn enten i Hald eller Bøstrup by, da den gård i Iglslø ikke stod ham an, skønt den var fri for hoveriforpligtelse.

Dette tilbud måtte Jens Mortensen svare på, og for birkedommeren Jacob Nielsen fra Hejlskov, skriveren Hans Eliassen fra Lund og de otte tinghørere sagde han, at han endnu ikke ønskede at fæste gård. Men hvis han senere skulle komme på andre tanker, lovede han at overveje gods ejerens tilbud.

Den 23. juni, dagen før Sct. Hans dag, opsagde Jens Mortensen sin tjeneste på Ørslevkloster. Det skete på lovformelig vis med to mænd. Fraflytningen skulle finde sted til næste fardag, den 29. september. Opsigelsen gjalt både Jens Mortensen og hans broder Thomas.

Den følgende tingdag var Jens Mortensen igen indkaldt for birketinget for at få fastslået sin dygtighed til bondearbejde og for påny at blive presset til at overtage en af de tilbudte fæstegårde. Ved modtagelsen af indstævningen svarede han, at »han ej var dygtig at svare til den sag«. Så han mødte slet ikke op. Godset måtte nøjes med at få fæsteforhandlingerne og Jens

Mortensens landbrugskyndighed ført til protokols. Der var nemlig intet grundlag for at tvinge ham til at overtage en fæstegård.¹

Fæsteforhandlinger med Niels Pedersen

Jens Mortensen og hans broder var ikke de eneste, som syntes at glide ud af Ørslevkloster gods det år. Niels Pedersen af Lund var lidt yngre end Jens Mortensen, 24 år, men også han fik gården i Iglslø tilbudt. Det skete søndag den 10. juni, mens han tjente som forrider på Ørslevkloster.

Også han frabad sig tilbudet med studsige ord, som det refereres i tingbogen. Han hverken kunne eller ville antage sig gården. Det var bedst, at han først tjente sig nogle penge, inden han skulle overtage en gård i fæste. Han mente nok, at fruven ville give ham sit afskedsras til første fardag.

Godsforvalteren blev vred og søgte at overtale ham. Det var mere tjenligt for ham, der var opfødt ved landvæsenet, at få en gård i fæste, end med pas i lommen at rejse landet om, hverken kongen, landet eller herskabet til nogen nytte eller tjeneste, men snarest selv at forfalde til dagdriveri og være mange til fortræd. Han var fuldt egnet til at overtage en gård, ja langt bedre hertil end mange, der for kort tid siden havde antaget gårde. Men det forkastede han nu så hånligt – sit herskab til allerstørste skade. Hvad værre var for godset og godsforvalteren, så vidste man, at Niels Pedersens forældre havde kræfter og økonomiske midler til at hjælpe ham

med at overtage en fæstegård. De var altså ikke ubemidlede.

Men Niels Pedersen ville ikke. Da han blev indkaldt for retten til den 22. juni, svarede han ved at indsende et skriftligt indlæg, som han selv havde forfattet på behørigt stemplet papir. Han understregede heri, at han var en ung dreng uden midler, så det var ham ganske umuligt at overtage en fæstegård. Han havde slet ikke forstand til dette. Resultatet af et sådant fæste ville blot blive, at han ville ende som stodder og betler – underforstået når han var kørt fast med fæstegården og måtte opgive den igen.

Han valgte i stedet at opfatte fæstetilbudet som en opsigelse af tjenesten som forrider på Ørslevkloster og formodede derfor, at det høje herskab ville forunde ham pas og afsked til Mikkelsdag.

Godsforvalteren kunne meget let bevise på birketinget, at Niels Pedersen ikke var en ulovkyndig dreng. Både det skriftlige indlæg, han selv havde forfattet, og den måde han havde optrådt for retten på og selv forsvaret sin sag, beviste klart det modsatte. Han havde i sit skriftlige indlæg antydnet, at herskabet kunne finde på at tvinge ham til at overtage fæstegården. Men det var både ubilligt og usandt, be- dyrede forvalteren.

Der var ikke direkte fæstetvang i Danmark. Men der var 5. marts 1731 kommet en ny forordning, der gav godsejere ret til at overlade en bondekarl til de hvervede tropper også mod hans vilje. Betingelsen var, at karlen ikke var fagligt egnet til at overtage driften af en fæstegård.

»Når en bondekarl haver tjent for karl i otte år og dog ikke er dygtig eller af de vilkår, at han kan påtage sig en gård eller gårdspart og samme forsvarligen dyrke og vedligeholde, det da må stå hans herskab eller proprietæren og husbonden frit for at lade ham enroullere udi vores krigstjeneste til lands eller vands«.

Men det var ikke denne bestemmelse, Ørslevkloster havde villet benytte sig af. For retssagen havde jo netop haft til formål at bevise, at de to karle var særdeles velegnede til at overtage de ledige fæstegårde. Da de hverken ville eller kunne tvinges, måtte godset se dem forlade stedet – den skrivekyndige og velformulerede Niels Pedersen oven i købet med penge på lommen.²

Økonomisk krise

Hvorfor ville disse to bondekarle – og mange med dem – ikke overtage en fæstegård på det gods, hvor de var opfødt, og hvor deres forældre og hele slægt boede? Niels Pedersen gav selv den begrundelse, at han økonomisk ville kuldsejle med en fæstegård og derfor ende som stodder og betler. Hvad var baggrunden for denne frygt?

Landet befandt sig i 1730'erne i en dyb økonomisk krise. Vi er så heldige at have den beskrevet i teoretisk sammenhæng af en højt placeret embedsmand i centraladministrationen. Otto Thott var i 1730 blevet kommitteret i Rentekammeret – sva-

rende til de økonomiske ministerier i dag. Fra denne position havde han set landets svigtende skattebetalingsevne og grundet over årsagen hertil. Det fik ham til at skrive sine »Uforgribelige tanker om komerciens tilstand« i 1735.

Priserne på de varer, bønderne havde behov for at købe, havde holdt sig på samme niveau som tidligere. Derimod var salgspriserne for deres egne produkter faldet til det halve. Det gjalt for rug, byg, havre, smør og kødvarer. Dette uheldige bytteforhold måtte få skatterestancerne til at stige og dermed også ejendomspriserne til at falde katastrofalt.

Prisfaldet skyldtes svigtende efterspørgsel. De store krige var da ophørt, og det største aftagerland af den danske korneksport, England, havde nu indledt en selvforsyningspolitik, som var lykkedes så godt, at engelsk korn oven i købet var trængt ind på Danmarks traditionelle marked, Norge. Kødeksporten af levende okser, især fra Jylland til Holland, var blevet truet af okser fra Polen og andre baltiske lande. Også her svigtede de traditionelle eksportmarkeder. Men ikke nok med det, også på hjemmemarkedet var de danske landbrugsprodukter truet. Efter Slesvig i 1721 var kommet under den danske konges krone, havde det fået tilstået toldfrihed. Det var så meget mere farligt som de slesvigske landbrugsprodukter var bedre end de danske.

Endelig var det hverken til at få fæstere til gårdene eller karle til at hjælpe med arbejdet. Det skyldtes afvandring af folk fra landbruget. Mange af de bedste karle var

allerede forsvundet under Den store nordiske Krig 1709–20. En del forsvandt, da landmilitsen, d.v.s. den tvungne værnepligt for bønderkarle, blev ophævet i 1730. Og endelig blev mange unge karle og drenge draget til købstæderne, lokket af bedre indtjeningsmuligheder. Resultatet var ifølge Otto Thott blevet det paradoks, at landmanden på de fleste steder manglede folk, mens købstæderne og især hovedstaden København vrimslede med fattige og løsgængere.³

Så vidt Otto Thotts teoretiske overvejelser.

En krisekommission af regeringsembedsmænd understregede med en regnskabsopstilling for en stor sjællandsk fæstegård på 8 trd. hrtk., hvad krisen betød for den enkelte bonde. Fæstebonden skulle kunne avle 174 tdr. korn, som ville beløbe sig til 138 rigsdaler (rdl.) ialt, med en kornpris for rug og byg på 1 rdl. og for havre på 3 mark (mk.) pr. td. Men herfra skulle gå udgifter til sædekorn og skærehavre til hestene (40 rdl.), til korn til familiens forbrug (12 tdr. rug og 24 tdr. byg), til saltvarer og humle, til tiende, folkeløn, smede- og husmandsarbejde. Det blev sat til 177 rdl. Så regnskabet for den store sjællandske fæstegård så således ud:

Udgifter	177	rdl.
Indtægter	138	–
	<hr/>	
Underskud	39	rdl.

Dette underskud er således løbet op på knap 5 rdl. pr. td. hrtk., allerede inden der

En godsejer var i mere end én forstand en stor mand, som dette kobberstik af kammerassessor Peder Nielsen Moldrup (1651–1737) illustrerer. Men hans styrke hvilede på fæstebøndernes arbejde, som høstscenen bag ham viser. På den anden side var fæstebønderne også afhængige af den hjælp, de fik fra godset. Der var således tale om et gensidigt afhængighedsforhold i det 18. århundredes godssystem. (Kobberstik på Frederiksborg Museum).

er betalt landgilde til godsejeren eller skatter til kongens kasse via godsejeren.⁴ Til gengæld havde kommissionen ikke regnet med indtægter fra husdyrholdet, der dog ikke havde kunnet bringe balance i fæstebondens regnskab.

Jens Mortensen og Niels Pedersen havde således ret i at afvise Ørslevklosters fæstetilbud ud fra et privatøkonomisk synspunkt. Og hvad andet skulle de tage hensyn til?

Hvad gjorde man i 1730'erne for at afhjælpe denne alvorlige landbrugskrise – der magisk nok skulle vise sig med følgende mellemrum: 1730'erne, 1820'erne, 1880'erne, 1930'erne og 1980'erne. Regeringen søgte at lette omkostningerne ved skattnedsættelse, ved at udvide markedet for landbrugsvarer gennem toldbeskyttelse og importforbud (Norge) og ved allerede i 1733 at indføre stavnsbåndet.

Bønderkarle i alderen 14–36 år måtte herefter ikke uden godsejerens tilladelse flytte fra det gods, hvor de var født. Der ved skulle landbruget være sikret fæstere til at overtage bøndergårdene og karle til at udføre arbejdet hos disse fæstere og på hovedgårdene.

En udskreven og dermed national hær

Stavnsbandsforordningen, som forordningen af 4. februar 1733 senere er blevet kaldt, var egentlig en udskrivningslov, som genindsførte den udskrevne landmilit. Frederik IV's stolthed, landmilitshæren af 1701, var blevet ophævet kort efter hans død den 30. oktober 1730. Det var

den nye konges gestus over for landbruget, der havde været ene om at stille soldater til denne milit – en soldat for hver 20 tdr. hrtk. bøndergods, ialt 15.000 mand.

Den havde været almindelig forhadet også fra godsejerside, hvor man gav den skylden for alle landbrugets problemer med arbejdskraften. Da staten samtidig havde behov for at spare penge, blev landmiliten ophævet den 30. oktober 1730 efter fuldstændig overensstemmelse mellem de civile ministre. Nu havde Danmark som før 1701 kun en hvervet hær til rådighed. Der var således sket en militærreduktion.

Kort efter blev der udnævnt en ny overkrigssekretær (krigsminister), Poul Løvenørn, som både kæmpede imod yderligere reduktioner af den hvervede hær og støttede bestræbelserne fra visse godsejerkredse for at få genindsført landmiliten. For pludselig havde godsejerne indset, at ophævelsen af soldaterudskrivningen på ingen måde løste deres arbejdskraftproblemer – tværtimod. De havde nu slet intet hold på karlene og startede derfor en kampagne for at få genindsført landmiliten og få mandskabet stavnsbundet. Her mødtes militær- og godsejerinteresser. Men den øverste civile styrelse, konseillet, kæmpede imod. Overkrigssekretæren fik dog overtaget i kampen om indflydelse. Landmiliten blev genindsført kombineret med det af godsejeren ønskede stavnsbånd.

Hærstyrken nåede dog ikke op på den gamle styrke. Hvor der før var blevet ud-

Stavnsbåndet blev indført under Christian VI med forordningen af 4. februar 1733. Denne medalje med Christian VI's portræt blev slået af Hedlinger i 1736. (Foto, Nationalmuseet).

skrevet en mand pr. 20 tdr. hrtk., var det nu én mand pr. 60 tdr. hrtk. Følgelig blev hærstyrken kun på knap 6.000 mand. De udskrevne soldater skulle gøre tjeneste i 8 år, hvis de var under 30 år ved udskrivningen, og 6 år, hvis de var over.

Der var dog lige så lidt som før tale om en konstant militærtjeneste. Soldaterne skulle fortsat have deres daglige virke ved landbruget, men om søndagen måtte de stille til eksercits på de spredt liggende eksercerpladser. I de travleste perioder for landbruget var eksercitsen indskrænket til hver fjerde søndag, d.v.s. fra 15. april til

30. maj og igen fra 1. juli til 30. september. Efter tre års tjenestetid blev eksercitsen indskrænket til den første søndag om måneden. Men hertil kom de store årlige fællesøvelser: en kompagnisamling af 3 dages varighed og en regiments- eller bataljonsamling på 6 dage.

Stavnsbånd

Bestemmelserne om militæreksercits gjalt kun de 6.000 udskrevne soldater. Men alle karle på landet, født af bønder og selv opvoksede ved bondearbejde, var, fra de var

14 til 36 år, tvunget til at blive på det gods, hvor de nu tilfældigvis var født, med mindre de fik godsejerens tilladelse til at flytte. De var stavnsbundne.

Udskrivningsloven og dermed stavnsbåndet gjalt kun i Kongeriget, d.v.s. det nuværende Danmark til Kongeåen. Men der var dog én undtagelse: Bornholm. Lige siden Svenskekrigen i midten af 17. århundrede havde det haft en særstilling. Mens bornholmerne var fritaget for at gøre soldatertjeneste andetsteds, havde de til opgave at værne deres ø med hjælp fra en del artillerister fra København. Der fandtes heller ikke hovedgårde og dermed særlige godsejerinteresser på øen, som regeringen skulle tage særligt hensyn til.

Heller ikke bønderne på Amager skulle stille landsoldater in natura og kendte derfor heller ikke det sociale tryk, der var forbundet hermed.

Stavnsbåndet gjalt heller ikke i Slesvig, landet syd for Kongeåen til Ejderen, som på denne tid hørte med til den danske konges lande. Regeringen fandt det oportunt at tage særligt hensyn til landbefolkningen her – efter traditionen, fordi man ikke ventede, at bønderne ville finde sig i et stavnsbånd uden modstand. Så selv om der nogle år senere indførtes en

landeværnsordning i Slesvig, var den ikke som i Danmark forbundet med stavnsbånd. Man hørte heller ikke herfra de samme klager over bønderkarlens vandrelyst som fra det øvrige land. Derfor kunne udskrivningsloven for Slesvig alene varetage militære formål – og hertil hørte ikke et stavnsbånd.⁵

Sammenfatning

Landet befandt sig i 1730'erne i en alvorlig landbrugskrise, som skyldtes svigtende afsætning og heraf følgende lave priser på landbrugets produkter. Godsejerne kunne i denne situation ikke få bønderkarle til at overtage fæstegårdene, fordi de ofte foretrak at søge lykken i købstæderne eller andet steds. Derfor ønskede godsejerne den gamle landmilitis tilbage, forbundet med et forbud mod karlernes vandringer. Samtidig havde militærvæsenet ønske om at få hæren op på den tidligere styrke før de reduktioner, Christian VI havde gennemført ved sin regeringstiltræden i 1730. Resultatet blev en udskrevet hær på knap 6.000 mand – 1/3 af 1701 styrken – kombineret med et effektivt stavnsbånd i forordningen af 4. februar 1733.

Kapitel 2

Var der stavnsbånd før 1733?

Var det noget fuldstændig nyt, der blev pålagt de danske bønderkarle med stavnsbåndet i 1733? Eller vidste de god besked med, hvad der ventede dem? For at besvare dette spørgsmål skal der i dette kapitel ses på vornedskabet, reglerne omkring den udskrevne soldat under den gamle landmiliti fra 1701 og endelig eventuelle misbrug af de almindelige pasregler for tjenestefolk på landet.

Vornedskab

Sent i det 15. århundrede, tidligst 1495, er vornedskabet blevet indført på den sjællandske øgruppe, d.v.s. Sjælland, Lolland, Falster, Møn og Bogø. Vi kender ikke det nøjagtige tidspunkt. Vi ved ikke, om det er blevet gennemført med en beslutning på landstinget, ved en kongelig forordning eller ved en anonym aftale mellem godsejerne. Men vi kan fra 1495 se virkningerne af det og forsøgene på at omgå det.

Det indebar et stavnsbånd for bondesønnerne, som skulle forblive på det gods, hvor de var født, livet igennem. Det blev aldrig udstrakt til kvinder, degne- eller præstesønner. Godset havde ejendomsret til bonden og kunne derfor sælge eller

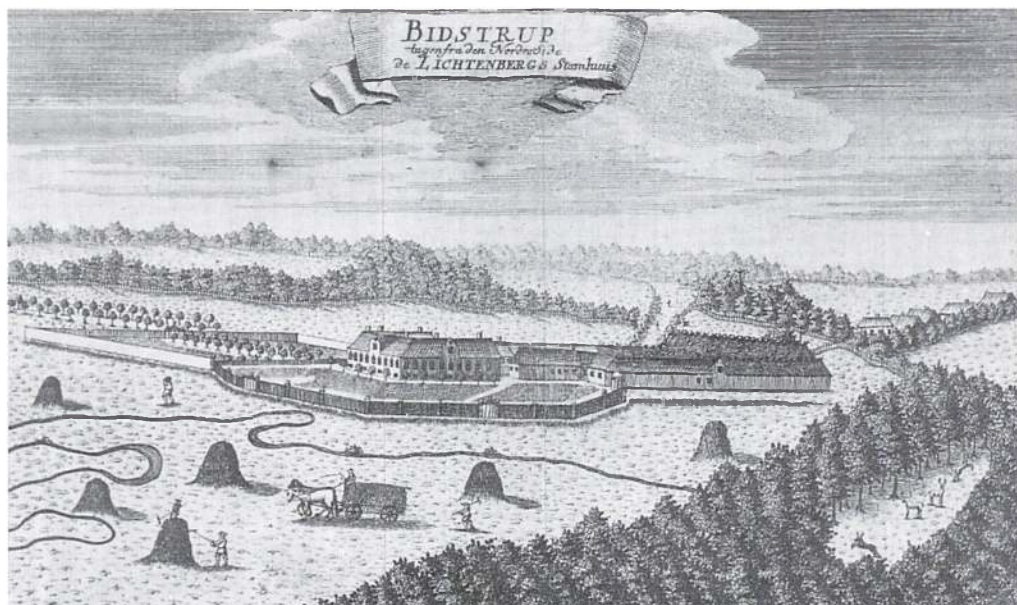
bytte ham bort til andre godser. Formålet med vornedskabet var at bevare et passende reservemandskab på godserne. Dermed hindredes lønninger til tjenestefolkene i at stige eller indtægterne fra fæstegårdene i at falde, fordi karlene ikke kunne søge hen, hvor vilkårene var bedre.

Danske Lov fra 1683 bekræftede fæsteforpligtelsen for den vornede som det væsentligste indhold af vornedskabet i 3. bog 14. kap. 1. art.:

»Vorneden er pligtig at antage hus eller gård, som hans husbond hanem på sit eget foreligger. Og hvis han det ikke gør, da må husbonden dele ham til stavns med al hans formue, om end skønt han sig på andre steder haver bosat«.

Men selv et fast defineret vornedskab forhindrede ikke flytninger: der foregik handel og ombytning af karle mellem godserne, der udstedtes fripas mod betaling, og der foregik illegale rømninger fra godserne.

Vornedskabet blev aldrig formelt udstrakt til Jylland og Fyn. Men alligevel er der overleveret flere forsøg på at binde jyske og fynske karle. Uden for Sjælland måtte godsejerne dog om ad en privatretlig kontrakt, hvor de kunne spille på karlenes frygt for soldaterudskrivning. På dette stik fra Erik Pontoppidans Danske Atlas (bd. IV, s. 434) ses det midtjyske gods Bidstrup.

Vornedskabsforsøg på Fyn og i Jylland

En af grundene til, at vornedskabet kun blev indført på Sjælland, var, at man her først havde nået den stærkt afgrænsede godsstruktur, som gav godsejerne mulighed for at kontrollere dets overholdelse. De store hedestrækninger i Jylland virkede i samme retning. Men hvorfor vornedskabet ikke på et senere tidspunkt er indført i de øvrige landsdele, er en gåde.

Man skal dog være på vagt over for betegnelsen vorned i stavnsbåndstiden – og selvfølgelig også før denne. Betegnelsen vorned på en jysk eller fynsk bondekarl

behøver ikke at betyde, at det er en undvejet sjællænder, eller at vi står over for et hidtil ukendt vornedskab i Jylland eller på Fyn.

Ordet vorned er det samme som værnet. Det kendes fra det 15. århundrede over alt i landet – også hvor der ikke kendes en sødestavnsforpligtelse. Det bruges parallelt med ordet tjener og oftest om en fæstebonde. Den første, der fremhævede denne sammenhæng mellem værn og vorned, var professor i lovkyndighed, d.v.s. jura, ved Københavns Universitet P. Kofod Ancher i 1769:

»Hvad man nu kan slutte sig til – er ikkun dette, at fæstebønder forud har båret navn af vornede. Men da samme ord siges om bønder endog i de lande, hvor igen vornedrettighed nogen tid har haft sted, nemlig i Skåne, Jylland og på Bornholm, så er --- følgen ---, at man intet fast kan slutte af det ord vorned til disse vornedes ufrie tilstand«. ¹

Der er dog fra den tidlige enevælde eksempler på, at fynske godsejere har søgt at indføre en slags vornedskab på deres gods. W. Fr. Wedell lovede i 1678 Wedellsborgs 130 fæstebønder på Vestfyn fritagelse for soldatertjeneste under den skånske krig, hvis de forpligtede sig til under ed at blive på godset også efter krigens slutning. Ejeren af Holckenhavn på Sydfyn havde fået en fæstebonde til at underskrive en lignende forpligtelse. Selv om Fyn var uden for vornedskabets område, bekræftede højesteret i 1682 alligevel stavnsbåndskontrakten, fordi den var lovligt indgået. ²

Også i Jylland kan der træffes spor af private vornedskabskontrakter. Viborg landsting stadfæstede i 1720 en underretsdøm fra Vestervig birketing i Thy, der frikendte Søren Christensen fra Oxenbøl for Kongensgårds krav på ham. Søren Christensen var blevet kasseret af sessionen p.g.a. svaghed. Siden havde han på fuldt lovlig vis opsagt sin tjeneste på godset. Men godsejeren fremlagde i stedet en revers fra Søren Christensen. Indholdet er ikke kendt, men må have været en for-

pligtelse for Søren til at blive på Kongensgård. For når godsets krav på karlen senere blev underkendt af domstolene, var det kun under henvisning til en præstetest om Søren Christensens alder. Da han havde været mindreårig ved underskrivelsen af reversen, kunne den ikke forpligte ham på nogen måde. Godsejeren blev i stedet pålagt at udstede ham pas efter loven, når han måtte forlange det.

Denne sag kan ikke forstås anderledes, end hvis Søren havde været myndig ved underskrivelsen, så havde det stået fast, at han havde forskrevet sig til et vornedskab, ligesom de tidligere omtalte fynske karle. ³

Så sent som i 1729 blev der givet en tilsyneladende meget mærkelig bevilling fra Danske Kancelli – svarende til det nuværende justitsministerium. Borger og husekræmmer i København, Lauritz Jensen Bøggild blev mod at betale 50 rdl. til sin husbonde godsejer Jhs. Friedenreich til Palstrup i Midtjylland fritaget for vornedret. Husekræmmeren var født på Bøggildgård i Thorning sogn (Århus stift) under Palstrup, men havde i 14 år boet i København.

Hvad er nu det? Er det et afpresningsforsøg, hvor selveste Danske Kancelli har lukket øjnene og tilladt Friedenreich en let fortjeneste? Efter min opfattelse står vi her over for et tilfælde svarende til det fynske og det tilsvarende forsøg fra Vestervig, hvor et privatretligt kontraktforhold indstiftede et privat vornedskabsforhold uden for det officielle vornedskabsområde. I så fald har Danske Kancelli naturligvis ikke været på kanten af det lovlige, men har

måttet tage hensyn til en sag som den fynske, der oven i købet var blevet godkendt af højesteret.

Hvilken situation, der havde foranlediget Lauritz Bøggild til at indgå kontrakten, ved vi ikke – måske en trussel om at springe soldat i Store nordiske Krig. Hverken hans ansøgning til Kancelliet eller andet materiale i Palstrup godsarkiv er bevaret. Men sagen rejser alligevel uhyrlige perspektiver. For den kan betyde, at afsmitningseffekten fra vornedskabsområdet er langt større, end vi hidtil har anet. Er det kun toppen af isbjerget, vi ser, mens der har eksisteret mange tilsvarende kontrakter, som blot aldrig er kommet frem til den offentlige administration og dermed kildemæssigt sikret overlevelse til i dag? Lauritz Bøggild kunne have ordnet sagen direkte med Friedenreich, som havde anmodet ham om at indfinde sig på Palstrup. Men mistilliden til godsejeren og Bøggilds bosættelse i København nær regeringskontorerne har fået ham til at søge til centraladministrationen. Vi ved det ikke, men sagen er tankevækkende.¹

Vornedskabets udløb efter 1702

Vornedskabet på den sjællandske øgruppe var forlængst blevet ophævet, da stavnsbåndet blev indført for hele landet i 1733. Der var i slutningen af Christian V's regeringstid blevet foretaget flere lempelser for særlige geografiske områder (Møn og Bogø) og særlige befolkningsgrupper (tilflyttere til ryttergodser og børn af ryttere og andre militærpersoner). Men efter Fre-

derik IV's regeringstiltrædelse blev vornedskabet generelt ophævet ved forordningen af 21. februar 1702, dog ikke med et slag for alle, men kun for børn født efter Frederik IV's tronbestigelse den 25. august 1699 og alle indvandreres efterkommere.

Det vil sige, at der langt op i det 18. århundrede faktisk eksisterede vornede bønder på Sjælland. De kunne endda for et par årganges vedkommende være både vornede og stavnsbundne. Dette er dog mere et kuriosum, da stavnsbåndet er indeholdt i vornedskabet og i sig selv et mindre vidtrækkende instrument.

Fleere retssager viser, at det sjællandske vornedskab skam blev taget alvorligt i det 18. århundrede.

Jens Pedersens forblev vorned

I 1732 appellerede Jens Pedersen i Reerslev en dom fra Egede Gårds birk (senere Jomfruens Egede) i Sydsjælland til Sjællandsfars landsting, fordi Egedes ejer ville have ham »til at være vorned, da han dog udtrykkelig havde bevist at være født af frie forældre på ryttergodse«. Jens Pedersen var da 35 år gammel, døbt den 14. februar 1697 og ernærede sig som hjulmand i Reerslev.

Først forsøgte Jens Pedersen at bevise sin frihed for vornedskabet ved at henvise til faderen. Denne havde været i besiddelse af et frihedsbrev, som han havde købt af daværende ejer af Egede. Men ingen af vidnerne havde set dette brev. Det var heller ikke blevet tinglyst, som Danske

Lov krævede til dets retsgyldighed. Derfor kunne det ikke bevises, at dette frihedsbrev havde eksisteret. Jens Pedersen havde heller ikke været i stand til at fremlægge noget fæstebrev for faderen, så det kunne bevises, at gården tilhørte ryttergodset, da han havde fæstet den.

Dernæst forsøgte Jens Pedersen at fremføre sine egne meritter for at bevise sin frihed. Han havde gjort tjeneste som dragon i 12 år. Men det hjalp ikke – for når en dragon eller landsoldat blev leveret tilbage til godsejeren, trådte vornedskabet atter i kraft. Man havde fra militær side under lovforberedelsen ganske vist forsøgt ved landmilitisforordningen af 1701 at gøre militærtjeneste til fritagelsesgrund fra vornedskabet, men uden resultat.

Så havde Jens Pedersen forsøgt fritagelse under henvisning til sin profession: han havde lært hjulmandshåndværket og mente dermed ikke at være vorned. Men hjulmandsfaget var ikke nævnt blandt de professioner i frihedsforordningen, der kunne hjemle fritagelse for vornedskab.

Derimod kunne den nuværende gods-ejer, konferentsråd Benzon fremlægge et skøde af 21. august 1719 fra kongen på Jens Pedersens faders gård i Reerslev, hvoraf det fremgik, at han havde ret til de vornede sønner, som var født på gården. Og da Jens Pedersen var født i Christian V's regeringstid, var der ingen vej uden om: Thi kendes for ret ved Sjællandsfars landsting den 18. marts 1733:

»At Jens Pedersen pligtig er og bør, som han og hermed tilfindes, at pleje

sin vornede rettighed med at antage gård og hus, hvor hr. konferenceråd Peder Benzen hanem på hans gods anviser«.

Den nu 36-årige Jens Pedersen havde pligt til at overtage den gård, som gods-ejeren ønskede at sætte ham til – og bruge de penge han måtte have på dette for-tagende. Det var vornedskabets indhold og bestemmelse.⁵

Født for tidligt

Men Jens Pedersen var ikke den eneste, som forgæves søgte at få rettens anerkendelse af sin status som en fri mand. Samme dag – den 18. marts 1733 – måtte den næsten 40-årige Christen Larsen også se sit håb om frihed slået ned. Han var i modsætning til Jens Pedersen i besiddelse af sin faders frihedsbrev fra Lejregård (det senere Ledreborg sydvest for Roskilde), dateret den 12. februar 1685. Men det var et personligt privilegium, der ikke kunne udstrækkes til sønnen, fordi han var født på proprietærgods og ikke på ryttergods.

Som 40-årig var han også født inden Frederik IV's regeringstiltrædelse og kunne heller ikke få nytte af vornedskabsforordningen af 1702. Endelig var han født i Glim på Lejregårds gods og altså ikke født i »en af de provinser, hvor vornedrettighed ikke har været i brug«. Så også her måtte landsdommeren tilkende Christen Larsen at pleje sin vornedpligt til Lejregårds herskab.⁶

Det er tilfældigt, at der først blev afsagt

dom i de to nævnte sager efter udstedelsen af stavnsbåndsforordningen. De er begge appelleret af de to vornede, inden forordningen blev udsendt. Indstævningsdatoerne er henholdsvis den 19. november 1732 og den 21. januar 1733. Det har således ikke været håbet om, at de kunne behandles lempeligere efter den mildere stavnsbåndsforordning, der har forårsaget appellen. Der var dog heller ikke taget noget hensyn til den lille gruppe af sjællandske vornede i forordningen. De vedblev at være vornede, til gruppen uddøde.

Tvangen over den udskrevne soldat

I 1701 havde landet fået en udskrevet national militi. En del af de hvervede og lønnede tropper blev erstattet af ulønnede nationale enheder. Det var en økonomisk besparelse for landet. Udskrivningen blev ikke baseret på folketallet, men på en jordvurdering. Nok var det mennesker, der skulle stille som soldater, men der eksisterede intet folkeregister eller lignende, de kunne udskrives efter. Derimod stod der til rådighed en nøjagtig opmåling af Danmarks jord fra 1688, så det var en enkel operation at fastslå, at for hver 20. tdr. hrtk. bøndergods skulle der stilles en soldat. Opgaven blev pålagt den private godssejer p.g.a. mangel på embedsmænd.

Når en soldat var udskrevet for et lægd, var det nødvendigt at pålægge ham at forblive i området, så han kunne passe sine militærøvelser, for ellers skulle godssejeren stille en anden for ham. Derfor blev der lagt det bånd på den udskrevne soldats

Soldatertjenesten var forhad. Dette afspejles i mange karrikaturtegninger fra det 18. århundrede. På Nic. Abildgårds tegning er der intet heroisk over soldaten, der både er stærkt svajrygget og har armen i bind. Nic. Abildgård levede 1743–1809. (Kobberstiksamlingen T'd. 536.57).

bevægelsesfrihed, at han i hele tjenestetiden, d.v.s. 6 år, skulle forblive i samme sogn. Straffen for undvigelse var første gang en tjenestetidsforlængelse på 3 år. Anden gang skulle soldaten løbe spidsrod 3 gange. Tredie gang var straffen hæng-

ning eller livslangt strafarbejde på Bremerholm, d.v.s. flådestationen i København.⁷

Godsejeren alene bestemte, hvilke af godsets bønderkarle der skulle fremstilles for sessionen til indskrivning. Sessionen kunne ganske vist afvise en karl som uegnet af legemlige årsager. Men når først udskrivningen havde fundet sted, så indtrådte de anførte bånd på den udskrevne soldats bevægelsesfrihed. Godsejeren kunne naturligvis ikke legalt præsentere en karl, der ikke tjente på godset eller havde opsagt sin tjeneste efter de almindelige lovebefalede procedurer. Men alle regler kan misbruges. Følgende sager viser, hvorledes en godsejer søgte at få lagt bånd på en karls bevægelsesfrihed ved uretmæssigt at udskrive ham som soldat.

Førsøg på ulovlig tvang

Niels Larsen tjente hos sin broder Søren Larsen i Lindholm i Nr. Sundby sogn nord for Aalborg, men dog således at han passede sit fiskeri på fjorden og kun hjalp broderen i de travleste perioder. Broderen var fæster under major Frantz Rantzau til Bratskov. Derfor hørte Niels Larsen til dette gods's reservemandskab og kunne præsenteres soldat for det. Men Niels var i besiddelse af et frihedsbrev fra Bratskov af 7. november 1723, der tilstod ham fritagelse for enrolling, så længe han var i tjeneste på Bratskov eller hos bønderne her.

Det er forsåvidt et frihedsbrev på linie med dem, vi tidligere har set fra Fyn, men

dog begrænset til den tid Niels Larsen tjente på Bratskov.

I efteråret 1723 havde Niels Larsen været så svagelig, at han havde været nødt til at leje en karl til at røgte sine garn, mens han selv opholdt sig et stykke tid hos en tredje broder i Nr. Sundby. Denne ustadighed gik der rygter om helt op på Bratskov. Så en dag før Mortensdag, da godsforvalter Beyer havde været inde på amtstuen i Aalborg for at betale godsets skatter for oktober kvartal, drejede han inden om i Lindholm på vejen hjem for at sige til Niels Larsen, at han skulle følge med til Bratskov og gå soldat for godset i et vakant (ledigt) lægd.

Godsforvalteren havde taget to folk med. Den ene, Niels Thøgersen, fik besked på at holde fast på Niels Larsen, mens forvalteren gik ind for at tale med hans broder om sagen.

Men Niels Larsen sled sig løs fra Niels Thøgersen og løb langt ud i marken.

Forfølgeren kunne ikke løbe ham ind, fordi Niels Larsen havde smidt sine træsko.

Kort efter kom der ovenikøbet en mand til ham med en hest, som han red bort på mod Nr. Sundby.

Den uheldige vogter gik da »med uforrettet ærende og med banghed« til Søren Larsens hus for at aflægge rapport til godsforvalteren.

Efter denne episode tog Niels Larsen ophold hos broderen i Nr. Sundby – uden for Bratskovs rækkevidde. Nytårsaften den 31. december 1723 opsagde han sin tjeneste til førstkommende påske hos sin

broder. To mænd anmodede samme dag om pas hos godsforvalteren på Bratskov, som loven foreskrev.

Da de to mænd kom til Søren Larsen og fremførte deres ærinde, var hans kones første udbrud til svogeren:

»Niels, gør det intet, så kommer vi i ugunst hos vor husbond«.

Godsejerens reaktion på opsigelsen var at lade to mænd til hest lede efter Niels hos Søren Larsen, men forgæves.

Så lod han ham officielt efterlyse både på kirkestævne og på tinge som en rømningsmand, der havde forladt tjenesten uden lovlig opsigelse. Men alle naboer stod last og brast med ham og vidnede, at selv om de ikke kendte meget til forholdene hos deres nabo Søren Larsen, så havde de dog set Niels i arbejde – ja, så sent som nytårsaftensdag havde han vandet kreaturerne ude i gården. Men efter han var blevet efterstræbt af godsejeren nytårsaftensdag, havde han lejet og selv betalt en karl til at gå ind i arbejdet hos broderen.

Bratskov kom ingen vegne i sagen. Det var nemlig ikke muligt at bevise, at Niels Larsen var blevet indskrevet som soldat inden opsigelsen. Godsforvalteren mødte med en erklæring fra oberst Staufenberg om, at et lægd for Bratskov stod ledigt, og at godsejeren havde »en dygtig og højtanselig karl« at præsentere, men at karlen desværre var rømt. Han blev derfor midlertidigt indskrevet på godsejerens ord. Men ved en sådan midlertidig indskriv-

ning skulle karlen for det første være til stede. Dernæst skulle den foretages af oberst og amtmand i fællesskab.

Dommeren ved Aalborg byting erklærede også den 26. juni 1724, at Niels Larsen i alle måder var fri for major Rantzaus tiltale. Han lagde vægt på, at godsejeren havde forsøgt at indskrive ham imod frihedsbrevet af 7. november 1723.

Godsejer Frantz Rantzau appellerede sagen til Viborg landsting, men blev atter skuffet. Landstingsdommeren stadfæstede den 21. februar 1725 bytingsdommen, men lagde følgende til grund for sin kendelse:

»Da formedelst Niels Larsen ej til en-rolling er præsenteret før tjenestens opsigelse, som efter allernådigste forordning af 30. december 1702 kunne have heftet ham til Bratskovs stavns, så ses ej, at major Frantz Rantzau kan have nogen rettighed til bemeldte Niels Larsen«.⁴

Det var altså kun den udskrevne soldat, der var stavnsbundet før 1733 – og kun så længe tjenestetiden varede. Men Niels Larsens sag viser, at godsejere kunne gøre forsøg på at udvide denne ret. Vi må også huske, at godsejerne var forpligtet til at stille soldater for alle godsets lægd og måtte betale dagbøder, når de stod vakante. Hvor ofte lægderne er blevet besat ved anvendelse af ulovlig tvang, ved vi ikke.

For ung til soldatertjeneste

I 1714 havde godset Møllerup på Djursland forsøgt at holde på Jens Pedersen, der havde taget tjeneste på Ryomgård. Møllerup havde erklæret, at der var brug for ham til besættelse af et vakant lægd. Det fik støtte fra underretten i 1714, men af en eller anden grund blev dommen aldrig effektueret.

I 1723 blev den efter særlig tilladelse appelleret til landstinget. Her kom det nu frem, at Jens Pedersen ikke var fyldt 14 år, da Møllerup gjorde krav på ham. Han var altså ikke tjenlig til soldaterudskrivning. Godset kunne ikke gøre krav på ham.

Også denne sag viser, at udskrivningspligten kunne misbruges. Selv drenge kunne blive forsøgt underkastet et stavnsbånd med henblik på fremtidig soldatertjeneste. Så vidt det fremgår af landstingsdommen, havde Møllerup fået medhold ved underretten. Men da Ryomgård mange år senere rejste sagen igen, blev underrettsdommen omstødt. Jens Pedersen var imidlertid efter den tid rejst frem og tilbage mellem egnens godser uden pas. Hvilket gods han tilhørte i den aktuelle situation, måtte først afgøres ved underretten, udtalte landstinget. Men der var ikke tvivl om, at soldatertjenesten ikke kunne benyttes som påskud til at stavnsbinde en dreng før 1733.⁹

Efter landmilitisen var blevet indført i 1701, måtte den udskrevne soldat blive på godset i soldatertiden. Men også helt unge drenge kunne godsejerne forsøge ulovligt at fastholde på godset med den undskyldning, at der var brug for en soldat. Underretterne kunne undertiden give godsejerne medhold, men for landstinget gik den slags misbrug ikke. På billedet ses en ung knøs i Nic. Abildgårds streg. (Kobberstiksamlingen Td. 536.56).

I lægdsrullen

Udskrivningsforordningen af 22. februar 1701, der etablerede landmilitseren i Danmark, påbød en registrering af alle bønderkarle i alderen 14–35 år. Fra 1724 blev disse reserveruller ført af godsadministrationen for godsets egne karle. De tjente naturligvis først og fremmest et udskrivningsformål, men havde den følgevirkning, at de tillod en nøjere kontrol med karlene.

Derimod indebar registreringen i sig selv ingen legale muligheder for at tvinge karlene til at blive på godset. Hvis de fulgte de almindelige regler for opsigelsesfrister, pas og skudsmål, kunne de frit rejse, hvorhen de ville. Disse regler var blevet udstedt i en særskilt lov samtidig med udskrivningsloven som et resultat af den samme lovkommissions arbejde. Men bestemmelserne var i alt væsentligt de samme, som fandtes i Danske Lov fra 1683, blot krævedes nu også godsejerens påskrift på passet.

Tjenesten skulle opsiges 2 måneder før skiftedag, og karlen skulle have pas fra hushonden og skudsmål fra stedets sognepræst.

Men alle regler kan misbruges. Der blev ført en lang række sager for domstolene, hvor karlene havde opsagt deres tjeneste på lovformelig vis hos deres madfader, som var tidens udtryk for arbejdsgiver. Derefter henvendte de sig til deres husbond, d.v.s. godsejeren, med stemplet papir for at han kunne skrive et lovformeligt rejsepas. Men det blev ofte nægtet

dem. Når der krævedes stemplet papir, skyldtes det, at pasudstedelse var belagt med en statsafgift.

At blive nægtet pas

Anders Jensen opsagde sin tjeneste på Støvring Mølle syd for Aalborg den 24. april 1723, for at tiltræde en plads i Ridemandsmøllen til førstkommande Mikkelsdag (29. september). Det skete i god forståelse med folkene på Støvring Mølle. Ja, han lånte endda møllerkonens egen vogn og heste, da han skulle flytte. Men da han stod med sit stykke 24 skillings papir, nægtede ejeren af møllen, kobbersmed Diedrich Witzschen i Aalborg, ham sit pas. Begrundelsen var, at der skulle have været visse uregelmæssigheder i tjenesten, som Anders Jensen ikke havde aflagt regnskab for. Dette forhold berettigede ham imidlertid ikke til at nægte karlen et pas, udtalte underretten.

Det samme sagde Viborg landsting den 12. juli 1724, da kobbersmeden ankede sagen. Var der tale om tjenesteforsømmelse, måtte der anlægges en særlig sag vedrørende dette. Men passet kunne ikke nægtes, når proceduren var blevet fulgt.¹⁰

Jens Munk i Tornby i Vendsyssel havde opsagt sin tjeneste hos faderen Niels Munk under Asdal gods. Men da han kom op på godset, nægtede godsforvalteren ham pas. Ved den senere retssag var hans eneste begrundelse, at Jens Munk havde forladt Asdal allerede efter opsigelsen og inden pasbegæringen. Men den undskyldning blev afvist af både underret

og landsting, fordi det var sket med madfaderens samtykke. Godsforvalteren blev derfor også pålagt at udstede pas til Jens Munk ved landstingsdommen den 12. september 1727.

Tilsvarende sager blev ført for Viborg landsting fra Tjele gods i 1728 og Bratkov i 1730. Landsting og underret var også her enige om at pålægge godsejerne at udstede de omtvistede pas.¹¹

I lige så mange retssager pålagde underrettsdommen karlene at flytte tilbage til det gods, hvor de forgæves havde søgt at opnå pas. Men ved landstinget er sådanne domme blevet underkendt som »aldeles magtesløse at være«.¹²

For Sjællandsfar landsting haves en tilsvarende sag. To brødre Søren og Jens Christensønner tjente de Gumperup mænd som tærskere i vinteren 1732–33. (Det er det nuværende Klinteby i Sorø amt). De opsagde deres tjeneste dagen før nytårsdag, og nytårsdag indfæstede de sig hos to af universitetets bønder i Sneslev. Selve flytningen skulle først foregå til Voldermisse eller 1. maj.

Den 2. maj mødte de op hos forvalteren på Førsløvgård for at få deres pas og afsked, som han vægrede sig ved at give dem. I mellemtiden var den nye stavnsbåndsforordning blevet udstedt, og forvalteren erklærede, at godset havde brug for karlene til landmilitsen. Godsforvalteren søgte derfor at finde en række fejl i opsigelsesproceduren, hvormed han kunne binde karlene.

Birkedommeren i Førsløv birk gav ham også medhold, og karlene måtte levere fæ-

stepengene tilbage til de to universitetsbønder. Men landstingsdommen af 13. januar 1734 ophævede birkedommen, så de to fæstekarle ikke kunne hindres i at flytte ind på Universitetsgodset.¹³

Der kunne ved underretterne være usikkerhed om retsafgørelserne, når karlene var blevet nægtet pas af godsadministrationen. Ved landstingene syntes retspraksis imidlertid at være absolut sikker. Landstingsdommerne ville ikke tolerere, at pasadministrationen benyttedes til at stavnsbinde karlene.

Det spørgsmål, der ikke kan besvares, er, hvor mange sager om et sådant skjult stavnsbånd nåede aldrig frem til landstingene? Og måske endnu mere afgørende, hvor ofte kunne godsejerne, uden det nogen sinde kom til nogen domstols kendskab, benytte pasudstedelsen imod hensigten, så den i realiteten blev et stavnsbånd? Det har vi ingen mulighed for at fastslå i dag.

At flytte uden pas

Selv om loven klart og tydeligt pålagde karlene i god tid at opsigte tjenesten og sikre sig pas hos godsejeren, så viser masser af retssager, at de ofte blot flyttede rundt mellem godserne ude at kere sig om pas. Disse sager kunne være vanskelige for en dommer. Skulle han pålægge en karl at vende tilbage til det første gods, hvorfra han ikke havde fået pas, eller skulle man starte på en frisk og sige: Fra nu af skal du sikre dig pas ved flytning.

I Niels Nielsens sag har vi et eksempel

på en karl, der var rejst fra Støvringgård uden pas til Overgård syd for Hadsund. Overgård protesterede naturligvis først, da Niels atter vendte tilbage til Støvringgård uden pas. Overgårds gods fik medhold af Overgård birk.

Landstinget ophævede imidlertid birke- dommen og erklærede i sin dom af 18. august 1723, at etatsråd Arenstorff til Overgård »ci kan tilegne sig nogen rettighed til bemeldte Niels Nielsen, som for hr. Arenstorffs tiltale aldeles frifindes«. I det hele taget bruges der udtryk i dommen, som meget let kan fejltolkes: Det var Niels Nielsens tanke ved fraflytning fra Støvringgård,

»at han igen ville forføje sig ind på fru Geheimerådindens gods, hvorunder han hørte«. ¹⁴

Men der var jo ikke stavnsbånd i Danmark på dette tidspunkt! Det kommer ganske klart til udtryk i en anden sag for Viborg landsting fra 1727. Anders Nielsen var født i Skibsted by på Viffertsholms stavn i Nordøstjylland. I 1718 flyttede han ind på Dragsgård, uden at Viffertsholm lod foretage efterlysning efter ham hverken fra prædikestolen eller fra tinge. Senere tjente han på Refs og Randrup i Skibsted sogn uden videre formaliteter. Men da Anders Nielsen 10–12 dage før pinse i 1726 rømte fra Randrup til Lindenborg, blev der iværksat en officiel efterlysning.

Stillet over for det irregulære flyttemønster mellem Østhimmerlands herregårde

erklærede herredsfogden ved Hellum Hindsted herredsting den 17. december 1726, at Anders Nielsen tilhørte Viffertsholm. Men herredstingets dom fik i en mere temperamentsfuld formuleret dom fra Viborg landsting den 30. juli 1727 betegnelsen ganske ugrundet og aldeles ufterretlig. Det blev sagt med fynd og klem:

»da dog fødested i så måde ikke kan binde nogen til stavn«.

Viffertsholm havde ingen søje til at tilegne sig Anders Nielsen. Han skulle i stedet indfinde sig på Randrup stavn og blive der, indtil han med rigtig afsked derfra forsynes. Den uheldige herredsfoged Schoustrup, som med sin ubeføjede dom havde givet anledning til appelsagen, blev tildømt at betale 10 rdl. i sagsomkostninger til kancelliråd Brønsdorff på Randrup. Der var kun paslove i Danmark før 1733 ikke stavnsbånd. ¹⁵

At få et betinget pas

Lovgiver havde med pasbestemmelserne blot forestillet sig, at karlene skulle være forsynet med en art identifikationspapirer ved afrejse fra deres tidligere tjenestesteder. Men der er fundet flere eksempler på, at pasudstederen har misbrugt sin administrative forpligtelse til at indsætte betingelser i passet vedrørende pasindehaverens bevægelsesfrihed. Anderledes kan følgende sager ikke tolkes.

På to tingdage efter hinanden lod Bratkov gods fra den 5. december 1732 på

Kær-Hvetbo herredsting i Vendsyssel lyse efter Poul Nielsen, Niels Poulsens søn i Farup, Saltum sogn. Den tredje tinglysning fandt aldrig sted, fordi madame Ide Vilsbech den 15. december meddelte retten, at hun havde antaget Poul Nielsen som fæster af en mindre gård i Brødslev under hendes gods Nørre Kettrup. Poul var kommet til hende med et fuldt gyldigt pas fra den husbonde, hvor han sidst havde tjent. Desuden var der ingen lov, der forbød karlene at fæste, hvor de havde lyst.

Til tingdagen den 15. maj 1733 blev både Poul Nielsen, madame Vilsbech og de sidste pasudstedere indkaldt, for at det kunne fastslås, på hvilket led i kæden fejltagelsen var begået. Det første pas fra Bratskov lød nemlig således:

»Nærværende Poul Nielsen, som nu haver med sin husbunds villie og minde begivet sig til denne dannemand Jens Sørensen Kolding udi Vrendsted på velbemeldte hans husbunds hr. major Rantzaus gods at tjene, haver der eller andetsteds på godset at forblive, mens vil have hanem recommenderet (anbefalet) til vedkommendes påtegning hans saligheds sag anlangende.

Datum Bratskov den 5. november
1727

På velbårne hr. major Rantzaus
vegne
som fuldmægtig
Nicolai Beyer«

Godsforvalteren på Bratskov udstedte altså et betinget pas til Poul Nielsen, der kun gav ham tilladelse til at tage tjeneste inden for godsets område! Dernæst skulle passet forelægges sognepræsten til påtegning om Poul Nielsens kirkegangsforhold. Det skete med følgende formulering:

»Ovenmeldte pasviser har hos os så levet, at han på andre steder kan blive delagtig i kirkens gode.

Ingstrup Præstegård den 7. februar 1728

J. Godsøn«

Det var lidt sent, at Poul Nielsen fik sine kirkelige forhold bragt i orden. Passet er dateret den 5. november, men skudsmålet først den 7. februar.

Dernæst følger i tingbogen en afskrift af de forskellige påtegninger, Poul Nielsen har fået på sit pas både fra verdslig og gejstlig side de næste 6 år. Det var bevismaterialet til bedømmelse af, hvem der havde overset den ganske betydelige indskrænkning i hans bevægelsesfrihed, som var fastsat i Bratskovs pas. Kun inden for godsets grænser! Men inden domsafsigelsen fandt sted, mødte godsforvalteren fra Bratskov for retten den 12. juni 1733 og erklærede, at parterne havde indgået forlig. Derfor fik domstolene ikke lejlighed til at tage stilling til gyldigheden af det betingede pas.¹⁶

Derimod fik Niels Sørensens tilsvarende sag lov til at passere både herredsting og landsting. Han blev som Poul

Nielsen efterlyst af sin husbond Anders Kierulf til Sødal og Mølgård den 21. marts 1733. Han mødte selv frem for Års og Slet herredsting og påstod, at han havde fået et fuldt lovligt pas fra Anders Kierulf. Men det blev ikke fremlagt i sagen. Alligevel frikendte herredsfogeden ham fra alle hans husbonds krav i sin dom af 1. september 1734. Derfor indkasserede herredsfogden også en alvorlig irrettesættelse af landstinget på grund af det bevisgrundlag, han havde godtaget:

»at Niels Sørensen havde påstået at have haft pas fra bemeldte hans husbunde, da det dog uden lovlig bevis ikke af en dommer burde anses«.

Derimod lagde landsdommeren i stedet vægt på en attest fra Jochum Poulsen til Vår i Vesthimmerland, at han havde ta-

get Niels Sørensen i sin tjeneste i 1730 med Kierulfs tilladelse, men på den betingelse »at han derfra igen skulle indfinde sig på sin husbonds Kierulfs gods«.

Niels Sørensen blev pålagt inden tre uger efter dommens forkyndelse igen at indfinde sig på Mølgård gods og den uheldige herredsfoged at betale processens omkostninger, fordi han med sin ugrundede dom havde givet anledning til appellen til landstinget. Landstinget anerkendte altså betingede pas.¹⁷

Disse betingede pas kunne strække sig helt ned til små børn. Peder Andersen var født i Brovst, hvor hans forældre var fæstere under Bratskov. 1½ år gammel kom han til sin morbroder Jens Mortensen, der var fæstebonde i Fristrup under Birkelse gods i Åby sogn nord for Aalborg. Han var hos morbroderen, indtil han var 14 år gammel, bortset fra kortere ophold hos

Når vi overhovedet har kendskab til, hvorledes drenge og karle flyttede rundt i det 18. århundrede, skyldes det ofte retssager mellem to godser om retten til et ungt menneske. Birkelse, som ses på denne smukke moderne stregtegning, var involveret i en sådan sag 1732-35.

forældrene, og derefter tog han tjeneste hos andre bønder under Birkelse. Men Bratskov lod ham efterlyse ved Hanherreds ting og fik rømningsdom over ham den 19. marts 1732.

Til trods herfor udstedte friherreinden på Birkelse fæstebrev til ham den 14. januar 1733 på Vestergård i Røgild by. Det var for meget for Rantzau på Bratskov. Han sendte sin ridefoged og en lakaj sammen med to karle til Røgel den 30. april for at pågribe Peder Andersen. Han blev taget, da han kom hjem fra marken, hvor han havde harvet den dag. Derefter blev han ført sønder ud af byen og efter sigende til Bratskov.

Det blev stærkt understreget i det tingsvidne, friherreinde Skeel til Birkelse fik taget ved Kær-Hvetbo herredsting, at det var midt i pløje- og sædetiden, altså under det travle forårsarbejde, at en fæstegård var blevet berøvet sin husbonde.

For at en rømningsdom fra et herredsting kunne omstødes, måtte den appelleres til landstinget med de nye tingsvidner, fru Skeel havde erhvervet. Men her gik det ganske anderledes. Den endelige landstingsdom af 24. august 1735 lagde vægt på, at Peder Andersen kun havde opholdt sig hos sin morbroder på Birkelse gods på den betingelse, at han skulle indfinde sig på Bratskov, når godsejeren forlangte det, eller forældrene behøvede ham. Under et af sine kortere ophold for at hjælpe forældrene i høstens tid, var han stukket af fra forældrene. Det var i 1731 ved Seerup markeds tid, en søndag, mens forældrene var i kirke. Faderen beklagede

sig herover til godsejeren, og det havde sat sagen igang.

Landstingsdommen udtalte, at Peder Andersen skulle indfinde sig hos sin rette husbonde major Rantzau til Bratskov. Processomkostningerne på 4 rdl. blev pålagt Peder Andersen og hans morbroder Jens Mortensen i fællesskab. Det sidste skete med den begrundelse, at

»Jens Mortensen befindes ikke at have holdt major Rantzau det, han om forømmeldte Peder Andersens indfindelse har lovet«. ¹⁸

Er sagens kerne en kamp mellem en formentlig barnløs mand, Jens Mortensen, og et gods om et barns tilhørsforhold? Det understreges, at Jens Mortensen flere gange har været hos godsejeren på Bratskov for at få hans tilladelse til at beholde Peder.

Hvor står barnets forældre i denne kamp? Peder er kommet til Fristrup med deres tilladelse, formentlig fordi de vidste, han ville få det godt. Er det et helhjertet forsøg, faderen gør for at holde drengen hjemme, da han melder til godsejeren, at Peder er stukket af? Eller opfylder han blot sin pligt som fæstebonde for ikke at vække godsejerens mishag? Vi ved det ikke.

Men vi ved, at barnet ikke kunne bringes op til morbroderen uden godsejerens samtykke. Det kunne se ud, som om godsejeren kunne stavnsbinde sine bøndersønner fra fødslen ved anvendelse af betingede pas. Hvordan kunne der udstedes et

pas med et indhold, der ikke havde hjemmel i en lov? Der var heller ikke udstedt en lov, som forbød udstedelsen af betingede pas.

De kan heller ikke falde ind under samtidens almindelige respekt for privatretslige kontrakter, som vi tidligere har set omkring udvidelsen af vornedskabets område. Pasudstedelsen må opfattes som et udslag af godsejerens øvrighedsmyndighed. Disse sager viser med al ønskelig tydelighed, at betingede pas blev anerkendt af domstolene.

Sammenfatning

Formålet med dette kapitel var at undersøge, om bønderkarlene kendte til stavnsbånd før 1733. Det strengere vornedskab, som indebar et stavnsbånd, eksisterede på den sjællandske øgruppe til 1702 og for alle landbosønner født før 1699 (Frederik IV's regeringstilrædelse) langt op i det 18. århundrede. De fremdragne retssager viser, at det også blev håndhævet med fuld styrke. Desuden ser det ud til, at det sjællandske vornedskab havde en afsmitende evne. Således er der både på Fyn og i Jylland fundet spor af et vornedskab på kontraktretlig basis, som er blevet respekteret af domstole og centraladministration.

Der har i datiden været stor respekt for kontrakter i den ene eller anden form, hvor der ikke blev taget hensyn til, om det var mellem jævnbyrdige parter, eller den

ene stod i et afhængighedsforhold til den anden. Det kommer tydeligt til orde i Danske Lov 5-1-2:

»Alle kontrakter, som frivillig gøres af dem, der er myndige ----, som ikke er imod loven eller ærbarhed, skulle holdes i alle deres ord og punkter«.

Efter 1701 var den udskrevne soldat bundet til udskrivningsgodset i tjenestetiden. Også dette blev forsøgt udstrakt til karle, der endnu var for unge til at blive udskrevet som soldater.

Endelig gav de almindelige regler om pasudstedelse lejlighed til misbrug. Over for godsejernes nægtelse af pasudstedelse synes der nogen vaklen i underretternes afgørelse, men hos landsretten blev det påtalt strengt. Undertiden var disse pas-sager meget vanskelige, fordi bønderkarlene øjensynligt ofte flyttede rundt uden de påbudte pas.

Derimod var de to instanser enige om at anerkende betingede pas, selv om de rent faktisk indebar et stavnsbånd.

Resultatet af undersøgelsen må således være, at der før 1733 kunne eksistere en stavnsbinding af bønderkarlene. Hvor almindeligt det har været, er det umuligt at fastslå. Hvis karlene ikke havde været vant til en form for stavnsbånd før 1733, er det også vanskeligt at forklare, hvorfor de ikke protesterede i 1733 under en eller anden form. Men et stavnsbåndsovrør i 1733 kendes ikke.

Kapitel 3

Hvad betød stavnsbåndet for karlene

»Ingen bondekarl må give sig fra det gods, hvor han er født, så længe hans husbonde kan skaffe ham tjeneste, med mindre han er over de til enrolleringen ansatte år, eller sin tid ved landmilitsen rigtig har udtjent. Men når han da derfra har erhholdet sin afsked, som ham uden nogen slags betaling meddeles, må han sin husbonde tjenesten lovlig opsige, og derefter kan han siden tage tjeneste i landet, hvor han selv vil. Undtagen han er af de gamle vornede, eller har forsiddet sin gård. Men i andre tilfælde må den ikke nægtes ham«.

Sådan lyder § 18 i forordningen af 4. februar 1733, der bandt alle bønderkarle til det gods, hvor de var født. Dette stavnsbånd gjaldt fra drengen var 14 år, indtil han var 36 år. Gårdfæste og udstået soldatertjeneste på 6 eller 8 år kunne bryde båndet.

Hvis han var under 30 år ved soldaterudskrivningen, var tjenesten 8 år, ellers kun 6 år. Derefter skulle han selvfølgelig vende tilbage til det gods, hvor han arbejdede. Men hvis han derefter ønskede at flytte, trådte de almindelige opsigelsesregler i kraft, og godsejeren kunne ikke nægte ham pas.

Der var dog to undtagelser. Hvis han var vorned, d.v.s. født på Sjælland, Møen eller Lolland-Falster før Frederik IV's regeringstilrædelse (1699) eller havde måttet gå fra sin fæstegård (forsiddet den), så kunne han ikke anmode om pas og forlade godset imod godsejerens vilje. Men i alle andre tilfælde var det nye stavnsbånd ikke livslangt.

Det gjaldt for alle karle på landet i hele Danmark nord for Kongeåen, undtagen på Bornholm og Amager. Pigerne var derimod ikke omfattet af stavnsbåndet, da det var tæt knyttet til militærtjenesten.

Niels Pedersen igen

Hvad var de umiddelbare virkninger af stavnsbandsforordningen? Som vi så i 1. kapitel, havde fru Berregård på Ørslevkloster måttet opleve Niels Pedersen – søn af velhavende gårdmandsfolk – sige nej tak til flere fæstetilbud og med pas og formentlig penge på lommen forlade godset og sin barndomsegn. Men nu to år efter fik hun hjælp af den nye forordning og kunne kalde ham tilbage til næste Mikeldag. Det skete ved en lysningsseddel af 6. juni 1733, som blev læst på Ørslevkloster birketing på tre tingdage den 12.,

Også i det 18. århundrede kunne karlen benytte arbejd-langsomt-aktioner i deres protest med godsejerne. Dette stik fra Erik Pontoppidans Danske Atlas (bd. III, s. 100) giver ikke indtryk af en høj arbejds effektivitet. En af karlene har lagt sig til at sove midt i travlheden med høbjergningen.

19. og 26. juni. Niels mødte ikke selv, da han var flyttet til Sjælland og havde taget plads på Tølløsegård gods. Det var Thyge Nielsen i Lund, der allerede den 7. juni meddelte retten dette. Hvorfor gav Niels sig da til kende? Jo, ellers kunne han anses som en rømningsmand, d.v.s. han kunne og skulle pågribes og fængles, hvor han var.

Vi træffer ham igen i 1737, hvor han havde plads i Grønkjær i Feldingbjerg sogn hos en bonde, der ikke hørte under Ørslevkloster. Her mødte to mænd op fra hjemgodset for at opsigte hans tjeneste, fordi der var brug for ham på godset hos Niels Jensen i Sdr. Ørum. Men Niels ønskede ikke at flytte, for han var glad for at

være i Grønkjær. Derfor påstod han, at han hverken kunne få den løn eller forplejning, han var vant til i Grønkjær. Det hjalp dog ikke. Ridefogeden tvang ham til at flytte. Hans protest kom til orde på følgende måde:

»Niels Pedersen lod sig forlyde med de ord, at han skulle vel tjene Niels Jensen således, at hans tjeneste ikke over et halvt år skulle forlanges på godset«.

Niels holdt ord. Han var kun i Sdr. Ørum fra Sct. Hansdag til Mikkelsdag, så vendte han tilbage til Grønkjær. Det opnåede han ved at blive liggende i sengen om morgenen, til davren var på bordet og

ved ikke at passe hestene, som han skulle. Godset havde ret til at skalte og valte med karlene, som det fandt for godt. De havde til gengæld den passive protest som våben mod de bestemmelser over deres liv, de ikke selv ønskede. Som vi senere skal se i kapitel 6, gik Niels til sidst for vidt, så han blev nødt til at ægte en ældre enke for at undgå dom for ulydighed under hovarbejde. Niels var da 32 år. Enkens alder kendes ikke, men hun var blevet gift med sin første mand i 1717. Da var Niels 10 år gammel.¹

Senere ændringer af stavnsbåndsforordningen

Ørslevkloster var ikke det eneste gods, som benyttede sig af de nye muligheder for at kalde de karle tilbage, der i tillid til lovgivningen var rejst fra hjemstavnen. Stavnsbåndsforordningen af 4. februar 1733 blev tinglæst på Sjællandsfars lands-ting den 18. februar 1733 og allerede den 18. marts efterlyste 10 godser på Sjælland en del bortrømte tjenestekarle og drenge. (Totterupholm (det senere Rosendal), Aggersvold, det Kalundborgske gods, Tølløse, Søgård, Anneberggård, Tersløsegård, Gisselfeld, Kattrup, Nørager og Mørupgård). Således fortsatte det de følgende par år.

Ikke nok med det ekstraarbejde, hjemkaldelserne medførte for tingene, men de godser, hvor karlene nu var ansatte og måske endda havde fæstet gård, protesterede på tinge på tilbagekaldelserne på karlenes vegne. Så loven gav anledning til

et massivt pres på over- og underretterne over hele Danmark, som enhver bevarct tingbog er et tydeligt bevis på.²

Der må også være indløbet protester mod alle disse hjemkaldelser til centraladministrationen, for allerede den 8. august 1733 udgik et reskript med forbud mod at hjemkalde drenge, der var rejst fra godset inden pasalderen (14 år). Det lettede tilsyneladende ikke presset på domstolene, for året efter ved reskript af 8. august 1734 blev alle sager vedrørende tilbagekaldelser henvist til afgørelse ved de genoprettede landmilitssessioner – en form for administrative retter.

Endelig ved forordningen af 9. december 1735 blev situationen nulstillet ved år 1733. Alle, der var rejst fra deres fødestedsgods med lovformeligt pas, skulle blive på det sted, de opholdt sig den 4. februar 1733. Hvorimod ulovligt bortrejste stadig skulle kunne kaldes tilbage af det gods, de havde forladt på ureglementeret vis. D.v.s. at en karl som Niels Pedersen, der var rejst fra Ørslevkloster med lovligt pas, kunne være blevet på Tølløsegård, hvis han ikke straks havde reageret på den nye lov.

På grund af adskillige uklarheder i stavnsbåndsforordningen eller måske snarere, fordi flere punkter gav anledning til nogle vanskeligheder, som Kancelliet ikke havde forestillet sig, kom den nye forordning af 9. december 1735. På de afgørende punkter sagde den det samme som den tidligere lov: karlene var stavnsbundet fra 14–36 år. De kunne stadig ikke tvinges til et fæste mod deres vilje. Det sidste kunne

sluttes modsætningsvist fra bestemmelsen i afdeling 2 § 2 om, at en soldat kunne udløses til fæste på et andet gods, hvis blot militærvæsenet blev stillet tilfreds med en anden soldat i den udløste karls sted.

Efter udstået militærtjeneste kunne karlene altså stadig fæste gård eller i det hele taget søge hen, hvor de ville. Det var naturligvis en torn i øjet på de godsejere, der ikke kunne skaffe beboere til deres fæstegårde. De fik i 1739 ret til at afgive de karle, der nægtede at overtage et fæste, til garden. Hertil krævedes dog karle af høj statur. I 1741 blev der også åbnet for afgivelse af fæstenægttere til de almindelige hvervede regimenter. Så kunne fæstenægttere af lavere statur også få deres straf! Nu havde karlene valget mellem at fæste en gård eller springe soldat, uanset om de allerede havde gjort tjeneste i den almindelige landmilit. Men absolut fæstetvang var der ikke i Danmark.

Stavnsbåndet var i sin oprindelige udformning altså ikke tilstrækkeligt tvangsmiddel for de godsejere, der ikke kunne få deres fæstegårde besat. Derfor kom disse bestemmelser om valg mellem gårdfæste og hvervet soldatertjeneste. Regeringen mente altså i 1741, at frykten for militærtjeneste i de hvervede tropper var fuldt tilstrækkeligt middel til at få ledige fæstegårde besat.

Måske som en konsekvens af at drenge allerede i 9–10 års alderen kom ud at tjene, indtrådte stavnsbåndet efter frd. af 12. oktober 1742 allerede fra det 9. år og blev samtidig udstrakt til det 40. år. I den følgende udskrivningslov af 13. april 1764

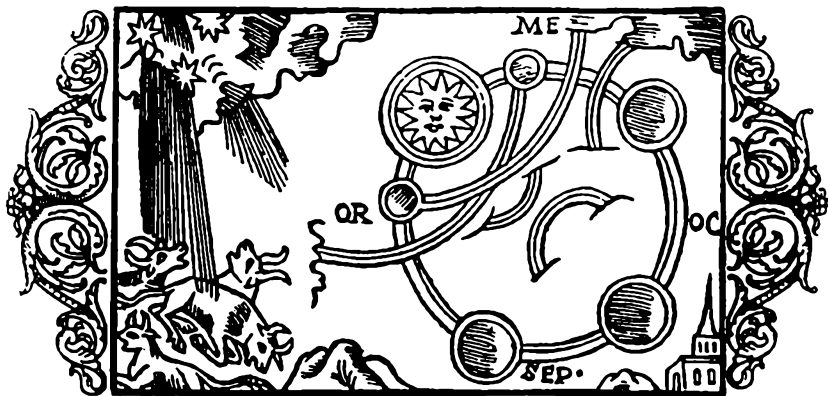
blev begyndelsesalderen yderligere nedsat til det 4. år, men uden tvangen blev udvidet i opadgående retning.

Skærpelse af stavnsbåndet under kvægpesten i 1740'erne

Aldrig såsnart var landbrugskrisen i 1730'erne overstået, før en ny ulykke ramte erhvervet. I midten af 1740'erne nåede en aldeles ødelæggende kvægpest Danmark fra de russiske Sortehavs egne. I gamle Anders Sandemands tilbageskudende optegnelser fra Sønderjylland var den indvarslet allerede i 1743:

»I dette efterår lod sig se en usædvanlig stjerne på himlen hver aften efter solens nedgang. Samme stjerne havde en lang over os udstrakt stråle og glans og nedgik i vester 2 eller 3 timer på aftenen. Og i det 1744de år samme vinter ligeledes. Og var et tegn for den et år derefter påfølgende svære fæ (kreatur) sygdom, som begyndte her i landet«.

I hele Ørsted by i Sønderjylland, hvor Anders Pedersen boede, var der i efteråret 1745 over 300 stykker hornkvæg, men kun 15 overlevede kvægpesten. Heraf havde smitten ikke ramt 4, og 11 overlevede angrebet. Hos Anders Pedersens forældre havde der været en besætning på 13 stykker kvæg ialt, hvoraf de 11 døde. Da sygdommen havde udraset i hele byen, købte en del af bønderne nye køer, som også døde. Som følge heraf steg prisen på de kreaturer, der havde stået sygdommen

Usædvanlige stjerner og kometer blev opfattet som varsel om kommende begivenheder. Den voldsomme kvægpest i 1740'erne var ganske bestemt blevet varslet gennem en usædvanlig stjerne, der havde vist sig på himlen hver aften efter solnedgang både i 1743 og 1744. Kvægpesten blev fulgt af endnu en stramning af stavnsbåndet. Denne tegning af en komet er taget fra første bog af Olaus Magnus: Historia om de nordiska Folken, s. 37 (1555, men genoptrykt i 1976).

igennem, hvis de overhovedet var til at få. Efter et halvt års forløb vovede nogle af gårdmændene i byen at købe køer igen. Nogle af dem undgik sygdommen. Efter det sidste sygdomsangreb måtte Anders

»endnu love Gud for sin nåde, at vi beholdt en ko og en stud, som gik sygdommen igennem«.

Kvægpesten medførte en kostbar åreladning af landbruget. Da den havde udraset i 1748, var mellem 300.000 og 400.000 stk. kvæg døde over hele landet. Det var dyrt i sig selv, og samtidig varede det længe, inden besætningerne var genetablerede i sædvanlig størrelse.³

I denne krisetid var det atter arbejdskraftpolitikken, der blev strammet. Der blev udsat en række lokale krisekommis-

sioner over hele landet bestående af embedsmænd og to godsejere fra hvert stift. Den sjællandske stiftskommission stillede forslag om direkte fæstetvang. Når en godsejer ikke frivilligt kunne få en karl til at overtage en ledig fæstegård, skulle han have myndighed til at tvinge ham. Det blev i den endelige forordning af 1. juli 1746 ændret til, at den afskedigede soldat havde pligt til at vende tilbage til det gods, hvorfra han var blevet udskrevet, og ligeledes pligt til at fæste gård under dette gods.

»Ingen landsoldat skal have tilladelse andensteds sig at nedsætte end på det gods, hvor han er udskrevet fra. Og hvor han skal være pligtig gård at antage«.

Om en karl blev udskrevet til militærtjeneste, var afhængig af godssejers for-godtbefindende. Men for de udskrevne karle var tjenesten for fremtiden kombi-neret med fæstetvang. En godssejer kunne ikke som i vornedskabets dage direkte på-lægge en karl at fæste gård, men måtte om af soldatervæsenet. Denne indirekte fæ-stetvang blev ophævet med forordningen af 14. september 1774. I stedet fik gods-sejerne ret til at aflevere fæstenægtre til yderligere 6 års militærtjeneste, når de ikke ville fæste efter de 12 år, tjenestetiden nu var udvidet til. Men i perioden 1746–1774 var der indirekte fæstetvang i Dan-mark.⁴

Var det danske stavnsbånd ved midten af det 18. århundrede da ved at nærme sig det østelbiske livegenskab? Der manglede stadig krav om ægteskabstilladelse både for mænd og kvinder, ligesom de kongerigske fæstere var beskyttet af livsfæste og selv var i besiddelse af fæstegårdens løs-øre. De sidste to punkter havde kun prak-tisk betydning, hvis fæsterne var i stand til at klare skatter og afgifter og i øvrigt for-ordningsmæssigt vedligeholde bygninger og redskaber. Men kvinderne i Danmark blev aldrig stavnsbundne, ligesom der heller aldrig blev krævet godssejertilladelse til indgåelse af ægteskab. Det havde imid-ler tid ikke skortet på forslag om begge dele.⁵

I det foregående er der givet en skil-tring af bestemmelserne om det stavns-bånd, der påhvilede de danske bønderkarle i perioden 1733–88. I det følgende skal vi gennem nogle konkrete retssager

se, hvad det betød i enkeltpersoners til-værelse.

Fylde sine år

Fylde sine år var samtidens benævnelse for, at stavnsbåndsförpligtelsen og regi-streringen startede. Så blev drengen op-taget i reserverullen på det gods, hvor han boede på det pågældende tidspunkt. Det var oprindeligt efter stavnsbåndsförord-ningen ved 14 år, men blev som oven for omtalt nedsat til først 9 år (1742) senere 4 år (1764). For at holde styr på de drenge-børn, der var født på godset, men på den ene eller anden måde blev bortpraktiseret omkring den famøse fødselsdag, begyndte mange godser at føre fortegnelser over drengebørnene mellem fødsel og den egentlige registreringspligtige alder. Regi-streringen var således i praksis fuldt ud-bygget fra 0–40 år.⁶

Der var god grund til at nære mistillid til drengenes forældre, der som forældre til alle tider gerne ville give deres børn så god en start som mulig. Mange forældre må have været af den opfattelse, at den bedste start foregik uden for godsets ræk-kevidde. Det viste sig på den særlige ekstrasession, der efter stavnsbåndets op-hævelse blev afholdt rundt i landet 1789–92. Formålet var at få alle karle på landet indført i de nye reserveruller. Men mange børn og unge mødte frem med mere eller mindre gode beviser på deres fritagelse for soldatertjeneste. Det giver os en enestående chance for at få et lands-

Ved ekstrasesionerne 1789-92 afsløredes det, at flere folk i købstæderne ikke havde deres papirer i orden. De var på papiret stadig bønderkarle. Det skete for theandler Mads Johansen i Nykøbing-Sjælland. Mon han også havde et fint skilt, som det P. Cramer tegnede et udkast til for en kaffehandler? (Kobberstiksamlingen Td. 525.58).

dækkende billede af stavnsbåndstidens undvigelsesmanøvrer.

Den 16-årige Christen Isaksen fra Lundø nord-vest for Viborg mødte for sessionen den 10. september 1792 med en hel stak dokumenter for at bevise sin frihed. Der var selvfølgelig den obligatoriske præ-

sticattest, der fastsatte Christens fødselsdag til den 28. juli 1776. Et dokument fra selveste borgmesteren i Viborg, dateret den 12. december 1780, fastslog, at han havde fyldt 4 år i Viborg by og derfor ikke hæftede til noget gods. Hvis det ikke var tilstrækkeligt, havde han eller snarere

hans forældre fået tre borgere i Viborg til at skrive under på, at Christen formedelst øjensvaghed havde opholdt sig i Viborg fra 14. juli til 14. august 1780. Så han havde altså fejret sin 4 års fødselsdag i købstaden. Men dokumenterne hjalp ham ikke. Sessionen underkendte alle de indgivne beviser og resolverede, at han alene var sendt til Viborg for at fylde sine 4 år der for på denne måde at forsøge at omgå håndt. ⁷

Lars Pedersen i Ørbækhus i Vissenbjerg sogn på Fyn var af sine forældre blevet sat i pleje (eller var kommet på ferie, ville vi vel sige i dag) i Lintofte under Frederiksgave for at holde sin 4 års fødselsdag her. I fødselsdagsgave købte faderen et fripas til ham af Frederiksgaves ejer. Tilsyneladende havde dette gods intet med drengen at gøre. Ekstrasessionen kunne afvise passet med henvisning til en nyere bestemmelse, reskriptet af 28. august 1789, der krævede, drengen skulle være 18 år på fritagelsestidspunktet, for at passet kunne anerkendes. Men Lars' far havde handlet præcis som Christens far på Lundø. ⁸

Mads Johansen, en 25-årig privilegeret theandler i Nykøbing Sjælland, måtte lide den tort at skulle møde op på ekstrasessionen sammen med alle bønderkarlene. Nu blev det nemlig åbenbart, at han var født af fattige forældre i Højby sogn i 1767. Før sin 4 års fødselsdag var han kommet ind til Elisabeth Mejer i Nykøbing, som havde forsørget ham indtil konfirmationen. Da han aldrig havde fået sine papirer bragt i orden, var hans eneste be-

vis på tilhørsforholdet en attest fra omtalte Elisabeth Mejer, dateret den 21. oktober 1790. Den kunne ekstrasessionen ikke godtage.

Den var dog indstillet på at bruge en anden paragraf til at hjælpe theandleren: nemlig at han var kommet i en anden næringsvej uden for bondestanden og derfor ikke var vant til bondearbejde. Denne afgørelse var sessionen ikke bemyndiget til selv at træffe, så theandleren måtte henvises til Danske Kancelli.

Også efter den nye udskrivningslov af 1788 var bondearbejde og landets forsvar to sider af samme dag. Det var først udskrivningsloven fra 1849, der indførte almindelig værnepligt blandt mænd uanset håndtering og fødested. ⁹

En parallel, men lidt mere kompliceret situation stod den 22-årige Thor Olsen i. Hans fader var nu konsumtionsbetjent (toldbetjent) i Holbæk, hvor Thor var adjungeret ham, d.v.s. var hans tilforordnede.

Faderen havde en broget karriere bag sig. Han var en fri mand, d.v.s. han havde et fripas – uden det dog oplyses hvorfra. Da Thor blev født i 1770, havde faderen opholdt sig på Rygård gods. Året efter flyttede han til Tølløse, hvor han fæstede hus og ernærede sig som skomager. Han havde dog betinget sig i fæstebrevet, at fæstemålet kunne opsiges fra begge sider, så han frit kunne flytte med hustru og børn. Fra 1776–80 ernærede faderen sig som skoleholder i Ågerup, inden han flyttede til Holbæk.

Sessionen mente ikke, faderens friheds-

brev kunne udstrækkes til sønnen. Det afgørende var, at Thor havde fyldt sine 4 år i Tølløse, mens faderen var husfæster. Derfor resolverede den:

»I anledning af dette 4 års fylde på landet er han pligtig som en husmands søn at værne for landet«.

Men lige som den privilegerede theandler blev han henvist til at søge kongelig fritagelse.¹⁰

Slegfredsbørn

Når vi kender sager om omflytning af børn, skyldes det som regel retssager mellem godsejere, der hver for sig gjorde krav på de omtvistede børn. Drengene over en vis alder betød nemlig arbejdskraft på bøndergods og hovedgård og senere soldater- og fæstestemmer. Hvis ikke alle lægd på godset blev besat, skulle godsejerne betale bøder til landmilitssessionen. Hvis ikke fæstegårdene blev besat, mistede godset indtægter. Derfor var det af økonomisk betydning for et gods at holde sammen på mandskabsstyrken uanset børnenes alder.

Anders var slegfredsbarn, d.v.s. han var født uden for ægteskab i 1742. Faderen, Hans Christensen, anerkendte faderskabet, hvorfor drengen da også hed Hans-søn efter ham. Moderen døde, da Anders var 3 år gammel. Han kom da til sin faders forældre i Grurup, som ligesom fødestedet Skjoldborg i Thy hørte under Todbøl gods. I 1747 fæstede faderen en gård under Abildgård, som ejedes af

krigs- og landkommissær Elias Dietrich. Året efter tog han Anders til sig – med til-ladelse fra Todbøl gods, ligesom han betalte godsejeren for noget rug, han havde forstrakt forældrene med til drengens ophold. Tre år senere, den 15. marts 1751, krævede godset drengen tilbage til påske, inden han fyldte de den gang afgørende 9 år.

Der var en frist på små fire uger, da påskedag faldt den 11. april dette år. To mænd var sendt af sted med en skriftlig rekvisition på drengen. Hans Christensen skrev herpå:

»Det synes for mig ganske forunderlig, at mons. Sørensen [godsforvalteren] ville forlange min søn at få til Skjoldborg, som jeg selv bedst agter at lade oplære i sin kristendom. Desforuden hører han ikke til Todbøl gods, som han kom fra, da han var 5 år. Nu er han på min husbondes gods indført i reserve-rullen«.

Abildgård den 15. marts 1751.

Hans Christensen

Faderen forsøgte at se på drengens tarv og fremførte derfor det bureaukratiske argument, at drengen var indført i reserverullen på det nye gods. Men han stod svagt, for som ugift far havde han ingen ret-tigheder over sit barn. Kun moderen havde forældremyndigheden over barnet. Når hun døde, trådte godsejeren ind som over-formynder. Et uægte barn havde ingen fader, med mindre det var lyst i kuld og køn. Og det havde Hans Christensen for-

sømt. Selvom barnet var kommet til faderen med godsets tilladelse, så kunne det altid trække denne tilladelse tilbage.

Det var de hårde juridiske kendsgerninger. Herredsfogeden i Hassing Refs herred dømte da også den 29. juli 1751 Anders tilbage til Todbøl gods. Til gengæld forpligtedes dette til at drage omsorg for, at drengen ikke alene fik fornøden klæde og føde, men endog børnelærdom og andet hans timelige og evige velfæd tjenligt.

Men herredsfogden havde overset en forordning fra 31. januar 1738, der påbød, at sager om retten til mandskabet skulle afgøres af landmilitssessionen – en embedsmandskommission. Derfor ankede godsejer Dietrich, der som krigs- og landkommissær selv sad i denne kommission, sagen til landstinget. Her henviste man ved kendelse af 7. juni 1752 sagen til landmilitssessionen. Hvordan det gik her, ved vi ikke, men mon ikke Dietrich fik det sidste ord!¹¹

Selvom en ugift moder levede, kunne en godsejer prøve andre pressionsmidler for at holde hendes drengebørn inden for sit godsterritorium. Ingeborg Nielsdatter havde i 1780 måttet sætte sin lille dreng, Jørgen, i pleje hos fæstehusmand Jacob Olesen i Volstrup under Sæbygård gods i Vendsyssel. Da hun inden drengens 3 års fødselsdag ville have ham tilbage igen, lejede hun Peder Albertsen i Højen til at køre for sig. Han hørte under Burholt gods, ellers havde han nok ikke vovet dette skridt.

For sent opdagede oberst Arenfeldt til

Sæbygård, hvad der var sket. Jacob Olesens fæstehus i Volstrup hørte nemlig under Sæbygård, og plejedrengen var formentlig allerede indgået i Sæbygårds registreringssystem. Arenfeldt anlagde sag både mod Ingeborg Nielsdatter for at have bortført sit barn med vold fra dets plejeforældre og mod Peder Albertsen for at være i ledtog med hende.

Godsejeren mente ganske vist, at moderens ønske skulle have indflydelse på valg af plejested, når det blot blev inden for godsets stavn. For loven sagde jo, drengen hørte Sæbygård til, selvom det først skulle effektueres ved 4-års alderen.

Arenfeldt fik medhold ved Sæbygårds birketing den 22. september 1783. Men kusken Peder Albertsen appellerede dommen til Viborg landsting, som erklærede birketingsdommen for lovstridig. Peder Albertsen var kun lejet til at køre for Ingeborg. Også hun blev frikendt for beskyldningen om bortførelse.

»Ja, til dette barn kunne desuden ingen have større ret end moderen, allerhelst det ikke var 3 år gammel«.

Derfor blev oberst Arenfeldt og birkedommeren pålagt at betale 30 rdl. til Peder Albertsen i sagsomkostninger.¹²

Kombinationen fæster og selvejer

Den tidligere omtalte Anders Hansen sag havde skabt uro i Thy, for den 3. juli 1751 – en af de dage hans sag blev behandlet – blev herredsfogden for en sikkerheds skyld

Ingeborg Nielsdatter lejede en nabo til at køre for sig, da hun måtte bortføre sin lille dreng på 2½ år. Årsagen til bortførelsen var, at han ikke blev passet godt af sine plejeførelde. Selv om han endnu ikke havde opnået den stavnspligtige alder, ville godsejeren ikke godvilligt give afskald på ham. (Tegning 1673 af J. A. Fribolet. Foto fra Nationalmuseet nr. 73.585).

bedt om at tinglyse en kendelse fra landmilitssessionen i Thisted fra 1748 (i øvrigt underskrevet af Dietrich). Det var ejeren af Råstrup gods, som havde fået en kendelse for, hvor en søn af en fæster og selvejer henhørte. Anders Clemensen var fæster af den store Jensgård på 12 tdr. hrtk. under Råstrup. Men samtidig ejede han Klestrupgård i Hundstrup sogn. Han boede selv på fæstegården og havde sin egen gård fæstet bort. I øvrigt et vidnesbyrd om, at ejerforholdene var langt mere komplicerede i det 18. århundrede end normalt antaget.

Anders Clemensen havde en søn, Christen, som kort før sin 9 års fødselsdag i

1748 blev flyttet ud på Klestrupgård i tjeneste hos faderens fæstebonde. Derved blev han som ejer af fæstegården husbonde for sin egen søn, der derved blev unddraget Råstrup stavns og kom under faderens. Christen var naturligvis også på denne måde stavnsbundet, men han skulle gå soldat for det strølæg, Klestrupgård deltog i, med mindre faderen meddelte ham fripas. Fripasudstedelsen var inden forordningen af 30. januar 1777 tilladt også strølæg, såfremt lægdet ikke blev helt tømt for mandskab (forordning af 9. december 1735). Et strølæg var sammensat af flere lodsejere.

Råstrup indklagede som omtalt Anders

Clemensen for landmilitssessionen, som den 17. oktober 1748 kort påbød, at Anders skulle stå i reserverullen for Råstrup gods – og altså være bundet til Råstrup stav. Anders' tjenesteforhold på Klestrupgård blev altså opfattet som en undvigelsesmanøvre – og derfor forbudt.¹³

Stavsbåndet som fæstetvang

Formålet med stavsbåndet var som omtalt at skaffe arbejdskraft til landbruget – ud over selvfølgelig at sikre tilstedeværelsen af det nødvendige antal soldater. Midlet var i første omgang at binde karlene til deres fødegods i den erhvervsaktive periode mellem 14 og 36 år. Sikrede det godsejerne i deres bestræbelser for at få ledige fæstegårde afsat? Vi vil se på de juridiske muligheder i nogle konkrete sager.

Rasmus Pedersen var over stavsbåndsalderen

Rasmus Pedersen tjente hjemme hos faderen på Horsenseggen, indtil han som 37-årig fik lyst til at prøve lykken i Odense. Han opsgav sin plads hos faderen dagen før Sct. Hans 1741 ved to mænd, både over for faderen og dennes husbonde madame Fogh i Horsens. Hun tilbød ham to forskellige gårde i fæste den 6. august. Men nej tak, han havde besluttet at søge sit brød i Odense. Men så kunne han komme i tjeneste hos hende selv inde i Horsens, lød det næste forslag. Men han afviste stadig, og den 2. oktober rekvirerede han sit pas hos hende. Det fik

han ikke, men blev i stedet den 28. maj 1742 indstævnet for Bjerre-Hatting herredsting for at lide rømningsdom, som den der var rejst fra sin fødestavn uden pas. Rasmus Pedersen påstod under henvisning til stavsbandsforordningens 18. art., at han var frikarl, fordi han var over 36 år. Derefter trådte de almindelige pasregler i kraft, som han nøje havde fulgt. Men modparten henviste til den nye forordning af 30. juni 1741, der udvidede stavnsforpligtelsen til 40 år.

Herredsfoged Mads Sommer fulgte denne påstand og stemplede Rasmus som rømningsmand i sin dom af 20. august 1742. Men Rasmus Pedersen appellerede til landstinget, som erklærede underrettsdommen for aldeles uefterrettelig. 1741-loven kunne ikke have gyldighed med tilbagevirkende kraft. Rasmus var fyldt 36 år, inden den nye lov satte aldersgrænsen op til 40. Han var derfor en frikarl og havde som sådan handlet fuldstændig korrekt med sin opsigelse. Herredsfogden og madame Fogh skulle i fællesskab betale ham 12 rdl. til dækning af sagens omkostninger.¹⁴

Denne sag kom udelukkende til at handle om den korrekte aldersgrænse. Det er hævet over enhver tvivl, at karlen efter at have opnået den forordningsmæssige alder frit kunne gøre, hvad han ville. Han var ikke stavsbundet længere og kunne afvise de stillede fæstetilbud.

Niels Pedersen, Heilskov

I 1739 havde fru Berregård på Ørslevkloster atter besvær med at få afsat en fæstegård. Denne gang var det en gård i Svenstrup, som Jens Andreasen havde haft i fæste. Den udsete fæster hed også denne gang Niels Pedersen, men han var fra Heilskov i Ørslevkloster sogn og søn af Peder Jacobsen. Han var 27 år gammel, da han sammen med faderen den 24. september 1739 blev kaldt op på hovedgården og budt ind i fru Berregårds stue. Det var tydeligt, at der skulle foregå noget særligt, for ladefogden og Christen Jensen i Skyttehuset kom også til stede som vidner.

Fruen tog selv ordet først og sagde, hun ville forunde Niels fæste på Jens Andreasens gård.

Så tog godsforvalter Ramel over og oplæste de nærmere betingelser for overdragelsen. De var ikke så ringe: der var kun to heste og en ko ved stedet, men herskabet ville indsætte 3 heste, 3 køer og 2 to-årige stude. Desuden kunne Niels få skaffefrihed for et kvartal, halv landgildefrihed i indeværende år og tømmer til reparation af bygningerne. Det kunne tyde på, at det var en forsiddergård, han blev tilbudt.

Da Niels tøvede, blev besætningstilbudet forandret til 50 sletdaler, hvis han fortrak det.

Ramel spurgte så, hvad svar Peder Jacobsen og hans søn gav hertil. De undskyldte meget, men erklærede sig ude af stand til at tage imod fæstegården på de tilbudte betingelser.

Forhandlingerne fortsatte nede på godsforvalterens kontor, hvor Ramel tilbød Niels betingelserne skriftligt, så han kunne studere dem nærmere. Men han sagde også nej hertil.

Så forsøgte Ramel sig med et tilbud om, at ladefogden kunne følge med Niels ud på gården, for at han kunne se sig omkring. Men Niels sagde nej igen. Han ville end ikke følge med derud.

Næste akt foregik i tingstuen på Ørslevkloster, hvor de to vidner bekræftede det hidtidige handlingsforløb. Dernæst var der indkaldt to mænd fra Niels' barnsdomsby, som skulle bekræfte, at han var født og opvokset ved bondearbejde, at han havde alderen og var dygtig nok til at fæste gård.

Det bekræftede de. Han kunne følge med vidnerne i arbejdet på ager og eng. De havde set ham pløje og høste både til hove og hjemme, så han kunne forsvare sig for fuld karl. Ja, faderen havde de sidste 8 år ikke haft anden karl end sønnen derhjemme. Han var hverken vanvittig eller havde nogen skader på sine lemmer o.s.v.

Det kom også frem, at Niels tidligere havde afvist et andet fæstetilbud på en halvgård i sognet kaldet Bruddal. Han havde en lillebroder, Christen, på 16 år, som faderen havde sat i lære som skrædder. Desuden havde faderen uden sit herskabs tilladelse antaget en tjenestedreng fra et andet gods.

Da det ikke bemærkes, at aftalen om broderens læreplads var kommet i stand uden godsejerens tilladelse, må reglerne

En moderne stregtegning af Ørslevkloster kirke, der var ramme om de kirkelige handlinger i Niels Pedersens liv.

være fulgt. Til gengæld har godset villet sikre sig den ældste søn som gårdfæster. Der var dog ingen mulighed for at få dom for, at Niels skulle overtage gården i Svenstrup. Sagen endte derfor med, at godsforvalteren bad om at få et beskrevet tingsvidne om de forskellige vidneafklæggelser.

Det siges ikke, hvad han skulle bruge tingsvidnet til. Men i 1739 havde godsjerne som tidligere omtalt fået mulighed for at afgive gårdfæstenægtere til garden. Så måske skulle tingsvidnet bruges til at bevise Niels' status som fæstenægter.

Hvor om alting er, så blev Niels en måned senere troløst med Kirsten Christen-

sensdatter af Skyttehuset, og 5. juledag blev de gift. I øvrigt var hun datter af det ene vidne ved fæsteforhandlingerne den 24. september. Da fæsteprotokollen for Ørslevkloster ikke er bevaret, ved vi ikke med sikkerhed, om brylluppet som sædvanligt var kombineret med et fæste.

Men da Kirsten året efter – 3. juledag 1740 – blev begravet i Ørslevkloster, kaldes hun Niels Pedersens hustru af Svenstrup. Samme dag blev hendes nysødte datter døbt, som fik moderens navn Kirsten. Moderen var altså som så mange andre kvinder den gang død i barselsseng.

Der stod Niels med sin nysfødte datter og formentlig også den fæstegård, han ikke ville have haft, og uden den kone, der var så vigtig for, at bedriften skulle lykkes. Derfor blev han allerede den 7. februar 1741 trolovet igen i Ørslevkloster kirke med en ny Kirsten. Det var også en Kirsten Christensdatter, men denne gang var hun fra Heilskov, hans hjemby. De blev gift den 27. april, men det sædvanlige var, at den trolovede drog ind til sin fæstemand allerede ved trolovelsen.

Niels overlevede også sin anden kone. Ved folketællingen 1787 boede han hos sin lillebroder Christen i Heilskov og betegnes da som enkemand efter 2. ægteskab. Han døde samme år den 9. december 74 år gammel og blev begravet på Ørslevkloster kirkegård.¹⁵

Det er de ydre kendsgerninger om Niels Pedersens tilværelse. Det, vi ikke ved, er, hvorledes Niels selv havde klaret at overtage den påtvungne fæstegård i Svenstrup. Havde han affundet sig med det, eller var han blevet en bitter mand?

Svenning Christensens to flugtforsøg

Inden Svenning Christensen i 1746 kom i samme situation som Niels Pedersen, var der kommet en ny lov, som under indtryk af den frygtede kvægepest gav godsejerne ret til at tvinge karlene til at overtage et gårdfæste efter endt soldatertjeneste.

41 år gammel fik Svenning Christensen lyst til at prøve noget andet. Han havde i 17 år tjent hos Ole Nielsen i Enslev under

Overgård gods, først hos manden selv, derefter hos hans enke Kirsten Hansdatter og de sidste par år hos sønnen Hans Olesen. Så ved juletid 1744 havde han i fuld overensstemmelse med folkene på gården sagt pladsen op og var flyttet derfra Mikkelsdag 1745. Han havde blot – bevidst eller ubevidst – glemt at sikre sig pas hos godsejer Arenstorf på Overgård. Han flyttede ind hos sin søster i Lystrup, der var gift med Jens Jensen Kræmmer. Han startede også selv et lille købmandskab med mælk og æg, ligesom han lagde et ungkreatur til.

Godsejeren fik opsporet hans opholdssted og tilbød ham gårdfæste under Overgård – en ødegård i Udbynder på 7 tdr. hrtk. Svenning betakkede sig – og startede en tingsvidnesag for Gerlev herredsting – nu hans rette værneting – for at bevise, at han var fuldstændig ubrugelig til landbrugarbejde (jvf. kap. 6). Han mødte endog med en attest fra præsten i Lystrup, at han havde klaget over svimmelhed over for ham. Det var startet med smerte i højre tommeltå og havde derefter bredt sig til hovedet, så han var fuldstændig fra sans og samling, når anfaldene kom. Præsten havde anbefalet ham at bade sine fødder og skylle munden. Men lige lidt hjalp det.

I stedet for det gårdfæste, han ikke var i stand til at antage, ville han gerne overtage et hus i fæste under Overgård eller købe sit fripas for en rimelig pris. For han var over 40 år gammel, og da han i 1744 var blevet præsenteret på sessionen i Randers, var han blevet kasseret på grund af

alder. Arenstorf blev naturligvis rasende og svarede Svenning Christensen:

»Dersom jeg ikke vidste, at rekvirenten var både til bondearbejde dygtig, og havde andre til en bondegårds besiddelse erforderende kræfter, kan enhver fornuftig skønne, jeg ikke ville tilbyde eller betro ham sådant. Thi da måtte skaden være størst for mig i fremtiden«.

Det er sagen set fra godsejerens side. Han kendte Svenning som en dygtig landmand – og ikke mindst vidste han, at han havde sparet penge op både tidligere og nu ved sin handelsvirksomhed.

Arenstorf var som andre godsejere afhængig af at få sine ødegårde besat med dygtige folk. Det gik ud over godsets driftsresultater, når det ikke lykkedes. Derfor ville han ikke give Svenning noget fripas.

Så gik sagen videre for Overgård birking, hvor Svenning Christensens skiftende forsvarere, nabogodsernes godsforvaltere, søgte at bevise, at den tilbudte fæstgård i Udbyneder var ulovligt forringet. Der var taget jord fra den og lagt under hovedgården, uden der var foretaget tilsvarende nedsættelse af hoveriet, men dog en vis moderation i skatterne. Selv om det var en forsultet ødegård, Svenning var blevet tilbudt, fik han ikke nedslag i fæstefgifterne.

Samtidig kørte der for birketinget en hidsig debat om forsvarernes ret til at påtage sig Svenning Christensens sag. Han tilhørte jo Overgård gods – efter Arens-

torfs påstand, og kun godsejeren skulle påtage sig sine folks forsvar.

Mens disse juridiske spilfægterier stod på, besluttede Arenstorf at tage sagen i egen hånd. Den 4. oktober 1746 drog prokurator Ponch fra Overgård til Lystrup sammen med to karle for at få fat på Svenning.

Men da denne så dem komme, stak han af, sprang over kålgården på strømpesødder og ud i heden mellem Ajstrup og Lystrup, ned til Ajstrup kær og tilbage til Lystrup kær.

Overgårds vogn kørte efter ham. Da karlene så ham løbe ned mod fjorden, sprang kusken af og løb skråt mod ham. Han råbte til Svenning, at han skulle bie (vente).

Denne svarede, han ville løbe, det længste han kunne. Så satte han ud i fjorden på en pram, som lå der. Her fik kusken fat på ham og fik ham på land.

Da han spurgte, hvor de ville hen med ham, var svaret: Til Overgård. Det ville han ikke gerne.

Så kom hans svoger ud til dem på en hest og spurgte, om han ikke skulle hente noget tørt tøj til ham. Kun et par tørre strømper.

Da de kom tilbage til vognen, tog prokuratoren hans kniv fra ham og spurgte, hvorfor han var løbet. For de ville jo ikke gøre ham noget ondt.

Tilbage på Overgård gik Svenning ind i køkkenet, inden herskabet sendte bud efter ham.

Formålet med forhøret var ikke nye fæstefortalelsesforsøg. I stedet blev han

spurgt, om han selv havde underskrevet de dokumenter, der var lagt frem i retssalen. Hensigten var tydeligt at rykke tæppet væk under hans forsvarer, så de på grund af juridiske kneb ikke kunne køre sagen videre.

Men Svenning vidste, han skulle være forsigtig, så han svarede: Det vidste han ikke, om han havde eller ikke.

Om han da selv kunne skrive, lød det næste spørgsmål. Ja, han kunne skrive lidt, var svaret.

»Og flyede ham derpå pen og blæk, hvormed han skrev hans eget navn«.

Efter skriveprøven blev han ført op på et tagkammer i selve hovedbygningen. Og nu følger i tingbogen en detaljeret beskrivelse af interneringsforholdene for at vise, at han var blevet anbragt på et ærligt sted og godt behandlet, ligesom man hverken med hug eller slag havde søgt at overtale ham til at acceptere gårdfæstet!

Svenning Christensen sad på loftskammeret 4–5 dage. Da vagterne kom derop om morgenen den 8. oktober, så de kun et par træsko, en salmebog og de sengeklæder, han havde ligget i.

Der blev søgt overalt: i haven, på loftet, i kamrene. Ja, Johan Ladefoged kikkede endda ned i skorstenene. Men Svenning var og blev borte. Nogle tagsten var løftet af, og flugtvejen var gået hen over taget på det 3-etagers højhus. Det var utroligt, at han havde vovet det.

Men retssagen kørte videre med den nye undvigelse som ekstra anklagepunkt.

Efterhånden nærmede man sig sagens kerne. Svenning Christensen var født 1703 i Ajstrup i Vindblæs sogn, som tilhørte Mariager Kloster på det tidspunkt. Siden blev stedet solgt til Søren Benzon på Havnø. Arenstorf havde købt hele Havnø og dermed også Svenning Christensen, mente han, i 1730. Men derfor inden var Svenning blevet solgt til Restrup gods.

Det sidste kunne flere vidner i retssagen huske, specielt Christen Mortensen. For hvis han ikke selv havde været skaldet, så havde de solgt eller bortgivet ham i stedet. Svenning havde kun været borte i kort tid – en måned eller to, så kom han tilbage til sin plads i Enslev.

Dette sidste punkt var afgørende. Kunne hans status som frikarl bevises, var han fritaget for alle tvangsfæstemål. Han havde øjensynligt intet fripas. Vidneudsagnene var for svævende. Han havde den 12. september skrevet til justitsråd Benzons enke og bedt hende bekræfte hans status som frikarl. Men hun svarede formentlig aldrig på henvendelsen.

Det er uklart, hvorfra denne status som frikarl skulle hidrøre. Han var ikke blevet frikarl blot ved at blive solgt til et andet gods. Så tilhørte han ganske vist ikke sødestedsgodset, men det nye i stedet. Der blev ikke fremlagt noget fripas, som det nye gods Restrup eventuelt måtte have udstedt. Det mest sandsynlige er måske, at han er blevet afleveret til et hvervet regiment. For udskrivning herfra var normalt forbundet med et fripas. At han senere præsenteres – og kasseres på grund af

Et fotografi af hovedbygningen på Overgård, hvor Svenning Christensen i efteråret 1746 flygtede i strømpesokker hen over det høje tag. Han havde lagt en anden plan for sin fremtid end godsejer Arensdorf på Overgård.

alder på sessionen for landmilitzen, modbeviser ikke en eventuel tidligere hvervning. Det var dog meget kort tid, han havde været borte fra sin plads i Enslev – ligesom hverken han eller hans forsvarer omtalte en sådan regimentstjeneste.

Den 16. februar 1747 ville birkedommer Fos ikke udsætte sagen længere, men erklærede i sin dom den 23. februar Svenning Christensen for en rømningsmand, der skulle arbejde 2 år i nærmeste fæstning og derefter sendes tilbage til Overgård.

Svenning Christensens forsvarer, forvalter Lyngby på Støvringgård kloster, appellerede sagen til Viborg landsting, der i den konkrete sag ikke gjorde andet end at erklære i en kendelse af 31. januar 1748, at den skulle genoptages af birketinget på grund af procedurefejl. Desuden havde birkedommeren i sagen om fæsteforpligtelsen blot henvist til rømningsdommen. Men der burde efter landsdommerens opfattelse tages selvstændig stilling til spørgsmålet, om han var frikarl eller ej.

»At påkende om Svenning Christensen efter den 19. januar 1747 fremlagde contrastævning skulle anses som frikarl og ej at kunne påtrænges gårdfæste, og om han skulle være fri for von Arenstorfs tiltale«.

Landstinget udtalte altså, at hvis han var frikarl, kunne han ikke pålægges fæstepligt. Herfra kan altså sluttes modsætningsvist, at hvis han ikke var frikarl, så kunne han pålægges at overtage ødegården i fæste.

Landstinget opererede med absolut fæstepligt i Danmark. Forordningen af 1. juli 1746 havde som omtalt kun fastslået fæstepligt for den hjemsendte landsoldat. Men Svenning Christensen var blevet kasseret på sessionen i 1744. Så landstinget udstrakte med denne dom fæstepligten til alle. At stavnsbåndet teoretisk ophørte ved 40 år, blev ikke berørt. For med fæstetvungen var stavnsbåndet blevet livslangt. Derfor spillede det ingen rolle i denne sag, at Svenning Christensen efterhånden var blevet 45 år.¹⁶

Hvordan det videre gik Svenning Christensen

Sagen mod Svenning Christensen ses ikke at blive genoptaget ved Overgård birkeeting, således som landstinget have henvist godsejer Arenstorff til. Hvad skal man da mene om Svenning Christensen? Var han en stakkel, der ikke rigtig duede til det landbrugsarbejde, som han ihærdigt søgte at komme fra? Det stod en række vidner

op og sagde på birkeetinget. Var godsejeren derimod fuldstændig forblændet af de skillinger, det var lykkedes ham at samle sammen? Eller står hans ord til troende, at han kendte Svenning som en dygtig landmand og i øvrigt ville være den første, som den påståede udygtighed ville ramme? Hans videre skæbne vil måske give et svar på problemet.

Den 26. marts 1751 fæstede Svenning en gård på 4 tdr. hrkt. i Haderup by i Vindblæs sogn under Sødriugholm, der ejedes af sognepræsten i Udbyneder sogn, Niels Secher. Vel var gården knap så stor som den tilbudte gård under Overgård, men til gengæld var den hoverifri. Svenning skulle bruge en del af sine opsparede penge til at betale indfæstning, men hvor meget fremgår ikke af fæstebrevet. Fire dage før fæstebrevets underskrivelse blev han trolovet med Anna Jensdatter fra Haderup og Sct. Hans aftensdag blev de viet i Vindblæs kirke.

Året efter (1752) fik de deres ældste barn, en datter. Fadderne til barnet var birkeskriverens datter i Mariager og Jens Kræmmers kone og hans gamle far i Lystrup – den familie, der havde hjulpet Svenning så meget, da det så allermest sort ud. Året efter fik Svenning og hans kone Anna et dødfødt barn, men 3 år senere blev drengen Jens døbt, søndag den 22. februar 1756.

Glæden varede kun kort, for 2. påskedag samme år blev Svenning begravet 53 år gammel. Skiftet efter ham trak ud på grund af en fordring i boet på 13 rdl., som Anna ikke ville anerkende. Men den 2.

november 1756 blev der udstedt fæstebrev på Svennings gård til Anders Mortensen, som samme dag blev trolovet med hans enke, men først gift fredag den 18. februar 1757. I øvrigt blev boopgørelsen negativ, idet indtægten kun var 87 rdl., men udgiften eller de udestående fordringer var 158 rdl. Det sidste må dog betragtes som et fiktivt tal, idet gælden på gården var opsummeret helt tilbage til før 1732 med 54 rdl. Der var efter de almindelige regler, der havde til formål at sikre boets værdier på gården. I øvrigt var denne procedure også i enkens interesse, da hun fortsatte fæstemålet.¹⁷

Svenning endte altså sit liv som fæstebonde. Da ejeren af Sødringholm samtidig var sognepræst i Udbyneder, den by hvor Arenstorf ville have anbragt ham, kan han ikke have været ukendt med retsagen og byens almindelige vurdering af Svenning Christensen. Denne har altså ikke været nogen sølle stakkel, men en fornuftig karl, der med alle midler forsvarede sig mod at overtage en forgældet fæstegård. Han fik hjælp af landsbysamfundet, der vidnede på hans side, men også til en vis grad af de omkringliggende godser, hvis godsforvaltere påtog sig at føre hans sag for retten – til sidst dog efter amtets konstitution. Bønderne vidste at benytte retssystemet i deres stille kamp mod udnyttelse.

Stavnsbåndet som værn

I det foregående er stavnsbåndet udelukkende betragtet som et instrument i gods-

ejerens økonomi og i mindre udstrækning som et led i landets forsvar. Der er imidlertid også tilfælde – dog ikke mange – hvor stavnsbåndet er blevet anvendt som beskyttelse for den stavnsbundne.

Hans Olesen var født i 1748 i Horne sogn i Vestjylland som søn af Ole Lassen, der var fæstebonde under A. C. Teilmann til Nørholm. Senest i 1770 kom Hans med godsejerens tilladelse i tjeneste hos rådmann Bahnsen i Kolding, der også var konsumtionsforvalter – d.v.s. opkræver af forbrugsafgifter i byen. Hans' stilling hos konsumtionsforvalteren betegnes i forskellige sammenhænge som henholdsvis skriver, bogholder eller konsumtionsbetjent.

Det kom ikke til at gå Hans alt for godt i det nye hverv. Hans funktion var at modtage skatteindbetalinger, udstede kvitteringer (konsumtionscedler) og bogføre beløbene. Der var imidlertid enkelte tilfælde, hvor han glemte at bogføre de penge, han havde modtaget. Ligeledes havde han lånt et mindre pengebeløb i sin arbejdsgivers navn. At lånet var optaget til hans broder, kom ikke sagen ved.

Til disse økonomiske uregelmæssigheder kom nogle moralske forhold, som også blev lagt ham til last. Hans Olesen fik naturligvis kost og logi i sin arbejdsgivers hus. Men han havde nogle gange ved nat-tid listet sig ud – og derved lagt huset åbent for ondsindede mennesker, blev det påstået, uden der var hændt noget af alt det, man forestillede sig kunne ske. Men ved Mikkelstid 1770 var han kommet hen til Jens Danielsen og havde anmodet om logi for sig selv og et fruentimmer, som

han sagde, var hans søster. Det fik de begge, men Hans Olesen stod op og gik bort om morgenen tidlig.

Det samme var sket ved et andet logement, men her havde værtinden mærket, at der var fejl med slægtsskabet, så hun havde ikke villet tillade, at de fik samme kammer. Så var Hans Olesen gået klokken 12, men fruentimmeret var blevet til om morgenen.

En anden kunne fortælle, at Hans Olesen var kommet til hans hus ikke om natten, men om aftenen i selskab med en grydepige – d.v.s. hun solgte gryder. Hvad de talte om, vidste fortælleren ikke, men Hans Olesen havde trakteret hende med mjød og kringler.

Alt dette var baggrunden for, at rådmænd Bahnsen ved juletid 1773 fik Hans Olesen sat fast i rådhusets kælder. På hans ældre broders opfordring gik godssejer Teilmann ind i sagen og søgte først ved brevveksling med rådmændene, senere ved direkte personligt fremmøde på Kolding byting at få ham udleveret mod kaution. Godssejeren fandt behandlingen for hård. At Hans Olesen skulle have underskrevet en erklæring om, at han fortjente sin arrestation, var ikke bevis for hans skyld.

»Man ved, at bondefolk, og fornemmelig sådan en rå bondedreng, hverken forstår selv at concipere, ikke heller egentlig begriber meningen og hensigten, af hvad conciperet forelægges«.

Hvorom alting var, så ville Teilmann gerne have ham udleveret, for han stod i Nørholms reserverulle, og der var netop et ledigt lægd, som Hans skulle gå soldat for. Det ville Bahnsen ikke, da hans majestæts tjeneste ikke kunne være tjent med den slags folk.

Svaret hertil var naturligvis, at det ikke var Bahnsens sag, hvem der skulle præsenteres som soldat for Nørholm.

Teilmann gik derefter over til modangreb og fremførte en række klagepunkter mod den hårde behandling af Hans Olesen. For så ringe en forseelse var han blevet sat i tyvehullet! Rådmanden havde desuden betalt for lidt til hans forplejning i fængslet. Han var blevet nægtet pen, blæk og papir eller at få noget menneske i tale. Til sidst var der gennem amtmanden blevet anordnet et forsvar for ham. Sagen var nu kørt op i en spids. Teilmann påstod, at

»hr. rådmænd Bahnsen var så forhippet på det fattige bytte, han havde fået, at han det ikke mod tilstrækkelig caution ville slippe«.

Borgmesteren – dommeren – havde nok en lignende opfattelse, for han kaldte den beskikkede forsvarer til side efter retsmødet den 12. februar 1774 og bad ham sørge for, at sagen blev forliget. Hans Olesen kunne få en lille straf, og så skulle sagen få ende. Men det ville Bahnsen ikke. Hans kom dog ud efter godt 2 måneder.

Men sagen kørte videre. Hans Olesen skyldte i henhold til de første anklager sin

arbejdsgiver 27 rdl. 4 mk. 3 sk., men havde til gengæld 2¼ års løn på 27 rdl. til gode. Differencen var altså oprindeligt 4 mk. 3 sk. Under sagen kom der dog flere punkter til, så Hans ifølge bytingsdommen af 9. november 1774 ialt blev skyldig 32 rdl. 4 mk. 15 sk. Til gengæld blev Bahnsen idømt at betale ham 30 rdl. for tort og svie.

Ved landstinget – hvortil Hans Olesen appellerede – blev den første anholdelse erklæret for lovmedholdelig. Det var derimod forkasteligt, at han ikke straks var blevet løsladt mod Teilmanns kaution. Derfor skulle Bahnsen have tabt alt, hvad han havde til gode hos Hans Olesen og desuden selv betale ham 50 rdl. for den lange arrest.

Hvorfor påtog A. C. Teilmann sig den uheldige Hans Olesens sag? Han påstod som tidligere omtalt selv, at han havde brug for ham til soldatertjeneste. Men i Nørholms reserverulle for 1768 angives den daværende 20-årige Hans Olesen at være 61¼ tomme høj. Der står også tilskrevet i marginen ud for hans navn: *for liden*, d.v.s. han kunne ikke bruges til soldatertjeneste! Det er måske også grunden til, at han har fået tilladelse til at rejse fra godset for at søge lykken andet steds. Faderen havde 4 sønner ialt. Der er således i det kendte materiale ingen rationel forklaring på Teilmanns indskriden til fordel for den uheldige Hans. Men måske er forklaringen, at han ville værne ham mod en urimelig medfart ude i verden.

Det er desværre ikke lykkedes at finde ud af, hvad der siden hændte Hans. Hans

navn er for almindeligt til, at han med sikkerhed kan identificeres. Men formentlig har Teilmann ret i sine dystre forudelse i et brev til rådmanden af 16. januar 1774:

»et ungt menneske, der skulle begynde at gå ind i verden og søge at gøre sin lykke, al credit og så godt som al timelig velfærd er spildt«. ¹⁸

Soldaterudskrivning som stavnsbåndets følgesvend

Selv om formålet med dette kapitel er at se på, hvorledes stavnsbåndet indvirkede på bønderkarlenes livsvilkår, er det måske også nyttigt at give et par eksempler på, hvorledes den hermed forbundne udskrivning til militærtjeneste kunne udnyttes af godsejeren til at gøre bondebefolkningen fejelig.

Det var en pligt for godsejerne at stille med en soldat for hvert lægd på godset til godkendelse hos sessionen. Antallet af soldater var afhængig af godssets størrelse og hvor mange tdr. hrkt., den gældende forordning krævede til et godslægd. Desto mindre lægd, desto flere udskrevne karle fra hvert gods. Hvis et lægd stod vacant, måtte godsejeren betale bøde. Hvis der var tilstrækkeligt med karle på godset, havde han mulighed for at præsentere dem efter forgodtbefindende. Det var ikke tilladt direkte at modtage penge for at undlade at præsentere en karl som soldat. Derimod kunne godsejeren mod betaling udstede det antal fripas og dermed løsgøre

Det var ikke blot i de fine kredse, at der brat kunne ske et fald fra lykkens tinder som her på et udsnit af Nic. Abildgårds maleri fra 1785. Det samme oplevede Hans Olesen i 1773, da han blev sat fast i rådhusets kælder i Kolding. Han var ellers som fæstebondesøn startet på en løbebane som konsumtionsbetjent, men der blev uorden i regnskaberne. Så optrådte godset Nørholm som værn for ham. Sådan kunne stavnsbåndet også fungere.

et tilsvarende antal karle fra godset, som overskudet af karle tillod (jvf. kap. 7).

I 1732 førte godset Ågård på Vestsjælland for landstinget en sag mod en tidligere godsforvalter Rasmus Holst for i en række tilfælde at have udnyttet sin position over for bønderne til personlig vinding. Blandt anklagepunkterne var, at han havde modtaget foræringer i form af korn og penge under påskud af at fritage bønderkarlene i nogle tilfælde fra at overtage en uønsket fæstegård, i andre tilfælde for at slippe for enrolling til soldat. Det sjællandske landsting dømte ham skyldig ved dom af 19. november 1732.

Rasmus Holst var nok ikke alene om sådanne forseelser. For et lille års tid efter stavnsbåndsforordningen af 1733 blev der udstedt direkte forbud mod at modtage skænk eller gave for at fritage sunde stærke bønderkarle fra enrolling til kongens tjeneste. Det skete med forordningen af 29. januar 1734.¹⁹

Men der kunne opnås andet end penge ved en klog udnyttelse af soldaterpræsentationsretten og -pligten. I 1766 anlagde den tidligere omtalte godsejer A. C. Teilmann på Nørholm gods sag mod en række fæstebønder i Ansager, fordi de nægtede at udføre noget hoveri, som de efter hans

opfattelse havde pligt til at udføre. Selve retssagens indhold skal ikke behandles i denne sammenhæng – kun bøndernes udholdenhed i hvad der efter deres opfattelse var en retfærdig sag.

Flere af bønderne måtte efterhånden indgå forlig. Til sidst var der 6 tilbage, som fortsatte trods de økonomiske vanskeligheder ved at indløse og betale de mange akter og tingsvidner, som godsgejeren kørte frem med på herredstinget. Så frafaldt Teilmann sagen mod en enke. Så var der de 5 tilbage. Men da der ved juletid 1767 skulle udtages rekrutter, måtte de fire af dem indgå forlig med godsgejeren om det krævede hoveri.

Det skrev den sidste bonde, Christen Jørgensen, i en ansøgning til kongen af 11. juli 1768 om fri proces i sin fortsatte sag. Han uddybede derimod ikke nærmere, hvorfor de fire andre var sprunget fra. Men sammenholdes navnene på de anklagede med Nørholms reserverulle 1768, viser det sig, at de alle havde sønner, som enten var gamle nok til at blive præsenteret eller ville blive det senere. Christen Jørgensen, som holdt længst ud, var den sidst tilkomne fæstebonde og havde de yngste børn. Hans sønner, Hans og Jørgen, var kun 3 og 5 år gamle. Der er ingen tvivl om, at Ansager bønderne sprang fra deres sag, fordi de var bange for, at deres sønner til gengæld skulle blive udskrevet som soldater.²⁰

Blandt de klager, som den tidligere omtalte ekstrasession fik at høre på sin tur rundt i landet efter stavnsbåndsløsningen, var der mange fra både ældre og yngre

bønderkarle over, at de imod deres vilje var blevet afgivet til de hvervede regimentet for at gøre ekstratjeneste – ofte ud over de 12 år i landmilitsen. Hvis ekstratjenesten var en følge af en gårdforsiddelse, var godsgejeren i sin gode ret. Men han modtog undertiden hvervepenge fra regimentet, som ikke altid kom karlene til gode.

Jens Bærentsen fra Skallerup i Vendsyssel mødte op på sessionen og klagede over, at godsgejeren til Villerup for 6 år siden havde hensat ham til det jyske dragonregiment. Han blev 42 år gammel – klagede han – revet fra kone og to uopdragne (i betydningen umyndige) børn. At klagen havde noget på sig, ses allerede af den kendsgerning, at godsgejeren inden Jens' afrejse til ekstrasessionen havde tilbudt ham 20 rdl. til mindelig afgørelse. Men Jens ville ikke tage imod pengene.

I Vammen sogn angav Morten Laursen fra Sønder Onsild i Midtjylland på ekstrasessionen, at han først havde været almindelig landsoldat i 7 år fra Tjele gods. Så blev han udløst før tiden, men kun for at blive rekrut i den hvervede hær i yderligere 10 år. Han var lovet 50 rdl., men han fik dem aldrig trods flere forsøg. Han blev spurgt af sessionen, om han da havde nægtet at modtage en fæstegård. Nej, han var aldrig blevet tilbudt en fæstegård, lød svaret. Derfor blev det noteret i ekstrasessionsprotokollen, at godset i så fald ikke havde ret til at pålægge karlen 17 års tjeneste.

Christen Eriksen i Torslev sogn i Vendsyssel klagede også over sin godsgejer, generalauditør Bornemann. Han var blevet

kasseret for en øjensgade på sessionen i 1787, men samme dag blev han overdraget til det hvervede jyske dragonregiment uden nogen godtgørelse for hvervningen. Hr. Bornemann, som også var til stede, måtte indrømme, at han havde modtaget 50 rdl. for karlen. Så resolverede sessionen,

»at generalauditøren efter ingen bekendt lov var berettiget til at overlade Christen Eriksen til det jyske dragonregiment for de modtagne 50 rdl., hvilke bør tilfalde Christen Eriksen, når han ingen håndpenge af regimentet havde modtaget«.

Fra samme sogn mødte den 45-årige Søren Nielsen af Idskov og klagede over, at godsejeren på Knudseje havde overladt ham til det jyske dragonregiment som hvervet soldat til 8 års tjeneste. På dette tidspunkt var han startet som smed i Øster Hassing, hvilket han ikke kunne fortsætte med som hvervet dragon. Derfor måtte han se hele sin timelige velfærd forspildt, klagede han. Godsejeren tilbød med ed at benægte at have modtaget penge for denne aflevering. Men som sessionsherrerne tørt bemærkede, tilbød han ikke at aflægge ed på at have afgivet Søren til dragonregimentet eller at have ødelagt smedens fremtidsmuligheder. For som hvervet soldat kunne man ikke passe sit daglige civile arbejde i modsætning til den udskrevne soldat.

Ikke mindst fra det nørrejyske udskrivningsdistrikt er der mange klager af denne

art. De kom naturligvis frem, fordi rygtet bredte sig blandt karlene, at det kunne nytte at klage. At klagerne ikke var opspind, ses af de mange forlig, godsejerne indgik efter sessionens mellemkomst – eller som i Jens Bærentsens sag søgte at betale karlene for at undlade at indbringe deres klage for sessionen.²¹

Hvorfor uvilje mod soldatertjeneste?

Når godsejerne kunne udnytte truslen om soldatertjeneste til at tvinge bønderne i andre sammenhænge, var det naturligvis, fordi karlene helst ville undgå soldatertjenesten. Den betød et indgreb i deres søndagsfrihed. Den hårde disciplin under eksercitsen var de heller ikke begejstrede for.

Selv om det fra oprettelsen af landmilitseren i 1701 havde været formålet at holde en klar adskillelse mellem hvervede og udskrevne militsenheder, blev de ved flere lejligheder sammenblandet. Efter hærordningen af 1767 blev der direkte udskrevet bønderkarle til de hvervede regimenter (1 soldat pr. 529 tdr. hrkt.). Og som vi har set oven for, kunne de risikere både som almindelig afstraffelse og måske også mod pengeindtægt at blive afleveret til de hvervede tropper mod deres vilje.

At karlene kunne have grund til at være bange for eksercitsen fremgår klart af en klage til kongen fra 22 godsejere i Ribehus, Lundenæs og Bøvling amter den 30. juni 1776. Selv om den sidste forordning om landmilitseren (14. september 1774) kun fastsatte søndagseksercitsen til en time om vinteren og to om sommeren,

Der måtte megen eksercits til for at rette bondekarlen af til en reglementeret soldat som på billedet. Det skete ikke efter milde metoder. Tegningen er fra 1758, Sjællandske regiment til fods. (RA. Landetaten, Krigskancelliet. Diverse dokumenter 1734-1818).

blev der dog ekserceret to timer året rundt i Vestjylland. Der var endog blevet indkaldt til 3 dages ekstra eksercits inden sidste mønstring, som karlene måtte klare på egen kost og tæring.

Selve mønstringen, som blev afholdt i Ringkøbing fra den 1. til den 17. juni, havde været en hård prøvelse for karlene.

De var blevet pryglet med tykke hasselkæppe, så hvert slag kunne ses på ryggen om aftenen, når tøjet kom af, som en sort volke af kød. De var blevet slået med geværkolben på sødderne for at rette dem ud. De var blevet stødt i ryggen med bøssepiber eller særlige stokke med en messingknap i den ene ende og en jernring med pig i den anden.

Det kunne ikke nytte at klage ved selve samlingen, for regimentschefen, generalmajor Lehmann, gik i spidsen for den rå behandling. En time før mønstringens afslutning havde han selv pryglet løs på en karl, mellem hvert slag holdt han en lille pause og sagde:

»Du skal have rejsepenge«.

Hårde ord og trusler manglede der heller ikke. Generalmajoren skulle højlydt have sagt:

»Fanden tage mig, om jeg sover rolig nogen nat, når jeg om dagen ej har set soldaterblod«.

Hans tro væbner, løjtnant Faseland, ville ikke stå tilbage og udstødte:

»Jeg skal plage sjælen af jeres liv«.

Ikke underligt at karlene blev skrækslagne, så de blev endnu dårligere til eksercitsen, så de fik endnu flere prygl.

Naturligvis har karlene smurt tykt på deres beretning, når de er kommet hjem. Men alligevel at så mange godsejere er

gået i brechen for deres karle! De kan naturligvis have haft et horn i siden på regimentschefen, ikke mindst på grund af den ekstraordinære 3-dages eksercits, som havde holdt karlene borte fra landbrugsarbejdet i den travle tid. Men sagens udfald bekræftede klagens berettigelse. Klagen gik gennem amtmænd til Danske Kancelli, til militærkollegiet og til kongen. Generalmajorens erklæring blev naturligvis efter god administrativ sikik også indhentet. Og så gik resolutionen samme vej tilbage til proprietærene:

»at der for fremtiden var rådet bod imod den påankede uorden«.

Bag dette lå, at regimentschefen fra hoffet havde fået en ganske alvorlig næse og advarsel. Det blev desuden tilkendegivet ham,

»at såfremt han understod sig endnu engang således at forgå sig mod hans majestæts befaling, at derover skulle indkomme klage, skulle denne sag stå ham åben. Og han vente uden nåde at miste sit regiment, samt anses uværdig til noget kongeligt embede«.

Sagen viser både, at det ikke var uden grund, at karlene var bange for militærtjenesten, og at det kunne nytte at klage i enevældens Danmark. Måske fordi klagen i dette tilfælde blev støttet af så mange godsejere, som selv var et led i embedskæden.²²

Sammenfatning

Stavnsbåndet betød i den oprindelige udformning, at bønderkarle skulle blive på det gods, de var født i perioden mellem 14 og 36 år – 22 af deres bedste år. De kunne ikke uden godsejerens tilladelse tage tjeneste uden for godset, men han kunne på den anden side ikke tvinge dem til at gifte sig med den pige, der passede i godsets fæstepolitik eller til at overtage en fæstegård, han ikke ønskede. Pigerne blev aldrig omfattet af stavnsbånd i Danmark.

Under indtryk af kvægstøtten i 1740'erne blev der dog foretaget yderligere stramninger: karlene blev bundet i flere år og fra 1. juli 1746 blev den hjemsendte soldat også pålagt at fæste gård efter godsejerens ønske. Så var stavnsbåndet i princippet blevet livslangt – ikke mindst fordi domstolene syntes at se stort på, om fæstetvungen blev idømt over for en hjemsendt soldat eller en karl, der ikke havde været præsenteret. Også de få selvejeres sønner var omfattet af stavnsbåndet, men da det administreredes af deres egne fædre, var de ikke udsat for samme misbrug.

De gennemgåede konkrete sager viser, at der blev gjort mange forsøg på at omgå lovene fra bøndernes side, ikke mindst ved at lade drengene fylde deres år eller indtræde i stavnsbåndsalderen uden for fødegodset. Godsejernes bestræbelser på at håndhæve fæstepoligten kunne vanskeliggøres af karlenes evne til med landbosamfundets hjælp at spille på deres udygtig-

hed til landbrugsarbejde. Godsejerne kunne reagere med korporlige midler, når retssystemet viste sig ubrugeligt. I alle disse sager vedrørende omgåelse af stavnsbåndet lukkede karlene på modstridende interesser hos de lokale gods- ejere, eller var det manglende sammen- hold.

Frygten for militærtjenesten var under- tiden så stor, at godsejeren kunne benytte truslen om udskrivning til at bøje gen- stridige fæstebønder eller ligefrem til at formå stædige karle til at overtage mindre stabile fæstegårde. Ekstrasessionerne

1789–92 afslørede specielt i det nordjyske distrikt mange misbrug med afgivelse af karle til de forhadte hvervede regimente- rer.

Uanset alle de fremdragne uheldige sa- ger om stavnsbåndet som tvang, skal det ikke glemmes, at godsejerne til gengæld var underkastet en pligt til at stille et vist antal soldater til landmilitseren. Dette antal steg gennem århundredet i takt med lo- vens nedsættelse af lægdsstørrelsen. En undersøgelse på et vestsjællandsk gods har vist, at befolkningstallet ikke steg så hurtigt som kravet til den forøgede solda- terudskrivning.

Kapitel 4

Drengetid

For at forstå stavnsbåndets rækkevidde – det gik som omtalt til sidst helt ned til 4-års alderen – er det nødvendigt at få nogle antydninger af synet på barnet i landbosamfundet. Det følgende skal netop kun opfattes som antydninger inden for et forholdsvis nyt undersøgelsesfelt, mens vi venter på den danske barndommens historie.

Der er nemlig gjort meget lidt for at udforske barndommens historie i Danmark. Hermed menes, hvordan har børnenes stilling i familien været? Hvordan har forældrene og andre voksne opfattet børnene? I Frankrig har Philippe Ariès i 1960 skrevet en inciterende bog om barnet og familielivet under det gamle regime – d.v.s. fra middelalderen til revolutionen i 1789. Den er oversat til dansk i 1982 med titlen “Barndommens historie”. Kildematerialet til bogen har været dagbøger og først og fremmest malerier og andre billedfremstillinger. Men for begge kildegrupper gælder, at det først og fremmest var overklassen og det bedre borgerskab i byerne, som på det tidspunkt gav sig af med at skrive reflekterende dagbøger og bestille malerier hos kunstnere. Vi får så-

ledes overklassens syn på barnet og intet om forholdet på landet, som er af interesse i denne sammenhæng. Dette er naturligvis ikke en bebrejdelse mod Ariès.¹

Husstand

I det 18. århundrede blev der foretaget to folketællinger i Danmark i 1769 og 1787. Da alle tal var lagt sammen fra tællingen i 1769, blev grundmaterialet kasseret. Derfor kan vi ikke komme bag de samlede talstørrelser og få oplysninger om husstande og familier i 1769. Det kan vi derimod i 1787, hvor økonomien og historikeren Hans Chr. Johansen på grundlag af en stikprøve på 26 landsogne fordelt over hele landet kombineret med kirkebogsoplysninger har givet en række vigtige oplysninger om de demografiske, d.v.s. befolkningsmæssige forhold på landet i slutningen af vor periode.²

Den enkelte husstand var i 1787 langt større end i dag. I gennemsnittet var der 5,2 personer i hver husstand, men i en gårdmandsfamilie var gennemsnittet 6,6 personer mod 3,6 i en husmandsfamilie.

Da Chr. Sørensen Fischer blev sognepræst i Helgenæs i 1680, begyndte han straks at føre kirkebog, hvor alle kirkelige handlinger blev indført imellem hinanden. Som en form for register tegnede han omhyggeligt fine symboler i marginen. For dåb tegnede han et lille svøbelsbarn. Det er på Ejvind Rasmussens fotografi fra Landsarkivet stærkt forstørret. (I.AN, C339-2, år 1699). Den lille elfbensfigur af arveprins Frederik viser nøjagtig samme svøbelsesteknik. Elefantordenen udgør dog en forskel på de to figurer. (Original på Rosenborg, negativ nr. 77.998 fra Nationalmuseet).

Gårdmanden havde både flere tjenestefolk og bedre råd til at holde børnene længere hjemme – måske også fordi der var arbejde til dem. Det fremgår af tabel 1 og 2 over sammensætningen af husstanden, som findes på s. 64 og 65.

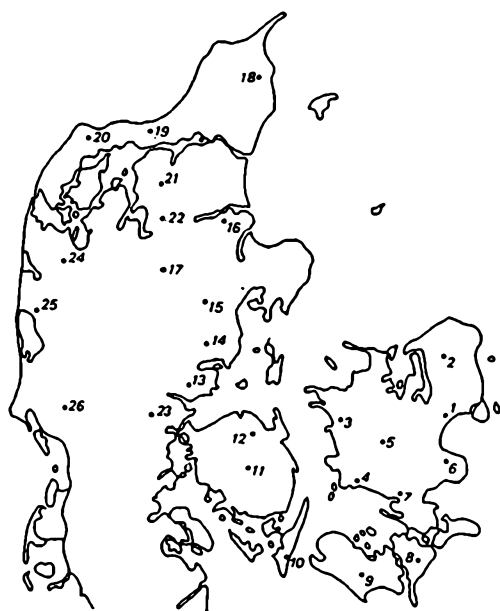
Familier med tre generationer

Vi har i almindelighed en opfattelse af, at i de gode gamle dage, d.v.s. i det 18. og 19. århundrede levede flere generationer under samme tag. En familie skulle den

Tabel 1. Husstand 1787 fordelt efter antal personer og overhovedets erhverv

Antal personer i husstanden	Overhovedets erhverv					
	gårdmand	husmand	daglejer	håndværker	andet	ialt
1 person	1	7	2	3	20	33
2 personer	3	56	22	20	65	166
3 -	14	81	23	27	54	199
4 -	62	56	19	26	29	192
5 -	96	34	17	17	22	186
6 -	124	14	3	15	21	177
7 -	110	7	2	6	12	137
8 -	70	4	2	3	6	85
9 -	41	-	-	6	3	50
10 -	31	-	-	1	7	39
11 - eller mere	25	-	-	-	12	37
I alt	577	259	90	124	251	1301
Gennemsnitligt antal personer pr. husstand	6.6	3.6	3.6	4.4	4.6	5.2
Standardafvigelse	2.1	1.6	1.5	1.9	3.3	2.7

Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede. Odense 1975, s. 146.

gang bestå af bedsteforældre, forældre og børn. Men de tidligere omtalte demografiske undersøgelser har vist, at dette er en myte. To personer af den ældre generation i en familie træffes i under 2% af husstandene i 1787, men en enlig træffes i større omfang – i 11% af husstandene. Men antallet af børnebørn er også stærkt begrænset, så den højt besungne tre-generationsfamilie fandtes kun i 8% af alle husstande på landet i 1787.

Skyldes dette aldersfordelingen mellem generationerne, hvor den forholdsvis høje alder ved ægteskabsindgåelse måske har

Figur 1: Stikprøvens 26 sogne, som er udgangspunkt for husstandsundersøgelserne i folketællingen 1787. Numrene refererer til bilaget s. 251

Tabel 2. Det gennemsnitlige antal personer pr. husstand ved folketælling 1787

Stilling i husstanden	Husstandsoverhovedets erhverv			
	gårdmand	husmand	daglejer	håndværker
<i>Mænd:</i>				
Overhoved	1.0	1.0	1.0	1.0
Barn af overhoved	1.3	0.6	0.6	1.0
Andre familiemedlemmer	0.1	–	–	–
Tjenestefolk	0.9	–	–	0.3
Andre	0.1	–	–	0.1
<i>Kvinder:</i>				
Overhovede/gift med overhoved ..	0.9	0.9	0.8	0.9
Barn af overhoved	1.3	0.7	0.6	0.9
Andre familiemedlemmer	0.2	0.1	0.1	0.1
Tjenestefolk	0.7	0.1	–	0.2
Andre	0.1	0.1	0.1	0.1

Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede. Odense 1975, s. 150.

medført, at den ældre generation var faldet bort, inden næste generation stiftede familie? Her viser undersøgelsen, at både mænd og kvinder, men flest mænd, blev siddende som husstandsoverhovede efter det fyldte 60 år. 220 mænd og 189 kvinder over 60 år havde selvstændig husholdning i 1787 i de udvalgte sogne i undersøgelsen. Derimod var 47 mænd og 87 kvinder optaget i husholdningen hos et af deres børn.

I en af de få bevarede bonde dagbøger fra det 18. århundrede, der er blevet udgivet, træffes bedsteforældregenerationen hos Lars Nielsen i Stavsholt.

“Anno 1770 velsignede Gud vor ægte-seng med en datter den 4. maj, som for længst er taget i den evige ro og glæde hos den, som hende i bardommen røg-tede. Jeg mener min saglige moder, som døde anno 1776”.³

Lars Nielsen anførte i starten af sine dag-bogs optegnelser i 1789 hele børneskollen. Det første barn var den nævnte datter, hvis navn han ikke oplyste. Derimod fortalte han om det nære forhold mellem hende og bedstemoderen.

Andre børn i husstanden

Ikke alle børn blev opdraget hjemme hos forældrene. Som det fremgår af nedenstående tabel 3 på s. 66, kunne der være børn i husstanden, der var i familie med husfaderen, plejebørn eller sat i tjeneste hos familien.

Peder Andersen, som blev omtalt i kapitel 2 i afsnittet om betingede pas, var født i Brovst, men blev opdraget hos sin morbroder Jens Mortensen i Fristrup. I tingstuen i Voerbjerg den 22. maj 1733 for-

Table 3. Børn under 16 år ved folketællingen fordelt efter alder og stilling i husstanden

Løbende alder	Stilling i husstanden							
	Barn af husstands- over- hoved	Andet familiefor- hold til over- hoved	Plejbørn	Tjene- stefolk	Børn af tjene- stefolk	Børn af logerende o.l.	I alt	Tjene- stefolk i % af alle
	antal børn							
<i>Dreng 1787</i>								
1- 3 år	237	3	9	-	-	2	251	-
4- 6 -	226	10	10	1	-	6	253	-
7- 9 -	229	4	7	11	-	4	255	4
10-12 -	173	5	13	56	-	2	249	22
13-15 -	97	3	4	93	-	-	197	47
<i>Piger 1787</i>								
1- 3 år	228	4	6	-	2	8	248	-
4- 6 -	212	8	4	-	-	5	229	-
7- 9 -	213	4	9	7	3	4	240	3
10-12 -	184	5	10	42	1	5	247	17
13-15 -	124	8	4	86	-	4	226	38

Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede. Odense 1975, s. 154.

talte morbroderen om det på følgende måde efter herredsskriverens referat:

“Peder Andersen kom til ham, da han blev vendt fra patten og kunne være 1 1/2 år gammel. Og var så stedse hos ham på Birkelse gods og holdt ham frem til ære og oplære, undtagen en gang var han ude på Bratskovs gods en kort tid for at gå i skole, da han var en 10 á 11 år, hvor han da straks igen kom ind på Birkelse gods, og vidnet betalte hans skolegang”.

Begge Peder Andersens forældre levede, så det har ikke været p.g.a. forældrenes dødsfald, han er kommet til sin morbro-

der. Formodentlig har denne været barnløs og ønsket at få et barn i huset. For et barn på 1 1/2 år har han ikke haft arbejdsmæssig nytte af. Han ønskede at beholde drengen og fortalte, at han tit og ofte var på Bratskov – altså ikke hos forældrene – for at bede om, at drengen måtte blive hos ham. Men godset holdt stejlt på, at til- ladelsen kun gjaldt, indtil forældrene behøvede hans arbejdskraft.¹

Denne Peder blev altså sat i pleje, selv om hans forældre levede. Men Peder Jensen i Bode på Djursland mistede begge sine forældre i efteråret 1759 i en af de utallige småepidemier, som hærgede be- folkningen i det 18. århundrede. Han kom straks til sin moders søster i Ørsted, Jens

Nielsens hustru. Men dette plejeforhold havde den komplikation, at Peders far, Jens Pedersen, var fæster under Stenalt gods, mens Jens Nielsen var fæster under Hevringholm. Det var derfor nødvendigt, at der blev truffet en aftale mellem de to godser om Peders tilhørsforhold. Han tilhørte naturligvis Stenalt gods, men for at få alt på det rene var det nødvendigt med et højtideligt afskald fra Hevringholm – for at undgå fremtidige lange retssager om den lille Peder. Godsforvalterens argumentation for Peders anbringelse hos sin moster var rørende:

“at bemeldte dreng ikke skulle betages eller savne den kærlighed, som han hos hende som sin moster og hendes mand kan vente udi de år, han intet andet kan udrette end at holdes til skolegang og gudsfrygtighedsøvelse”.

Fire år senere kom sagen op igen. Den nye godsforvalter på Hevringholm mente, at det ingen hast havde med at gennemføre en forandring. Denne dreng kunne vel gå i ro. Stamherren fandt det mere afgørende, at denne kim til fremtidige retsstridigheder blev fjernet, og drengen vendte tilbage til det gods, han tilhørte. “Enhver burde have og beholde sit. Og en nabo ikke at fornærme den anden”. Han foretrak orden på det retslige område, frem for hensyn til barnets tarv.⁵

Peder var dog blevet født ind i en velordnet familie. Det var først ulykken, der ramte familien bagefter. Men Ingeborg Nielsdatter blev ikke gift med faderen til

Vi har intet billede af Ingeborg Nielsdatter, der måtte sætte sin egen søn i pleje og tage plads som amme på Øster Hebelstrup i Vendsyssel. Derimod er den lille Ejnar Reventlow blevet malet af Nic. Wolff i 1790 med sin amme »Lolo« Hansen. (Original på Pederstrup, foto fra Fotografisamlingen på Charlottenborg).

det barn, hun ventede. Det var Lars Nielsen fra Thue i Hørby sogn i Vendsyssel. Så hun måtte leje sig ind hos Jacob Olesen, husfæster under Sæbygård i Volstrup, da hun skulle føde barnet i sensommeren 1780. Efter fødselen måtte hun lade Jørgen, som drengen var blevet døbt i Volstrup kirke, blive tilbage hos Jacob Olesen og selv tage plads som amme i Øster Hebelstrup.

Plejefaderen sad ikke for godt i det. I folketællingen 1787 oplyses det, at han var

På dette moderne fotografi af lysstøbningsprocessen ses, hvad Ingeborg mente med udtrykket, »han trivedes, ligesom når der støbes lys«. Fåretælgen i tønden sætter sig lag på lag omkring vægen, der stikkes ned i tønden. (Foto fra Nationalmuseet, negativ nr. 55.400).

husmand, daglejer og nød almisse af sognet. Han var gift anden gang med Maren, og de havde tre småbørn. Så der var ringe kår i det hjem. Det var selvfølgelig også derfor, han måtte supplere indtægten med at tage den lille Jørgen i pleje.

Men det viste sig, at det også var småt med plejen. Folk i byen talte om, at Jacob Olesen ikke forsynede drengen med den føde, han burde og drengen behøvede. Ingeborg fandt ham til sidst så forsultet og fornedret, at han næppe kunne gå på jor-

den. Hun henvendte sig så til herskabet på Sæbygård om at få hjælp til barnet. Men hun fik det svar, at oberst Arenfeldt ikke var far til barnet. Så måtte hun tage sagen i egen hånd og bortføre barnet som omtalt s. 43. Hun fik ham sat i pleje i nærheden af sit tjenestested. Og nu trivedes drengen. Det udtrykte hun på følgende måde en måned senere:

“Siden den tid har han trivedes – ligesom når der støbes lys”.⁶

Kærlighed til børn

Ingeborg reagerede på sit barns fysiske forhold, men det var af interesse for og kærlighed til sit barn. Den samme opfattelse af bøndernes forhold til deres børn refereres af pastor J. Junge, der i 1798 skrev om den nordsjællandske landalmues karakter, skikke, meninger og sprog.

“Overhovedet, i hvor ucultiveret end mennesker i denne stand kan være, så er dog den fader – og moderlige ømhed for deres afkom overordentlig stor”.

Folk i bondestanden var så “ømtsindede” mod børn, at alle uanset familieskab var vant til at kramme børn. Som et eksempel på denne kærlighed omtaler Junge den for ham så ulækre skik, at maden blev tygget, inden barnet fik den. Skikken kunne vare længere eller kortere afhængig af, om moderen lik flere børn og derfor ikke kunne overkomme den besværlige fodringsprocedure længere. Junge fortæller videre:

“Jeg har endog kendt den dreng, som endnu i sit syvende år fik tyggemad til ikke liden besværlighed for moderen. Thi formedelst knøsens gode appetit, kunne moderen ikke så hastig igennemtygge grøden, at han jo ofte fik lejlighed til at råbe: Nu, Moer, skynd dig noget”.

Det var dog ikke alene blandt den nordsjællandske almue, at børn blev madet på denne måde. Det har en lang tradition bag sig i opdragelsens historie. Ariès, den

tidligere omtalte franske historiker, fortæller om samme skik ud fra et middelalderværk fra 1200-tallet, der for store dele byggede på senromerske skribenter. Barnets amme tyggede i denne kulturkreds kødet for barnet, mens det ikke havde nogen tænder, for at det skulle synke uden fare og have nytte af det.⁷

Holsteneren Aug. Hennings opholdt sig i sommeren 1770 hos en fæstebonde i Vedbysønder på Midsjælland i forbindelse med en landmålingsopgave. Sine oplevelser her har han nedskrevet i en lille beretning om landbrug og bondeliv i Midsjælland 1770. Her fortæller han også om børnenes forhold:

“Mødrene die deres børn i over 1 år. Om dagen vugge de dem, og om natten sover de i deres arme”.

Man havde forskellige kunster for at få dem lært at gå tidligt – men han beskriver desværre ikke hvilke. Når børnene kunne gå, måtte de frit løbe omkring, hvor de ville, men de fjernede sig ikke gerne fra huset. Som lidt større var gården – haven – gaden (landsbyernes fællesareal) deres tumleplads.⁸

Søren Pedersen Havrebjerg, der var født i 1776 på Vestsjælland, skrev i 1809 under soldatertiden nogle optegnelser om sin barndom og ungdom. Som han husker forholdet til sine forældre, var moderen bestandig den kærlige og trofaste i modsætning til faderen. Søren var som lille et besværligt barn, der ofte skreg og græd både nat og dag.

“Min moder, på hvilken den største byrde af os som spæde børns opdragelse ligger, bar den min besværlige pleje med tålmodighed og bar over med min svaghed og elskede mig som sit barn”.

Faderen var derimod mere utålmodig og ville tvinge sønnen med magt. Der kom aldrig et godt forhold mellem de to.

Christen Andersen, Nr. Tulstrup i Midtjylland, noterede i sine dagbogsop-tegnelser først og fremmest vind og vejr, arbejdets gang og handelspriser. Men den 12. december 1791 berettede han med glæde og taknemmelighed, at hans datter Karen var nedkommet med en datter, der Gud ske lov var dejlig stærk.⁹

Børnedødelighed

Der var al mulig grund til, at Christen Andersen glædede sig over det sunde barnebarn. For børnedødeligheden var meget høj i det 18. århundrede. Nedenstående

overlevelseskurve for mænd viser, hvorledes kurven falder lodret i de første par leveår, for derefter at forløbe fladt og jævnt indtil 50-års alderen.¹⁰

Den høje børnedødelighed var et europæisk fænomen. Ariès beretter, hvorledes visheden om dødelighed fik folk til at resignere og ligefrem omfatte de små børn med ligegyldighed. Man kunne ikke knytte sig til dem, for de døde jo sikkert. Han citerer den franske forfatter og filosof Montaigne fra slutningen af det 16. århundrede for følgende bemærkning: “Jeg har mistet to eller tre børn i en spæd alder – ikke uden beklagelse, men uden at ærgre mig derover”.¹¹

Denne resignerede holdning til børnedødeligheden svarer ikke til det billede pastor Råde ruller op for os i Vonsild kirkebog i slutningen af det 17. og begyndelsen af det 18. århundrede. Mange små børn har han måttet begrave, og i kirkebogen indfører han en kort nekrolog over dem og deres sygdomshistorie.

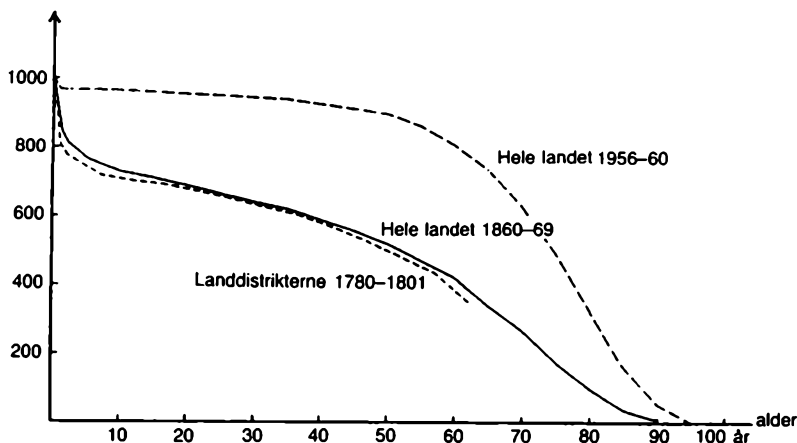

Fig. 2.
Overlevelseskurver
for mænd.

Hans Chr. Johansen:
Dansk Socialhistorie
bd 4, s. 75.

Denne tegning af Chr. Dalsgård, udkast til billedet »Snedkeren bringer kisten til det døde barn«, er fra det 19. århundrede. Men det er samme afmægtige sorg, der skildres, som vi traf i kildematerialet fra det 18. århundrede. (Kobberstiksamlingen Td. 755.8).

Under en koppeepidemi i 1696 mistede et forældrepar først en lille dreng på 3 år. Desto smerteligere blev deres hjerte ramt af Guds hånd 10 dage senere, da deres datter – den yngste af deres ægtelige frugt – blev ramt af sygdommen. Der hjalp intet menneskeligt råd, og hun døde også. Præsten kunne kun give dem den trøst, at hun døde, inden ondskab og falsk lærdom kunne fordærve hende. Hendes sjæl behagede Gud. Men alligevel slutter han sin indførsel i kirkebogen, der måske svarer til den prædiken, han holdt ved hendes begravelse: "Hendes dage blev kun 10 uger eller 70 dage svarende til de gamles hvide alder i år".

Børnene kunne også dø, når mødre blev ramt af sygdom efter fødslen, og mælken derfor forsvandt. Da det skete hos Mads Jensen, gik nabokonerne ind om dagen og gav den lille Johanne at die. Men alligevel døde hun.

Den lille Anders blev født den 12. december 1701 og døbt allerede dagen efter. Da han ikke kunne omspænde moderens bryst og ikke ville sætte munden til at die, måtte hun lave en mælkeblanding til ham, men han døde tre uger gammel.

Vi ser naturligvis disse begivenheder gennem pastor Rüdes øjne. Men alligevel er det forældrenes sorg og afmagt, der trænger igennem til os. Peder Eriksens 1/2

år gamle barn Nics var tilsyneladende kommet godt igennem børnesårene, men tre dage senere slog han ud med røde pletter på lænden og senere over hele kroppen. Samtidig rystede han over det hele.

Den bekymrede fader søgte råd hos rektoren i Kolding, der havde ord for at være en kyndig mand i indvortes lægedom. Men rektoren måtte svare faderen, at han ikke kunne give råd, når han ikke havde set patienten, og faderen måtte gå den lange vej hjem igen med uforrettet sag. Det var midt om vinteren. Så trådte da Gud til som den bedste læge og barnets rystelser hørte op. Men tirsdag ved midnat opløste vor Herre det fra denne elendige verden til sit himmelske rige. Da havde det levet 22 uger på nær 2 dage, noterede pastor Rüdé.

Det er ikke ligegyldighed eller apati, der møder os i disse gribende billeder.¹²

Opdragelse

Nogle børn overlevede trods alt. Hvordan så man på deres opdragelse? Hvordan gjorde man dem skikket til at klare voksenlivet? Efter den nordsjællandske pastor Junges opfattelse tog bønderne sig ikke meget af deres børns moralske opdragelse, som han kalder det. De elskede deres børn så højt, at de ikke hadede deres laster! Det gammeldags ris blev stående bag spejlet.

“Det onde foregår nok, siger bonden, når barnet kommer til forstand”.

Junge skrev i slutningen af 1700-tallet. Den opfattelse af bøndernes manglende opdragelse af deres børn og det efter hans opfattelse tiltagende kæleri for børnene svarer til det, Ariès beretter fra Frankrig fra slutningen af 1600-tallet. Forældrene opfattede kun deres børn som et middel til underholdning og glæde. De interesserede sig kun for kærtegn og narrestreger hos de helt små børn. Det var også holdningen hos fattigfolk. Deres børn blev særligt dårligt opdraget, fordi forældrene ikke bekymrede sig om dem. De gjorde kun, hvad de selv havde lyst til. De dyrkede dem tilmed som afguder.

Hos 1600-tallets moralister voksede en anden opfattelse af barndommen frem. De betragtede ikke længere børnene som charmerende legetøj, men som Guds skrøbelige skabninger, som det gjaldt om at beskytte og gøre klogere. Det drejede sig om at gøre disse børn til mænd af ære, til retskafne og fornuftige mennesker. For at gennemføre denne opgave på bedste måde, måtte man udforske barndommen og se, hvilke ideer og tanker børnene rummede. Formålet var at indrette undervisningen i overensstemmelse med børnenes niveau. Det er moralisternes synspunkter, der ifølge Ariès er kommet til at inspirere al opdragelse frem til det 20. århundrede både på land og i by.¹³

Der er ikke tvivl om, at pastor Junge i denne sammenhæng så afgjort står for moralisternes synspunkt. Efter hans opfattelse var denne for den tid moderne opdragelsestori på ingen måde trængt ned til de sjællandske bønder.

Nic. Abildgård (1743-1809) har en tegning af en moder, der giver sit barn ris. (Kobberstiksamlingen Td. 539.49).

Men Søren Pedersen Havrebjerg huskede sin far som en meget streng far, der brugte korporlig afstraffelse – og måske havde slået ham til krøbling, hvis ikke moderen med mandigt sind havde lagt sig imellem. Faderen syntes aldrig, sønnen gjorde tingene godt nok. Aldrig var han tilfreds. Efter Søren's opfattelse var han endnu strengere mod ham end mod de andre søskende. I hvert fald mente han, at hans 7 år yngre broder var blevet meget "kræsilig og kælent" opdraget. Han ka-

rakteriserede faderens opdragelsesmetode i almindelighed som rå.

Selv om disse erindringsbilleder ifølge sagens natur udelukkende så opdragelsen fra barnets side, så betyder det dog, at vi ikke kan lade pastor Junges billede af den blødsødne børneopdragelse blandt bønderne stå alene. Søren Pedersen Havrebjerg ville i hvert fald have protesteret herimod.¹⁴

Et andet lille træk viser, at Søren's far ikke har stået alene med den opfattelse, at

man måtte forsøge at forme børnene og de unge. Pastor Wøldike fra Gunderup i Himmerland klagede i 1772 over, at forældre brugte at forskrække uartige børn med skole og præst. Han ønskede i hvert fald ikke at være bussemand. Det var efter hans opfattelse intet godt udgangspunkt for skolens og kirkens forhold til børnene og de unge.

“Ligeledes må det forbydes at skrække børn, når de er uartige med skole og at læse for præsten. Nej tværtimod burde børn opmuntres og loves, at vil de være artige, skal de komme til at gå i skole og at læse for præsten. At skole og præst skal være bussemænd for unge eller gamle, tror jeg ikke er fordelagtigt for Guds vor Frelsers ære”.¹⁵

Leg

Nok er det vanskeligt at komme så langt ned i landbosamfundet, at vi får en fornemmelse af børneopdragelsen. Men det er endnu sværere at få kendskab til børnenes leg. Det var de selvfølgheder, som ingen noterede op. Vi kan heller ikke overføre Ariès mange beretninger om ridderlege, skuespil, musik og alle hånde spil blandt overklassens børn i Frankrig i 17. og 18. århundrede til det danske landbosamfund.

Ganske vist mente Aug. Hennings ikke, at børnene på Midtsjælland havde lege. Han fortæller, at de gik rundt og efterabede deres forældre, så de lige som fik leget deres gøremål ind i deres liv. Derimod

iagttog han, at de tilvoksne drenge spillede bold og skorsten på en måde, som han aldrig før havde set. Desværre siger han ikke hvilken.

Søren Pedersen Havrebjerg skriver heller ikke, hvad børnene legede med. Men han husker, at han kom godt ud af det med sin 7 år ældre halvbroder. Storebroderen spillede ham vel mange puds og fortræd, men han sladrede ikke til forældrene herom, selv om søsteren opfordrede ham dertil! Derfor ville storebroderen også gerne være sammen med ham. I det hele taget ønsker Søren at fremstille sig i en moralsk rensed position. Man sladrede ikke, selv om man havde al mulig grund hertil! At han så tager revanche en halv snes år senere – til sine optegnelser – er en anden sag.¹⁶

Da den lille 7-årige Peder Poulsen-Mortensen døde i 1706, fik han det bedste skudsmål af pastor Røde. Han var så fromt et gemyt, at han ofte gik ud af legen med de andre børn, når han så præsten komme. Så tog han sin hat af for præsten for at fortælle ham, at den og den havde bandet. Til gengæld, fortalte præsten, hørtes der aldrig et bandeord i hans mund, “som ellers nu almindelig i børnelig høres”. Men vi hører desværre ikke, hvad de legede, mens de bandede.¹⁷

Arbejde

Når pastor Junge overhovedet mente, der var håb for den sjællandske landalmues børn trods den elendige børneopdragelse, skyldtes det den rolle, arbejdet spillede i

Drenge kom tidligt ud at tjene – ofte som vogterdreng. Jens Hansen var kun 8 år, men han kunne heller ikke klare opgaven. Han var for liden, så faderen måtte hente ham igen og anbringe ham i en ny plads. På billedet ses et hvil i vogtningen. (Udsnit af stik af Køge i Erik Pontoppidans Danske Atlas, bd. II, s. 356).

deres liv. Børnenes arbejdsindsats var nødvendig på landet. Derved hindredes de efter pastor Junges opfattelse fra meget af det onde, som sædvanligvis var en følge af lediggang.¹⁸

Ofte kom børnene ud at tjene om sommeren fra 8-års alderen. Den lille Jens Hansen var kun 8 år gammel, da faderen fæstede ham i tjeneste hos gårdmand Peder Husum i Husum ved Randers, for at han skulle vogte hans kreaturer den pågældende sommer. Men han var der ikke længere end 14 dage. Han kunne ikke

klare opgaven, da han var for lille til de store dyr. Så fæstede faderen ham til hyrdekongen Karen Rasmusdatter i Kousted, som vogtede bymændenes kreaturer. Den lille Jens blev afhentet i Husum otte dage efter påske af en broder til hyrdekongen. Nu boede han hos hende i hyrdehuset indtil en måned før jul og sov ifølge tingbogens forklaringer ikke hjemme en eneste nat i den tid. Han fyldte 9 år, mens han var der.

Når vi får Jens Hansens færden opregnet så nøje, skyldes det en retssag i 1775

for Nørhald og Støvring herredsting, der havde til formål at fastslå, hvor han fyldte sine 9 år, og dermed hvis stavn han var bundet til.¹⁹

Af tabel 4 fremgår, at flere børn kom ud at tjene i alderen 7–9 år, lidt flere drenge end piger. Ja, én dreng har kun været mellem 4 og 6 år. Men flere børn ventede dog til 10–12 års alderen. Den Jens Mortensen, vi traf i kapitel 1 i fæsteforhandlinger med Ørslevkloster gods, var 12 år gammel, da han kom fra sine forældre.

Lønnen til disse smådrenge var normalt "klæden og søden", altså tøj og kost og logi. Det kunne også være en god hjælp for en fattig familie med mange børn. Men som drengene voksede til, kunne de få op til 10–12 daler om året, udtalte godsejer Castenskiold på Hørbygård ved Holbæk i en betænkning til Rentekammeret i 1768 om tjenestefolks lønforhold på landet.²⁰

Hans Chr. Johansen har lavet en optælling fra folketællingen i 1787 for at fastslå hvilke befolkningsgrupper, der kunne beholde deres børn hjemme i den længste periode.

Det er ikke overraskende, at gårdmændenes børn var længere hjemme end de andre kategorier. Der var tilstrækkeligt arbejde til alle hænder på gården. Søren Pedersen Havrebjerg blev hjemme, men han blev som 5-årig sat til at vogte faderens kreaturer sammen med søsteren, der nok var 1½ år ældre end han, men ikke meget større. Kreaturerne gik løse på fælleden både forår og sommer. Specielt om foråret inden alle risgærder og grøfter blev sat i stand, var det vigtigt, at der blev

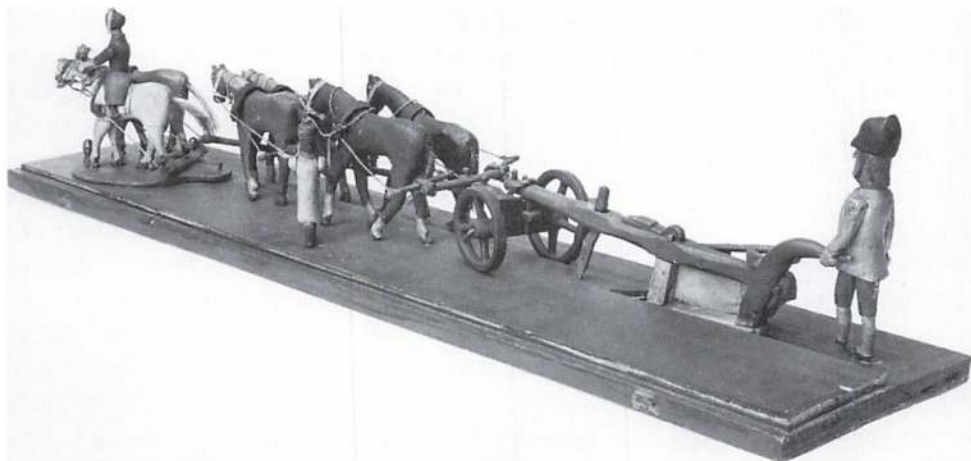
Tabel 4. De hjemmeboende børns sociale tilhørsforhold

Alder	gårdmandsbørn	Af de hjemmeboende børn udgjorde 1787 andres børn
<i>Drenge</i>		%
1– 3 år...	58	42
4– 6 - ...	46	54
7– 9 - ...	54	46
10–12 - ...	64	36
13–15 - ...	66	34
16–18 - ...	74	26
<i>Piger</i>		
1– 3 år...	51	49
4– 6 - ...	56	44
7– 9 - ...	49	51
10–12 - ...	57	43
13–15 - ...	66	34
16–18 - ...	77	23

Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, Odense 1975, s. 155.

holdt opsyn med dyrene, for at de ikke skulle æde eller bare optrampe den nye kornsæd. Han huskede endnu som voksen, hvordan han og søsteren havde døjet med kulden. Værst var det i regn og uvejr, hvor tøjet blev gennemblødt. De kom kun hjem om middagen, så ofte gik de i vådt tøj hele dagen. Deres tøj var heller ikke af det bedste, da forældrene kun sad i mådelige omstændigheder, som han udtrykte det.

Så snart Søren kunne, fulgte han også med folkene ud at grave tørv i mosen. Her kunne børnene gøre nytte med at rejse tørv og hjælpe med at køre dem hjem og

På Nationalmuseet findes en lille model af en seks-hestes hjulplov, der er skåret i træ af Hans Erik Petersen, Erikstrup, Fuglse herred på Lolland, født i 1795. Den viser, at pløjningen her krævede tre personer: karlen, der styrede ploven, drengen, der holder tømme og en pige, der sidder på forreste hest. Længde: 0,982 m. Højde: 0,20 m. (Foto fra Nationalmuseet, negativ nr. 56.311).

læsse af og på. I høsletten hjalp han sin broder med at strø græsset ud – så det bedre kunne tørre – og rive det sammen igen. I kornhøsten var han også kun 5 år, da han kunne gøre nytte ved at samle aks. Han huskede en sommer, hvor han havde samlet sammen til en hel tønde korn.

Men da han blev 9–10 år, måtte han og hans søster følge efter moderen og “neje op”, som det hed, d.v.s. sætte de neg sammen, som hun bandt op efter ham, der slog kornet med læen. Det kunne være svært for dem at følge med, selv om de var to om et skår. Moderen måtte af og til tage en favnfuld og bære over i rækken for dem.

Da Søren var 11–12 år, måtte søsteren vogte alle kreaturerne alene. For broderen

var nu blevet forfremmet til plovdreng. Der måtte to til at pløje med datidens store hjulplov: en dreng til at holde hestene og en karl til at styre ploven. Om vinteren hjalp han den ældre broder i stalden med at muge ud, røgte dyrene og skære hakkelse til hestene. Som han selv siger, måtte børnene meget tidligt tage del i arbejdet derhjemme og hjælpe til, hvor de kunne. De blev ikke sparet.

Dermed har opdragelsen vel også givet sig selv. Hver arbejdsopgave stillede ganske bestemte krav til børnene, som de lærte dels af ældre søskende dels ved at se på de voksne. Det hele var bundet til en ganske bestemt rytme. Dels en rytme efter årets arbejder, det er klart. Dels en rytme efter, hvad de blev pålagt, efterhånden

som de voksede og kræfterne tog til. De første 4–5 år legede de derhjemme. Så kom tiden, hvor de vogtede kreaturer og gik til hånde i landbrugsarbejdet.

Da Søren var 14 år gammel, begyndte han at gøre drengearbejde derhjemme, indtil han var 22 år og gjorde karlearbejde.²¹

Det var arbejdets art, der inddelte de forskellige aldre eller faser i barne- og ungdomstiden. Det har været et nederlag for et barn som Jens Hansen, der for tidligt blev sat til at vogte fremmede kreaturer og måtte tages derfra, fordi han var for liden.

Der var også den svagt begavede Nis Jensen, som pastor Røde begravede som 18-årig i 1699. Han kunne ikke bringes til nogen fornøden gerning til avlens gode at være tjenlig, skriver pastoren i sin levnedssberetning. Så lod de ham gøre det, han kunne – vogte lidt kreaturer, nysle (pusle) lidt i gården og hugge brænde. Han tog aldrig del i de andre børns leg, men passede sig selv. Svarede, når han blev spurgt, men sagde ellers ikke noget. Han ville vel gerne have haft et større pund betroet, men Gud ved bedst, hvor meget han skal betro ethvert menneske, og hvad han igen kan kræve, forklarede pastor Røde om hans placering i bondesamfundet.²²

Revselse eller børnemishandling

Måske er det lidt for romantisk en opfattelse af børnenes oplæring til landbrugsarbejdet, at det hele tiden gik af sig

selv ved eksemplets magt. Søren Pedersen Havrebjerg huskede i hvert fald tydeligt som voksen, at faderen havde været streng imod ham både ved arbejdet og alt andet. Det var især ham og halvbroderen Christen, det var gået ud over. Han måtte døje adskelligt ondt fra faderen de første drengeår. Efterhånden blev han bedre til at udføre det, han skulle. Men han blev også mere modig til at forsvare sig over for faderen, når han syntes, han blev uretfærdigt behandlet. I de sidste drengeår blev forholdet meget bedre, sådan at faderen lod ham gøre, hvad han ville, og han talte endog sjældent ondt til Søren!²³

Det var dog for intet at regne mod de sager om børnemishandling, som kunne nå frem til domstolene. I foråret 1732 mens byggen blev sået, vogtede Jens Jensen kreaturerne på Øster Lyby mark i Salling. Formentlig er dyrene løbet fra ham ind på kornmarkerne. Det var som Søren Havrebjerg fortalte ikke let at styre dem på denne tid, inden gærdene blev sat i stand.

Samtidig kom gårdmanden Espen Larsen forbi og så, hvad der var hændt. Han slog drengen, så han lå på marken og jamrede og græd uden at kunne rejse sig. Stedfaderen Niels Madsen måtte hente ham hjem på en hest. Drengen klagede også bagefter over, at han var blevet så medtaget, at han ikke kunne holde på sit vand.

Måske er disse udsagn baggrunden for, at Espen Larsen gav ham en ny omgang i høsten. De mødtes ude i marken, hvor bonden satte efter Jens til hest.

Drengen sprang over et dige og løb ind i Peder Larsens byg.

Men det hjalp ikke. Espen stod af hesten og løb efter ham, fik fat i ham og ledte ham tilbage til hesten.

Her løftede han ham op på hesten – drengen kom fra ham – men han fik ham op igen og trak så afsted med hesten med den grædende dreng.

Optoget gik sønden for byen til Grønning hede til bækken, hvor han satte ham ned i strømmen. Men han hævdede senere, at drengen blev stående på sine ben, og at vandet ikke gik højere end hans knæ.

Drengen klagede senere over, at han ved denne behandling blev så forkølet, at han ikke kunne holde maden i sig. Han måtte i hvert fald til sengs og døde midt i august 1732.

Var Espen Larsen nu skyldig i Jens' død? Der blev taget syn over drengen, både før og efter han døde. Her blev det konstateret, at hans højre ben og knæ var noget hævet og rødt. Han havde selv klaget over, at Espen Larsen var årsag til hans svaghed. Men lige før han døde, sagde han:

“At han havde intet at klage på Espen Larsen for hans svaghed. Det var en hest, der havde trådt på ham”.

Det var godsejeren og stiftamtmanden Reventlow, der på den afdøde drengs vegne rejste sag mod Espen Larsen. Der blev ført modvidner, som havde set drengen 10 dage efter turen i bækken springe over Hagens mølleå efter tre får. Han for-

fejlede springet og fik ved faldet sit højre ben vredet ind under sig. Mange andre havde også set drengen vogte sine kreaturer efter den hårde medfart. Så herredsfogden frikendte Espen Larsen. Godsejeren appellerede dommen til landstinget i Viborg. Også her frikendte man Espen for at være Jens' banemand. Men udtalte dog:

“Men som han har straffet drengen noget hart, og på den måde givet årsag til dette søgsmål, som efter opskriften på omkostningerne har temmelig højt opløbet, så betaler han processens omkostninger med 14 rdl. inden 15 dage”.

Der var modstridende forklaringer, så han kunne ikke dømmes for vold med døden til følge. Sagen viser imidlertid, at børnemishandling ønskede retsapparatet ikke at tolerere.²¹

En sag fra Ørrild syd for Randers fra 1748 var ikke af nær samme brutale beskaffenhed. Den havde da heller ikke døden til følge. Også her havde en hyrdereng sløset, så en hest var kommet ind på madfaderens mark. Det var hestens ejer, som gik over gevind og tildelte drengen Peder Jensen fem slag på højre skulder, et slag under venstre arm og et slag over det venstre lår, så drengen måtte holde sengen en dags tid.

Jens Andersen nægtede det ikke, men hans husbonde, præsten i Kousted, appellerede alligevel sagen til landstinget. Geringsmanden blev idømt at betale 1 rdl. til sognets fattige og 1 rdl. til justitskassen.

Præsten derimod blev idømt at betale 8 rdl. i sagsomkostninger til hospitalsforstanderen i Randers. Det var hans bondes tjenestedreng, det var gået ud over. Og selv om sagen kunne have været afgjort med en ringe kendelse til den forurettede, så havde han fortsat denne vidtløftige sag. Derfor skulle han betale 2 rdl. til justitskassen og 3 rdl. til domhuset. Men Peder Jensen fik intet for svie og smerte. Landstinget tålte hverken mishandling eller trættekærlighed.²⁵

Et enkelt svøbeslag, når hyrdedrengen havde sovet, kunne ikke falde ind under mishandling, men måtte anses som en revselse, som drengen havde fortjent for sin skødesløshed. Alligevel nåede også sådan en sag fra Lerkenfeldt birketing helt til landstinget i 1752, hvad der kan undre, når der ikke blev taget så tungt på et enkelt piskeslag over for voksne tjenestefolk eller hovbønder. Det skal imidlertid ikke henregnes til en særlig børnevenlig adfærd. Sagens appel skyldes formentlig et almindeligt modsætningsforhold mellem to involverede nabobyer. De blev også pålagt for fremtiden at holde sig inden for deres egne grænser. Denne sag udsprang ligesom den foregående sikkert af et almindeligt dårligt forhold mellem parterne. Man søgte at ramme en modstander med en retssag, hvor det overhovedet var muligt.²⁶

Skolegang

Selv om pastor Junge mente, at arbejdet reddede bøndernes børn fra forkælelse,

var han alligevel betænkelig, fordi det samtidig hindrede dem "fra at besøge de steder, hvor de kunne gøre fremgang i oplysning" – d.v.s. skolen. Men mange af det 18. århundredes bønderbørn er blevet sat i skole, ikke mange år, men dog et par vintre i 9–10-års alderen, hvor de kunne undværes i det daglige arbejde. Hvor almindeligt det har været, ved vi ikke.

Den lille Peder Andersen, som vi tidligere fulgte i kampen mellem morbroderen og forældrene eller godset, kom tilbage til forældrene, da han var 10–11 år for at gå i skole. Men morbroderen betalte hans skolegang.

Jens Hansen, der kom ud som hyrdedreng som 8-årig, blev holdt i skole af faderen i Gassum, den vinter han fyldte 9 år. Men tilsyneladende kun den ene vinter.

Skolegangen skulle under alle omstændigheder indordnes under landbrugsarbejdets krav. Da godsejerne i 1768 blev spurgt om deres syn på bl.a. tjenestefolks skiftetider, foretrak Tustrup gods i Kalø amt på Djursland én skiftetid om året. Det ville sikre de små, der kørte plov og vogtede kvæg om sommeren, tjeneste hele året rundt. Derved kom de ikke til at ligge deres fattige forældre til byrde om vinteren. Men det havde dog den ulempe, at de så ikke fik den nødvendige skolegang.²⁷

Skolegang var efter den almindelige opfattelse først og fremmest nødvendig af hensyn til børnenes børnelærdom eller saligheds sag, som det også siges – d.v.s. religionsundervisning. Det er betegnende, at det første landsdækkende skolevæsen

blev etableret i Danmark gennem gods-cjerne efter skolelovene 1739/40 – d.v.s. to år efter konfirmationens indførelse i 1737. Af hensyn til den var det først og fremmest nødvendigt, at eleverne lærte at læse. Hvis de også ønskede at lære at skrive og regne, måtte de betale ekstra.

Spørgsmålet om hvor meget børnene lærte i det 18. århundredes skolesystem, vil blive diskuteret senere. Her skal blot fastslås, at skolegang i hvert fald i en kortere periode kunne være en del af bønderkarlenes barndomsoplevelser.

Den fremtrædende, men måske atypiske fæstebonde Chr. Andersen, Nr. Tulstrup i Midtjylland sørgede da også for, at hans sønner lærte mere end den første skolelærdom. Da den ældste, Anders, var 15 år gammel, akkorderede faderen med degnen i Hjermind om at lære Anders at regne. Det var ikke, fordi man ikke havde skole i Lee sogn, hvor de boede. Men det var en anneksskole, hvor der sad en ganske ung lærer, mens sognets tidligere lærer var blevet sognedegn i Hjermind. Det var dog så langt væk hjemmefra, at faderen også måtte aftale kost og logi hos en gårdmand i Hjermind.

Anders gik så i skole i Hjermind fra 17. januar til 1. april 1786 – til forårsarbejdets begyndelse. Men han vendte tilbage til skolen den følgende vinter. En vinters skolegang kostede 3 rdl. og $\frac{1}{2}$ lispund gammel ost, som faderen noterede havde en værdi af 3 mark 8 skilling.

Det nævnes kort, at den yngre broder Niels gik i skole i 1788, formentlig i den lokale skole. Han var 13 år, da han i 1789

også kom hjemmefra for at gå i skole om vinteren. Han kom ikke til Hjermind som broderen, men til Ilsø. Her var der ingen skole, så formentlig har der været tale om privatundervisning sammen med Mads Ilsøs børn. Dette ophold hos Mads Ilsø kostede faderen 1 td. rug til en værdi af 4 rdl., noterede han omhyggeligt. Det må heller ikke glemmes, at faderen i denne familie var så vidt i sine skrivefærdigheder, at han kunne føre dagbog. Så han har været indstillet på, at sønnen skulle lære lige så meget.²⁸

Der er hos Chr. Andersen tale om ganske korte dagbogsnotitser, som man selv må stykke sammen for at få et forløb. Derimod giver Søren Pedersen Havrebjerg som sædvanlig en malende beskrivelse af sin skolegang. Starten på hans skolegang var usædvanlig. Han var ikke mere end 4 år gammel, da forældrene satte ham i skole. Grunden var, at hans ældre søster ikke ville gå alene – hun var dog kun $1\frac{1}{2}$ år ældre end han.

Han lærte efter sin egen fremstilling hurtigt at læse, og som 9-årig kunne han Morten Luthers lille katekismus, Pontopidans forklaring hertil og de 7 Davidssalmer uden ad. Så sagde skolemesteren til hans forældre, at nu kunne han ikke lære ham mere, undtagen at skrive. Det gav forældrene også deres tilladelse til, og han fik nogle skilling af sin mor til papir og blæk. Derimod ville forældrene ikke lade ham komme til latinskolen, som både præsten og degnen foreslog. De mente ikke, at der var råd til at lade ham blive ved med undervisningen, til han blev

præst. Det var bondestandens eneste mål for højere undervisning den gang.

Han lærte nu at skrive og var kommet så vidt, at han kunne skrive bogstaverne sammen, da degnen flyttede til en anden by. Det meste af den skrivning, han havde lært, gik nu i glemmebogen. Men læsningen blev holdt ved lige – ikke mindst takket være moderen, som læste med børnene derhjemme.

Det ærgrede ham dog senere, at han havde glemt, hvad han havde lært. Derfor begyndte han at gå til aftenundervisning hos den nye degn en vinter igennem fra mortensdag til påske, da han var 15 år gammel. Moderen traf aftalen med degnen og gav ham nogle fødevarer for denne ekstra undervisning. Søren måtte begynde forfra med at skrive enkelte bogstaver, men kom dog så vidt ved vinterens afslutning, at han kunne skrive et brev, som til nød kunne læses. Men det var i hvert fald lige så godt som degnen, der var en meget dårlig skriver, fortæller Søren.

Men i de følgende år blev han igen mere optaget af det hårde landbrugsarbejde og de sædvanlige ungdomsforlystelser, så nu gik hans skrivefærdigheder tabt igen. Men til glæde for os i dag blev de atter generhvervet under hans militærtjeneste i 1799.²⁹

Konfirmation

Konfirmationen faldt på et senere tidspunkt i børnenes liv i det 18. århundrede end i nutiden. Chr. Andersens to drenge var henholdsvis 16 og 17 år gamle, da de

blev konfirmeret i Hjermind kirke. Den ældste Anders startede konfirmationsforberedelsen 1. november, for faderen noterede torsdag den 1.:

“Gik vor Anders i Jesu navn til præsten første gang.”

Han fortæller ikke om selve konfirmationen i foråret 1788, blot lidt om forberedelserne: Ugen før den 23. marts var skrædder Ole i gården for at sy klæder til vor Anders. Fredag den 28. marts var Anders hos præsten for at gøres klar til konfirmationen – vel en sidste overhøring.

Søndag den 30. marts var faderen med ham i Hjermind kirke for at gøre klar, noterede han. Men formentlig er det denne dag, begivenheden har fundet sted, for søndagen efter blev der slagtet grise på gården til salg. Der tales ikke om noget særligt konfirmationsgilde. Da sønnen Niels blev konfirmeret søndag den 7. april 1797, noterede faderen:

“Var jeg i Hjermind kirke, og vor Niels blev der konfirmeret tillige med de andre, i alt 31 personer”.³⁰

Søren Havrehjerg var kun 15 år gammel, da han blev konfirmeret. Men det havde en ganske speciel forklaring. Han havde som omtalt allerede hos den gamle degn lært Luthers katekismus og Pontoppidans forklaringer uden ad. De var også hidtil blevet benyttet til konfirmationsforberedelserne. Men da pensum stod for at skulle ændres, ville hans forældre ikke, at

han skulle have lært alt dette forgæves. Derfor blev han i modsætning til sine søskende og den almindelige skik og brug konfirmeret så tidligt. Søren betonedede stærkt, at det ikke var sket af

“en meget ringe agt for denne vigtige religionshandling af de forældre, som nu lader deres børn så unge gå til læsning, førend de engang kan begribe eller forstå, hvad denne religionshandling betyder”.

Han huskede sin konfirmationsforberedelse med glæde. Præsten lagde vægt på læsefærdigheden og udenadslæren. Men han forklarede også børnene betydningen af de gennemgåede tekster, ligesom han gennem spørgsmål sikrede sig, at det ikke blot blev terperi. Ud over hvad Søren havde lært hos degnen, lærte han den store bibelske historie på 104 historier og 64 kirkesalmer uden ad. Han var også den bedste af dem alle til at læse, men måtte indrømme, at der var et par af de ældre børn, der var bedre til at svare på udlægsspørgsmålene.

Søren stod øverst på gulvet ved konfirmationen i Havrebjerg kirke søndag efter påske i 1792. Efter overhøringen – som tilsyneladende også omfattede oplæsning – skulle Søren svare på de enkelte led i trosbekendelsen. Så rakte han præsten sin højre hånd og præsten lagde sin hånd på konfirmandens hoved og lyste velsignelsen over ham:

“Den tre enige Gud som tilforn i den hellige dåb har antaget dig til sit barn og gjort dig til en arving til det evige liv. Han vil opholde dig i sådan din dåbs pagt indtil din sidste, men salige ende. Han styrke dig i din tro, din sjæl til salighed”.

Og var Søren på denne sin konfirmationsdag så fyrig og fornøjet, som han næppe med ord kunne udsige, huskede han.³¹

Ved siden af den smukke moralske begrundelse for den sene konfirmationsalder, eksisterede der også en mere pragmatisk forklaring betinget af soldaterudskrivningsvæsenet. Når en karl blev udskrevet til soldat, skulle han medbringe pas til sessionen. Passet skulle udstedes af den hjemlige sognepræst, som imidlertid ikke måtte udstede pas til en person, der ikke var konfirmeret og derfor ikke havde været til alters. Begrundelsen var ifølge militsforordningen af 9. december 1735, at:

“mandskabet i deres kristendom således er oplyste, at de kender edens betydning, som de til os er allerundanigst pligtige at aflægge”.

Konfirmationen blev således en nødvendig forudsætning for at blive udskrevet til soldat. Derved var der skabt et smuthul i lovgivningen til udsættelse af militærvæsenet. Det blev benyttet. I et sjællandsk lægd på Løvenborg gods blev Peder Larsen i lægd nr. 16 i 1779 opført som utjenstdygtig med begrundelsen “ej konfirmeret”. Han var 19 år gammel.³²

Sammenfatning

Et barn på landet i det 18. århundrede voksede op i en stor husstand med mange børn og tjenestefolk, men ikke så ofte som almindeligt antaget med bedsteforældre i huset. Det var ikke nødvendigvis hos dets egne forældre, barnet boede, men hos slægtninge eller meget tidligt i tjeneste hos fremmede. Ind i omflytningsmønstrene kom bestandig hensynet til godsejernes krav på børnene.

Forældrene omfattede også den gang deres børn med megen kærlighed. Forældrene på landet i det 18. århundrede synes ikke at reagere med resignation eller følelseskulde over for den store børnedødelighed, men var lige så fortvivlet ved et barns død som senere tiders forældre. Den nordsjællandske pastor Junge mente, at denne kærlighed til børnene fik dem til at forkæle dem over alle grænser. Men en ung mand som Søren Havrebjerg huskede tydeligt sin faders strenge opdragelse i 1780'erne.

Børnene blev tidligt stillet over for ar-

bejdets krav både hjemme og i tjeneste hos andre som vogterdreng og plovkørere. Der kunne vanke afstraffelse over for forseelser, men over for direkte mishandling greb retsmaskineriet ind. Mange børn kom i skole i 8–9 års alderen et par vintre, hvor de fik religionsundervisning og lærte at læse til husbehov. Men det har formentlig været usædvanligt at få den udvidede undervisning med skrivning og regning.

Inddelingen af barndomsårene var betinget af barnets deltagelse i arbejdsprocesserne: Den egentlige barndom op til 4-5 års alderen, hvor det bestandig var i moderens skørter. Således blev det meget sent fravænnnet. Så kom den lange drengetid med drengearbejde, inden den unge som 20-årig kunne påtage sig karlearbejde. Den sene konfirmation betød ikke nogen egentlig milepæl i aldersinddelingen for det unge menneske.

I det følgende skal det skildres, hvorledes karlene fik plads og hvordan lønforholdene var organiseret i det 18. århundrede.

Kapitel 5

Når karlene fik plads

Under hovarbejdet kom karlene i kontakt med fæstebønder og tjenestefolk fra andre sogne og landsbyer i området. Det er derfor ikke underligt, at mønsteret for deres ansættelsesforhold synes at være et par år i én by, derefter et par år i den næste, når det gik højt. Det sæsonprægede arbejde i landbruget har ind i mellem brudt dette mønster, så karlene kun tjente et halvt år hvert sted. Drengenes halvårsansættelser som kvæghyrder om sommeren blev afbrudt af skolegang om vinteren.

Disse oplysninger stammer alle fra retssager i det 18. århundredes første trediedel, hvor det gjaldt om at fastslå, fra hvilket gods karlene var rejst uden det obligatoriske pas. Godsejernes betænkninger om karlenes tjenesteforhold fra 1768 giver også indtryk af et bevægeligt arbejdsmarked. Neden for skal bringes nogle få eksempler på sådanne tjenesteforløb.

Christian Christensen

Christian Christensen var født ca. 1702 i et hus under Mariagerklosters gods og kom hjemme fra, da han var 10–11 år.

2 somre som øgdreng hos Chr. Mikkelsen i Gjerlev (Overgård)

1 sommer hos Chr. Iversen i Gjerlev (Støvringgård)

1 sommer som øgdreng hos Chr. Steen i Gjerlev (Støvringgård)

1 sommer hos Chr. Jensen (Støvringgård)

1 år som øgdreng hos Chr. Madsen i Kastbjerg (Trudsholm)

1 år hos Peder Christensen i Øster Tørslev (magister A. Borchhorst)

1½ år hos Peder Christensen i Vinstrup (Gjesinggård)

1 år hos Jens Thomasen i Blenstrup (Svenstrup)

1722 hos Anders Jensen i Blenstrup (Støvringgård)

Han gik i skole i tre mellemliggende vintre hjemme hos faderen.

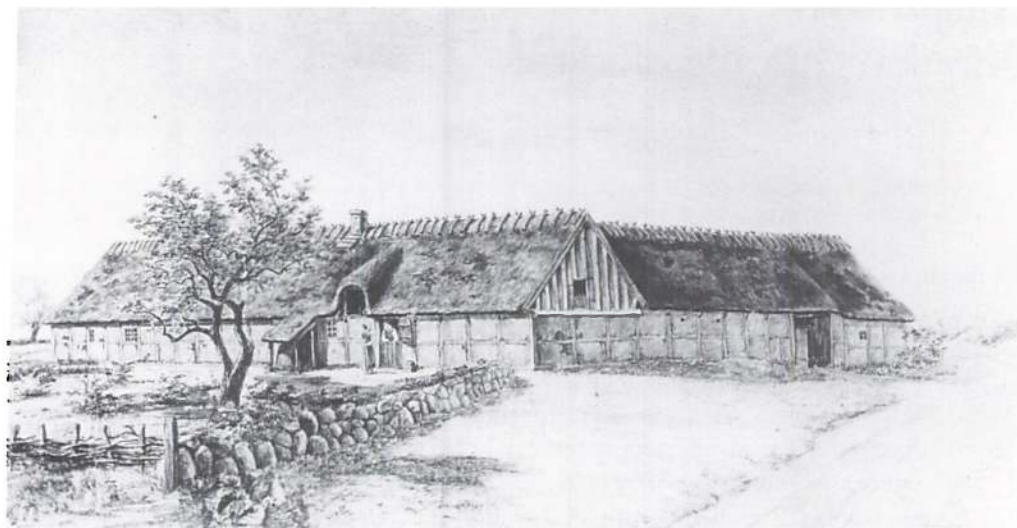
Niels Nielsen

Niels Nielsen var født ca. 1696 i Vinstrup på Mariagerkloster gods og var 11 år gammel, da han kom ud at tjene.

1 sommer hos hyrden i Gjerlev

2 somre vogtede han kreaturer på Kærby mølle

2½ år som øgdreng hos Chr. Christensen i Blenstrup (Støvringgård)

Som Lille Ebberup ved Sorø kunne en nybygget gård se ud i 1770. Den havde stråtag og klinede vægge, så brandfaren var stor. (Tegning i Landbrugsmuseet. Foto fra Nationalmuseet, negativ nr. 48.997).

2 år som øgdreng hos Niels Nørager (Støvringgård)

1 år hos Chr. Christensen i Blenstrup (Støvringgård)

2 år hos Niels Nørager (Støvringgård)

2 år hos provsten Niels Knabe

1722 hos Niels Nørager (Støvringgård)

Han må dog i sidste omgang have tjent længe hos Niels Nørager for at regnestykket kan gå op.¹

Jacob Jacobsen

Jacob Jacobsen var født 1706 i Heeager under Olufsgård i Sydvestjylland. Også han var 11 år, da han kom hjemmefra.

1 år vogtede han kvæg i Vrenderup

2 år i Agervig (Endrupholm)

2 år i Biltoste (Endrupholm)

2 år i Øse præstegård

et par dage på Endrupholm

14 dage hos Peder Jensen Østergård i Frisvad (Endrupholm)

14 dage hos Hans Knurborg i Varde

Fra mortensdag 1725 tærsker på Olufsgård.²

Opsigelsesregler

En bonde var sårbar over for opsigelser i utide. Det så slemt ud for landbrugsbedriften, når en karl stak af midt i landbrugets travleste tid i højbjærgning eller kornhøst. Derfor var det vigtigt for landbruget at have faste regler omkring medhjælper-

nes opsigelsesforhold. Allerede Christian IV's reces af 1643, gentaget i Danske lov fra 1683, fastslog, at tjenestefolkene skulle opsiges deres plads hos husbonden 8 uger før den officielle flyttedag. Den var ifølge Danske lov 1. juni og 1. december. Hvis husbonden ikke ville lade dem rejse, måtte de sige op i nogle af byens eller sognefolkets nærværelse, måske endda på kirkestævne efter gudstjeneste. Den lange opsigelsesfrist skulle sikre bonden tid til at finde en anden karl i stedet.

Når karlen rejste uden sogns, skulle han henvende sig til sognepræsten for at få et skudsmål fra ham om lovformelig opsigelse og ægteskabelig status. Det var oplysninger, der var vigtige for det nye landsbysamfund, han ville flytte til. Hvem var den nyankomne? Det var for så vidt karlens identitetspapirer, sognepræsten skulle udstede.

I tyske landsbysamfund havde man som en følge af den forvirrede efterkrigstid efter 30-årskrigen (1648) stillet tilsvarende krav for at vide, hvem der flyttede ind i landsbyen. Den nytilkomne måtte uanset social status fremvise et fødselsbrev – d.v.s. et bevis på sin ægtefødsel – og et afskedsbrev eller pas fra sit tidligere herskab. Sådanne krav – dog ikke om fødselsbrev – fandtes også nedfældede i landsbyernes vedtægter.³

Også inden for håndværkerlaugene i Danmark stillede man som i udlandet krav om at kende den tilrejsende håndværkersvends identitet, faglige og laugs-mæssige forhold, ligesom også ægtefødselskravet kendtes her.

Pas var i sig selv ikke noget odiøst, kun når de, som omtalt i 2. kapitel, blev misbrugt. Det var som nævnt sognepræsten, der som den eneste lokale embedsmand oprindeligt varetog administrationen af tjenestefolkenes identitetspapirer på landet i Danmark. Først i en af følgelovene til landmilitisforordningen 1701 blev godsejeren indblandet i opsigelsesproceduren. Sognepræsten måtte nu ikke udstede skudsmål til en karl, før husbonden havde meddelt ham pas på stemplet papir, som karlen selv skulle anskaffe. Det kan ofte være vanskeligt at fastslå, om der med husbonden menes bonden eller godsejeren. Men i denne sammenhæng må det være godsejeren, der som ansvarlig for karlenes præsentation til landmilitsen havde behov for at vide, hvem der tjente på hans gods.

Karlene kunne godt stadig frit forlade godset, hvis de blot fulgte de almindelige regler om opsigelse. Disse blev nærmere præciseret i den vigtige forordning om tjenesteforhold af 30. december 1702 § 21: Opsigelsen skulle ske dagen før Sct. Hansdag og nytårsdag i to vidners nærværelse. I tiden mellem opsigelsen og fraflytningen kunne godsejeren ikke enrollere karlene, hvis opsigelsen var foregået korrekt. Det var altså ikke tilladt at hævne sig på en karl, der ville rejse, ved at lade ham springe soldat – og dermed binde ham i soldaterperioden.

Den korrekte opsigelsesprocedure blev et centralt punkt i forholdet mellem en tjenestekarl og hans madfader og igen mellem en tjenstekarl og hans nærmeste ad-

ministrative øvrighed – godsejeren. Det kan ikke undre, at der i landmilitisperioden før stavnsbåndet blev ført mange retssager, om den korrekte opsigelsesmåde var blevet fulgt eller ej. Det var indirekte en sag om, hvem der kunne præsentere den pågældende karl som soldat.

Peder Troelsens sag

Den 22. juni 1724 gik Peder Troelsen i Voldsted i Fleskum herred syd for Aalborg til Chr. Christensen og Peder Pedersen i samme by og bad dem gå ind til Peders far, Troels Pedersen, og opsiges hans tjeneste hos ham til næste Mikkelsdag. Det erklærede de sig villige til og gik ind i stuen til Troels.¹ Her traf de konen, som sagde, at hendes mand ikke var hjemme. De kom alligevel frem med deres ærinde:

»Vi skal sige Eders mand Peder Troelsens tjeneste op, at han ej bliver længere hos Eder end til fardag«.

Konen blev absolut ikke bedrøvet:

»Det er godt. Vi skal stå jer buddet til«.

Samtidig bad hun dem også opsiges de andre børns tjeneste. Øjensynligt var mændene usikre, om det var tilladt at gøre det samtidig. Men belejligt nok var hr. Peder Brun, sognepræsten i Ferslev, også til stede. Han blandede sig nu i sagen

»Ja, I kan gjøre det på én tid«.

Men det viste sig, at monsieur Rose, der ejede Troels Pedersens fæstegård, ikke ville anerkende opsigelsen. Troels var efter hans opfattelse ikke fæster af gården på dette tidspunkt, da han allerede den 1. juni var blevet fradømt gården p.g.a. restancer, selvom han først flyttede 4 dage efter Sct. Hans. Rose overtog derefter selv driften af gården og Peder blev i pladsen indtil fardag den 29. september. Så flyttede han hen til Laurs Pedersen, som også boede i Ferslev, men hans fæstegård tilhørte krigsråd Hauch. Den 12. oktober sendte krigsråd Hauch to mænd til monsieur Rose. De skulle

»hilse ham fra krigsråd Hauch, som begærede, at han ville være så god og give Peder Troelsen sit pas. De havde stemplet papir med sig til passet«.

Den ene af mændene stod med papiret i hånden, men de fik det svar

»at de skulle hilse krigsråden og de andre, men han gav ham ingen pas, formedelst han ej havde lovlig opsagt sin tjeneste«.

Gustav Roses argumentation var, at Peders far ikke var fæstebonde, da opsigelsen fandt sted. Modpartens standpunkt var, at Troels Pedersen sad på gården endnu og gav Peder løn og kost, da opsigelsen fandt sted. Ydermere havde Peder fortsat i sin tjeneste til fardag, uden der blev forhandlet ny lønftale. Det gamle fæstemål fortsatte derfor.

Hvad sagde domstolen, som fik sagen forelagt? Herredsfogden i Fleskum herred fulgte monsieur Roses påstand og erklærede i dommen af 1. februar 1725, at Peder Troelsen havde forladt sin tjeneste uden lovlig opsigelse og derfor burde vende tilbage til monsieur Rose. Da krigsråd Hauch, Peders nye godsejer, appellerede til landstinget, blev der her lagt vægt på, at den lovbefalede opsigelsesprocedure var fulgt – det havde man ydermere præstens attest på. Derimod havde Gustav Rose nægtet at udstede det endelige pas. Peder Troelsen skulle derfor frikendes og den uheldige herredsfoged betale 10 rdl. i sagsomkostninger til krigsråd Hauch.⁴

Sagens kerne er således, at fæstegårdens ejer før stavnsbåndets indførelse har forsøgt at fastholde en bondekarl på godset, selvom faderen blev sat ud. Det er desuden tydeligt, at sognepræsten har været inddraget i sagen på fæstebondens side, for at gøre opsigelsen endnu mere vidnefast, end de to udmeldte mænd var i stand til. Hvordan relationerne mellem sognepræsten og Gustav Rose i øvrigt har været, vides ikke, men uden betydning for den konkrete sag har de formentlig ikke været. I øvrigt er det også værd at bemærke, at herredstinget dømte efter godsejernes påstand, men fik sin dom omstødt af landstinget – ganske som vi så i flere tilfælde i kapitel 2.

Naturligvis kunne fæsteforholdet opsiges af arbejdsgiveren til samme terminer, som var fastsat for karlene. Det gik dog ikke altid så formelt for sig – hverken når

initiativet udgik fra karlene eller fra husbonden. Jacob Jacobsens tidligere anførte tjenesteforløb opviser hyppige skift i 1726.

Han havde mødt godsforvalteren på Endrupholm hos den lokale smed, som havde spurgt ham, om han havde tjeneste fra Mikkelsdag. Fæstemålet var blevet indgået og Jacob havde modtaget fæstepenge på hånden.

Men det viste sig, at der alligevel ikke var brug for ham på hovedgården, så han fik tilladelse til at tage tjeneste på godset, hvor han ville. Altså et betinget pas!

Derefter fæstede han hos Peder Jensen Østergård i Frisvad for et år for 12 daler i løn for hele året. Men efter 14 dage blev han sagt op af konen, mens manden ikke var hjemme. Deres datter var uventet flyttet hjem med sin tilkommende mand, og han skulle nu være deres nye karl. Derfor sagde konen til Jacob, at hun ikke ville have så mange i sit brød. Jacob drog så til Varde for at søge tjeneste.

Under den følgende retssag søges det sløret, at fæstemålet var ophævet fra husbondens side. I stedet fremstilles det, som om Jacob Jacobsen var rømt fra sin tjeneste i utide. At formaliteterne omkring pas og skudsmål ikke var blevet overholdt, blev lagt Jacob Jacobsen til last.

Han blev ved alle tre instanser dømt til at vende tilbage til Endrupholm. Hans tilhørsforhold var blevet en sag mellem to godser, Endrupholm og Olufsgård, hvor han havde taget tjeneste som tærsker efter det korte ophold i Varde. Det var forklaringen på, at sagen blev ført ved alle tre instanser.⁵

Fæsteindgåelse

Ofte var det ganske uformelle kontakter, der gav anledning til fæsteindgåelse. Derimod var der en klar markering af, at en aftale var afsluttet, nemlig ved modtagelse af fæstepenge på hånden. Det så vi i Jacob Jacobsens sag, ligesom vi også kender det fra mange af Holbergs komedier.

Fra Lolland blev der i 1768 klaget over, at tjenestefolkene spekulerede i disse fæstepenge. Selvom de havde til hensigt at blive i deres hidtidige plads, krævede de alligevel fæstepenge af deres husbonde ved aftalen om fæstemålsforlængelse. Forpagter Vesterholt på Bådesgård påpegede også det problem, at tjenestefolkene ofte benyttede juledagene til at indgå fæsteaftale til den kommende Mikkelsdag – altså 3/4 år frem i tiden. Opsigelsen til deres tjenestested skulle derimod først falde til Sct. Hans. Når husbonden efter Sct. Hans skulle finde nye folk, var de bedste allerede engageret. Han var fixeret (narret), som Vesterholt formulerede det, fordi han havde levet i en falsk tryghed fra jul til Sct. Hans.

I virkeligheden afspejler det en situation med sælgers marked. Der måtte være mangel på tjenestefolk, når det var muligt for dem at gennemføre disse forhavender med ekstra håndpenge og så tidlige fæsteindgåelser. Der klages også fra flere sider over mangel på tjenestefolk det 18. århundrede igennem.⁶

Godsets indblanding

Godset har formentlig ikke i almindelighed blandet sig i fæsteaftaler mellem fæstebønder og tjenestefolk inden for godsets område. Alle bevarede sager viser i hvert fald først et engagement fra godsets side, når en karl tog tjeneste uden for godset.

Mads Hansen landsoldat var i tjeneste hos Chr. Pedersen i Ørslev under Juellund på Sjælland i 1733. Til trods for at han havde modtaget 18 skilling i fæstepenge for at blive hos Chr. Pedersen det kommende år, tog han alligevel tjeneste hos Peder Inselmand i samme by, men under Giesegård. Juellunds forvalter tog affære og fik ham til at indgå fæsteaftale med en af Juellunds fæstebønder i Terslev. Men Mads blev hos Peder Inselmand.

Så indklagede godsforvalteren Mads for herredstinget for at have indgået fæsteaftale til flere sider. Ifølge herredstingsdommen var det dog for sent at reagere på den brudte aftale med Chr. Pedersen i Ørslev. Derimod skulle han i henhold til Danske lov betale 1/4 af sin årsløn til Jep Andersen i Terslev, som han havde indgået den sidste aftale med – uden at opfylde den.

Men penge var ikke det afgørende for godset. Juellund appellerede sagen for at få dom for, at Mads skulle drage ind på godset igen. Sjællandsfars landsting stadfæstede underrettsdommen den 14. april 1734, men afviste at tage stilling til flyttekravet med den begrundelse, at det ikke var blevet behandlet ved underretten.⁷

Uofficielle fæsteforbindlinger

Den 3. august 1734 mødte to karle fra Nisumgård syd for Skanderborg en stor dreng Chr. Larsen i Sejbæk i Daugbjerg sogn syd for Skive. Vi ved ikke, om mødet var tilfældigt, eller parterne kendte hinanden i forvejen. I hvert fald forsøgte karlene at overtale drengen til at tage tjeneste på Nisumgård til Mikkelsdag. De kom igen Bartholomæi dag (den 24. august) og lokkede med 12 sletdaler i løn for et år og lærrød til en skjorte. Men Christian sagde nej.

Så spurgte de, om han ikke kendte en anden, som ville tage tjeneste dernede. Han henviste så til Chr. Pedersen, som viste sig mere forhandlingsvenlig ved udsigten til den store løn. Han modtog de afgørende 6 skilling i fæstepenge og spurgte, hvorledes han skulle finde vej til Nisumgård til Mikkelsdag?

Han skulle gå over Alheden til Resenbro og siden spørge sig frem.

Men hvad nu, hvis han blev eftersøgt af sin husbondes herskab?

Det behøvede han sandelig ikke at frygte, da Nisumgård lå i en afkrog af landet, hvor han ikke ville kunne efterspørges.

Fæsteaftalen blev aldrig effektueret. Formentlig har Chr. Pedersen talt over sig, inden han skulle ud på den store vandrung over de jyske heder. I stedet blev der anlagt sag af kammerherre Reventlow mod de to karle, der havde søgt at for-

lokke de to drenge. De bedyrede, at det sandelig ikke havde været deres alvor, men blot lidt narreri og galskab.

Det lod herredsfogeden sig nøje med, men ikke landstinget. Straffen blev dog kun til betaling af processens omkostninger. Det fremgår ikke, hvad de to karle kunne have fået ud af sagen. Vi får ikke at vide, hvad dusøren var for uofficielle fæsteforbindlinger.⁸

Officielle folkemarkeder

Koldinghus amt var det eneste lokalområde med officielle folkemarkeder, hvis vi skal tro godsejernes betænkninger om tjenestefolkene fra 1768. A. Bagger fra godset Hastrup skriver:

»Her i egnen har det den beskaffenhed, at om sommeren trænges for folk. Men om vinteren lader de dem gå andre steder hen at tjene. Især mandfolkene, som ikke vil binde hoser, da de gerne får tilladelse at gå ud 14 dage før Mikkelsdag til de markeder, hvor de bliver fæst, og at blive borte til 1. maj«.

Det falder godt i tråd med C. Dalgas' beskrivelse af Vejle amt fra 1826, hvor han fortæller om de vesterboere især fra Ribe amt, som hvert efterår mødes i Kolding. Dagen før oktobermarkedet kom de, gamle og unge karle og piger for at lade sig fæste som tærskere, røgtere og malke- eller spindepiger, men sjældent længere

end for vinteren. Om foråret vendte de hjem igen for at få deres jorder dyrkede eller forfærdige jyddepotter.

I Ribe holdtes der stadig, ifølge C. Dalgas, Sct. Hans marked, hvor tjenestefolkene blev lejet ud til marskboernes sommerarbejde – høslet og kornhøst.

Disse og andre beretninger understreger den tidligere omtalte sæsonvariation, som prægede landbrugsarbejdet og dermed også arbejdskraftbehovet. At folke-markeder ikke er omtalt andre steder, er naturligvis ikke ensbetydende med, at de ikke har eksisteret.⁹

Skiftetider

Danske lov fastsatte som tidligere omtalt skiftetiderne til 1. juni og 1. december, men de blev aldrig overholdt. Tjenestefolk på landet vedblev at skifte plads til påske og Mikkelsdag. Påsken faldt jo på forskellige datoer, men lå næsten altid før såtiden og dermed på et naturligt skel i landbrugsarbejdet. Mikkelsdag lå fast på samme kalenderdag den 29. september, men på et uheldigt tidspunkt for såning af vintersæden og efterårsarbejdet i almindelighed. Tærskningen var endnu ikke kommet igang, så bonden havde sjældent rede penge til at betale tjenestefolkenes løn til Mikkelsdag.

Den rette skiftetid var et af de punkter, godsejerne blev bedt om at udtale sig om med cirkulæret af 30. april 1768. Mange var tilfredse med tingenes tilstand, fordi de to årlige skiftetider passede ind i årets rytme, hvor sæsonarbejdet krævede flest

folk om sommeren. Desuden understregede flere godsejere, at et år var en meget lang periode, hvis parterne ikke var tilfredse med forholdene. Det gjaldt både for den bonde, der havde fået en uduelig eller opsætsig karl, som det hed, og for den karl, der ikke blev behandlet ordentlig i pladsen. Bonden og hans tjenestefolk levede tæt på hinanden, så parternes uoverensstemmelser kunne gøre hverdagen sur.

Andre ville foretrække, at der kun blev skiftet en gang om året. I denne gruppe syntes interessen at samle sig om 1. januar. Det var midtvinter, hvor julens heligdage alligevel betød en standsning i arbejdet. Chr. Testrup på Restrup i Hald amt i Midtjylland pegede på, at mange bønder beholdt deres folk om vinteren for at være sikre på at have dem til sommerens travlhed:

»Thi mangel en bonde føde folk om vinteren, alene for at være vis på dem om sommeren«.

En anden fremhævede, at det ville være en fordel for de fattige hjordedrenge med én skiftetid. Så fik de da også kost og logi om vinteren, selvom det måske kunne være betænkeligt for deres skolegang.

Lüttichau på Tjele ved Viborg mente, at bonden ofte måtte betale en forholdsvis højere sommerløn, når han ansatte sine folk halvårsvis. Det var altså ikke så meget dyrere for ham at have folkene hele året.

Lindenchrone på Gjorslev på Sjælland kunne se en helt speciel offentlig administrativ fordel ved kun én skiftetid om året:

»Ved skiftetidens fastsættelse til 1. januar skete det, at mandtallerne til folke- og familieskatten, samt ekstra- og øvrige skatters svarelse blev da for det hele år efterrettelige og regnskaberne for vedkommende betjente mere ordentlige og bekvemme at få indrettede«.

I øvrigt var han enig i Testrups synspunkt, at bonden ofte beholdt folkene om vinteren for at være sikker på dem om sommeren. Blot var det efter Lindencronnes opfattelse forgæves:

»da han nu mange gange føder dem om vinteren og må mangle dem om sommeren, da han mest behøvede dem«.

Selvom der var uhyre delte meninger blandt landets godsejere om den rette skiftetid, fastsatte regeringen alligevel i forordningen af 23. marts 1770 1. januar som den eneste rette skiftetid på landet. Det blev desuden forbudt at indgå et nyt fæstemål, førend det gamle var opsagt. Opsigelsesterminen skulle for både husbonden og tjenestefolkene ligge i perioden 8 dage før og efter Mikkelsdag, altså mellem den 22. september og 6. oktober.¹⁰

Men det lykkedes lige så lidt denne gang som tidligere at ændre en gammel fastgroet sædvane for skiftetider og de unge menneskers adfærd. Som det fremgik af C. Dalgas' oplysninger fra det sydlige Jylland var skiftetiden her i 1826 stadig Mikkelsdag for halvårsfæstemål. Han omtalte også Sct. Hans marked i Ribe, men intet om skiftetid ved nytår. På dette

tidspunkt havde en ny forordning af 25. marts 1791 endda påny ændret skiftetiderne denne gang til 1. maj og 1. november.

Lønforhold

Når bonden og karlen indgik fæsteaftale, var der mange forhold at tage stilling til. Det var en selvfølge, at karlen skulle have kost og logi hos bonden. Som tjenestekarl var han optaget i bondens husstand på linie med den øvrige familie. Derimod var lønnen ikke en selvfølge. Hvad kunne karlen? Skulle han klassificeres som hel- eller halvkarl? Lønnen rettede sig naturligt derefter. Dernæst var det et spørgsmål, om den skulle udredes i penge, i beklædningsgenstande eller i korn, eller sagt på en anden måde, i naturalier. Endelig skulle det aftales, om bonden skulle betale karlens skatter eller ej. Det var fastlagt i loven om folkeskat, at karlene selv skulle udrede pengene og altså ikke vælte udgiften over på bonden, men praksis varierede.

Kost

Karlene fik samme kost som husbonden og hans familie og spiste ved samme bord. Holsteneren Henning August boede, som tidligere omtalt, hos en midtsjællandsk bonde i 1770 og deltog også i de almindelige måltider. Hvad han kan fortælle om de retter, der blev sat på bordet, må derfor være en autentisk skildring i hvert fald af de sjællandske kostvaner.

Karlen fik naturligvis kost og logi på den gård, han tjente. Det var en del af hans løn. Så derfor sad han med ved bondens bord, som her vises fra Ulstrupstuen på Nationalmuseet. Den er fra Røsnæs i Arts herred. (Foto fra Nationalmuseet, negativ nr. 56.304).

Han var først og fremmest slået af ensformigheden i kostsammensætningen. Det var de samme retter, der stadig kom igen. Byggrød eller bygvælling blandet med klid var husets lækkerbidsken. Boghvedegrøden var kun lidt kendt på Sjælland, selvom den efter Hennings mening smagte bedre end byggrøden. Grøden

blev sat på bordet i ét stort fad sammen med afskummet opsat mælk – en form for tykmælk. Og så langede de omkringsiddende til samme fad og dyppede skeen både i grød og tykmælk.

Derefter blev der serveret stegt flæsk eller pandekage med brød til. Egentlig var brødet det vigtigste, for der var efter hol-

stenerens opfattelse så lidt pandekage på bordet, at man i Holsten ville mene, det blot var en portionsanretning. Han kom også ud for, at husmoderen blandede fåremælk, tykmælk og vandgrød i en stor gryde. Fåremælken blev i øvrigt også brugt til ostefremstilling i særlige træforme, hvor den blev presset godt og tørret i 14 dage.

Der var mange måltider om dagen. Hennings opregnede 3 om vinteren, men 4 eller 5 om sommeren. Dagens første måltid var davren bestående af et stykke smørrebrød og snaps. Bønderne havde fortalt ham, at snapsen var til for at få madden ned eller for at kunne udholde arbejdet. Derefter fulgte frokosten midt på formiddagen med øllebrød og saltet sild. Igen måtte holsteneren bemærke, at øllebrøden var uden sukker og sirup, som folk der på egnen knap kendte. Middagsmåltidet bestod af grød. Klokkeren 5 om eftermiddagen spiste de vesperkost – en skive smørrebrød. Det egentlige aftensmåltid blev sat frem kl. 9 om aftenen og bestod af samme retter som middagsmadden – det kaldtes også nadver eller sovcmad, for derefter gik man til sengs.

Pastor Junge fra Nordsjælland, der også beskrev de sjællandske kostvaner, var enig med Hennings i, at bonden altid spiste. Han angav en lidt anden rækkefølge for måltiderne: først frokost, derefter davre, så halvgåen middag, middag, mid-aften og endelig nadver. De to forfattere var enige om, at kosten var utrolig ensformig. Pastor Junge betegnede den som uordentlig og kummerlig p.g.a. de bestan-

dige melspiser og mangel på grønsager.

Det var derimod en betydelig mere varieret kostplan, Gregers Begtrup indsamlede omkring århundredskiftet. Som det fremgår af opstillingen s. 96, optrådte her kål, ærter og andre grønsager. Vi ved, der var kålhaver til landsbyens gårde og huse, så det kan undre, at deres produkter slet ikke indgik i de to første beskrivelser af kostsammensætningen.

Måske skete der netop på dette tidspunkt en ændring i kostvanerne, bl.a. forårsaget af den større velstand på landet. Søren Pedersen Havrebjergs beskrivelse af sine livretter kan nok pege i den retning:

»Jeg har været en elsker af hvedebrød og gerne spist mad med kryderier på, været en elsker af mælk og smør med god ost, men ej at spise alene har jeg slet ikke gidet spise. Sul og fedt har jeg kunnet spise hos andre, men saltet kød samt fisk har jeg ikke spist uden til sult, men fersk synes det mig lidt bedre. Haveurter som hvidkål, kartofler, gule- og pistenækkerødder med flere af slige ting er mig kærkommet. Og en stor elsker af frugt er jeg, især æbler og pærer m.m. Pølse, kage og deslige har jeg elsket, når den var fin og godt tillavet, velsmagende og sød mælkemad og fersk suppe har jeg gerne spist«.

Han var ikke så lidt af en »fein-schmecker«, den gode Søren Pedersen Havrebjerg.

Arbejdsfolks føde på Sjælland

Om vinteren:

Frokost (også kaldet davre) mellem 7 og 8:	En halv spegesild og øllebrød.
Middag – mandag:	Suppe med porrer, gulerødder eller hvidkål og melklumper, som koges for to dage.
Tirsdag:	Samme opvarmet.
Onsdag:	Kål, kogt på saltmad, gåsc-, lamme- eller oksekød. Til eftermad det kogte kød.
Torsdag:	Samme opvarmet.
Fredag:	Ærter, grå eller hvide, til eftermad flæsket, hvorpå det er kogt.
Lørdag:	Samme.
Søndag:	Mælkemad, vælling eller grød. Til eftermad stegt flæsk.
Mellemmad kl. 17:	Et stykke fedtebrød.
Aftensmad kl. 19:	Skiftevis bygmelsgrød og gryngrød, dyppet i mælk eller øl, eller øl og mælk blandet sammen.

Om sommeren, især i høsttiden:

Om morgenen kl. 5:	Brød og brændevin, før folkene går i marken.
Frokost kl. 7:	En halv sild og nykogt bygmelsgrød med surmælk.
Mellemmåltid kl. 9:	Et stykke ost og brød med brændevin.
Middag:	Nykogt vælling eller grød og stegt flæsk hver dag.
Mellemmad kl. 17:	Et stort stykke smørrebrød med ost eller kød på, dertil brændevin.
Aftensmad:	Gryngrød og surmælk.

I den travle høsttid gives meget brændevin.

Kilde: G. Begstrup: Beskrivelse over agerdyrkingens tilstand i Danmark. Sjælland og Møen. I, København 1803/1978, s. 345ff.

Vurderingen af den mest ernæringsrigtige kost ændres dog bestandig. Kosteksepertes i dag ville formentlig nikke anerkendende til grøden og det grove brød, som blev iblandet klid. Hennings berettede, at specielt fattigfolk spiste bygbrød

med al kliden i. Deres brød så ud, som om strået var den vigtigste bestanddel, skrev han.

Klager over maden er truffet indirekte. Godsejer A. Højer på Irup i Thisted amt benyttede betænkningerne 1768 om tjenc-

stefolkene til også at fremhæve deres dårlige opførsel i andre henseender:

»De tør nok foreskrive bonden, hvad mad de vil have, især er der ingen ende med den overflødighed af mange slags mad, enhver bringer med sig til hove, hvor de ligesom kappes om at lade deres tractement se«. ¹¹

Om folkkekosten på herregårdene i det 18. århundrede ved vi ikke så meget. Men da Svenning Christensen i 1746 blev sat fast på loftet over Overgård slot, blev det ved retten bevidnet, at han havde fået den samme forplejning som de andre folk på hovedgården: vælling, kål og kød. ¹²

Logi

Også logi i bondens gård var en fast bestanddel af karlens løn. Almindeligvis var gårdene opført af bindingsværk med lerklining imellem og tagdækning af rug-halm eller rør. I hedeegne var tækkematerialet ofte lyng, og på Læsø og en række andre øer tang. I det 18. århundrede begyndte de grundmurede gårde at dukke op – først på Ribe-kanten. Gulvene i stuehusene var stampet ler. Opvarmningen foregik fra et åbent ildsted, hvorfra røgen trak op under taget og gennem et hul, lyren, ud i det fri, men også i det 18. århundrede begyndte der at komme forskellige skorstensformer.

I familiens stue sov og spiste man. I det ene hjørne stod et træbord på de to sider omgivet af nagelfaste bænke. Der var ofte

et lille hængeskab i stuen og en løjbænk, udover de nødvendige alkovesenge. I denne stue, fortalte Hennings, blev mælken opbevaret på bræddehylder oppe under loftet. Så kunne alle dunster fra den friske mælk synke ned igen i de fulde mælkefade blandet med uddunstninger fra de mange mennesker i stuen og tobaksrøgen. Der var lavt til loftet og varmt i stuen, fortalte Joachim Jungc.

Karlenc har formentlig ikke sovet i stuen. Den grundplan over den midtsjællandske gård, som Hennings bragte i sin beretning, viser karlekammeret ude i et lille hus midt i gården, se s. 99. Det var placeret midt mellem vognport og en svine- og gåsesti i to etager – måske for at svinestien kunne afgive lidt varme til karlekammeret, som ikke kunne opvarmes på anden måde. Der har ganske givet været varmere på røgterkammeret på Ørslev-kloster, der var omgivet af halm til alle sider. Men vor viden på dette punkt er ikke stor. ¹³

Pengelon

Da landmilitseren blev indført i 1701, følte det nødvendigt at fastsætte en minimumsløn for den udskrevne soldat. Han skulle gøre militærtjeneste uden for arbejdstiden uden vederlag. Men regeringen var nervøs for, at bønderne ville trykke lønnen. For de kunne jo ikke regne med karlen til det sædvanlige søndagsarbejde, ligesom de måtte undvære ham ved de store øvelser. Lønnen blev fastsat til 20 sletdaler (sldr.) for en hel-karl og 12–16 sldr. for en

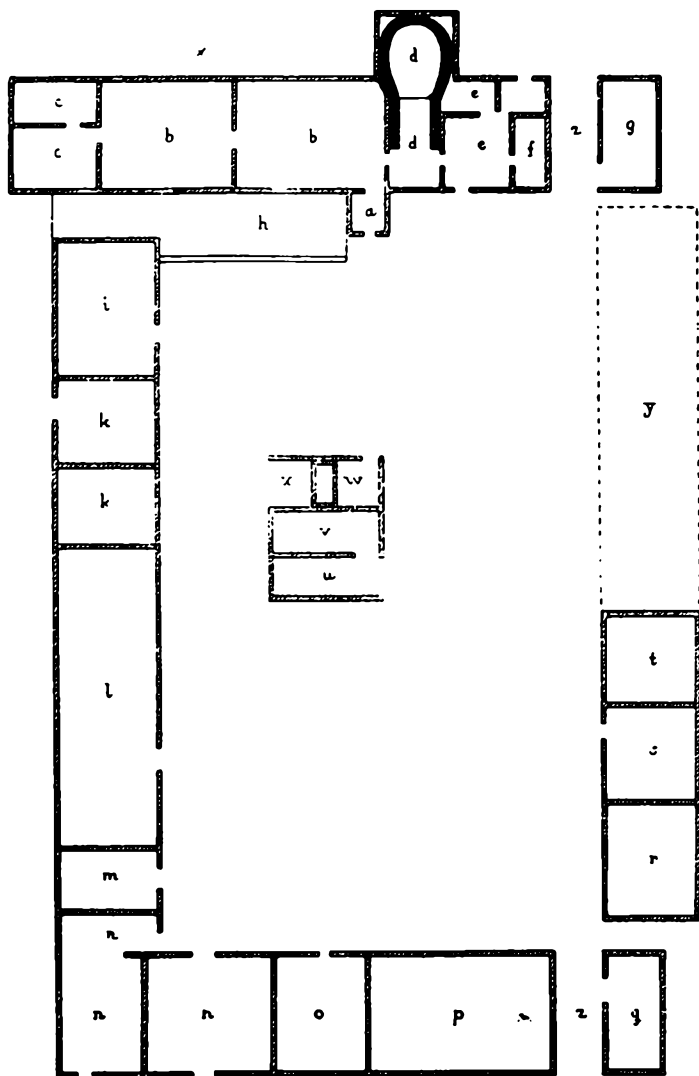
Ulstrupstuen på Nationalmuseet er en tydelig illustration til holsteneren August Hennings beretning om, at mælken blev opbevaret på bræddehylder oppe under loftet.

halv-karl overalt i landet (frd. 19. februar 1701). Der rejste sig en storm af protester, for lønniveauet var langt fra ens i de en-

kelte landsdele. Der blev derfor udgivet en modereret lønskala med frd. 20. december 1701 i sldr.:

Lønskala i h. t. forordningen af 20. dec. 1701

	Hel-karl	Halv-karl	Dreng
Sjællands stift	20	15-16	10-12
Fyns stift	20	16-18	13-14
Lolland	20-22	16-20	13-14
Ribe stift	16-18	11-14	7-9
Århus Stift	16-18	11-14	7-9
Viborg stift	12-14	8-12	5-7
Vendsyssel	12-14	10-12	6-7
Thy, Mors, Hanherred	14-16	8-12	6-8

Holsteneren August Hennings opholdt sig nogle måneder i 1770 hos en midtsjællandsk bonde. Fra dette ophold har han dels nedskrevet en række iagttagelser fra den daglige tilværelse, dels tegnet denne grundplan af en bondegård. a. Indgang. bb. To stuer. cc. Stue til ollet, der kunne tjene til køkken. dd. Bagers og bagerou. ee. Bryggers med kedel til brygning. f. Pige-kammer. g. Brændehus. h. Indhegnet plads til bigård eller have. i. Havrelade. kk. Indsiederbolig. l. Hølade. m. Stald til kalve og foler. nnn. Kostalde. o. Lo. p. Byglade. r. Ruglade. s. Lo. t. Heste- og kostald. u. Vognskur. v. Karlekammer. x. Svine- og gâsesti i to etager. y. Nabohus. zz. Indkørselsporte. (Fra Arkiv og Museum, I, 1899-1902, s. 164).

En ting er naturligvis, hvad lønnen burde være. Men var den det også i praksis? Spørgsmålet er undersøgt for Sjællands vedkommende, hvor F. Skrubbeltrangs gennemgang af tjenestefolkenes tilgodeha-

vender i skifteboer og godsregnskabsmateriale viste, at pengelønnen holdt sig tæt op af det forordningsmæssige i perioden 1720-50. Priserne på landbrugets produkter steg fra 1740'erne med over 25%. Til-

svarende steg folkelønningerne i 1750–60'erne. Men derefter var der ingen lønstigning før i 1780'erne.

I 1768 blev godsejerne som tidligere omtalt anmodet om at indberette lønforholdene for tjenestefolk på deres egn.¹⁴

Svarene kan rubriceres således:

Lønforhold for tjenestefolk 1768

	Karl	Pige
Nordsjælland og		
Roskilde amt	21–28	10–15
Det øvrige Sjælland .	16–22	8–10
Møen og Falster	ca. 18	9–12
Lolland	18–24	9–16
Fyn	18–27	8–12
Sydjylland	16–22	9–12
Østjylland	12–18	6– 8
Vestjylland	14–18	8–12
Nordjylland	9–12	5– 8

F. Skrubbeltrang: Husmand og inderste (1940), s. 239.

Der var dog store forskelle fra gods til gods, ligesom tillægget af naturalier, specielt lønnesæden, kunne forrykke billedet fuldstændigt. Godsejerne blev også bedt om at angive forslag til kommende lønfastsættelser, som imidlertid ikke blev fulgt op af et lovgivningsinitiativ. Dels var forslagene meget flimrende, dels advarede flere mod en sådan fastsættelse. Den var umulig at kontrollere, da lønastalerne i så fald ville blive indgået under bordet. Det var sælgers marked, d.v.s. hvis karlene

ikke fik den ønskede løn, drog de andre steder hen – uanset stavnsbånd.

Naturalier

En del af karlenes løn skulle naturligvis bruges til at anskaffe de nødvendige klæder – ja efter nogle godsejeres opfattelse også unødvendige klæder. Men hvad var mere naturligt i et pengefattigt samfund, end at give folkene en del af tøjet som løn!

Fra Rodstenseje i Østjylland indberettedes i 1768, at det der på egnen var almindeligt ud over en pengeløn på 16 sldr. til en dygtig karl at give ham vadmel til en trøje, lærred til to skjorter og desuden de såkaldte skopenge. Fra Brolykke på Fyn oplystes det, at en hel-karl ud over 16 rdl. fik 5 alen vadmel, 5 alen hørlærred og 9 alen blårlærred. Godsejer Selchau på Benzonslund i Holbæk amt på Sjælland angav en hel omregningstabel, så naturalieydelsen kunne fratrækkes pengelønnen:

en alen hvid vadmel = en mark
 en alen blårlærred = 10 skilling
 et par hvide uldne strømper = 24 skilling

På Tirsbæk gods i Århus stift så priserne således ud:

6 alen vadmel á 1 mk	1 sldr. 2 mk.
blårlærred til 2 skjorter	
10 alen á 8 sk.	1 sldr. 1 mk.
uld til et par strømper	1 mk.
naturalier ialt	<hr/> 3 sldr.

Godsejeren på Tirsbæk fandt det nyttigt, at bondens kone på denne måde også kunne bidrage til de tyngende karlelønninger. Derved fik hun desuden lejlighed til at arbejde i uld og hør. Vinterens husflidsarbejder kom hjemmets økonomi til gode.

Lønnesæd

Der blev det 18. århundrede igennem udstedt mange forbud imod, at karlen som en del af sin løn fik overladt såsæd og et tilsvarende stykke jord under bondens fæstegård til at så det i. Karlen havde arbejdet hermed, men udbyttet tilfaldt også ham. Det kan ligesom beklædningslønden opfattes som en naturlig følge af et samfund med en svagt udviklet pengeøkonomi. Men samtidig fratog lønnesæden bønderne en del af deres erhvervsøkonomiske muligheder. Deres jordtilligende blev i realiteten mindre.

Omtalte forbud mod lønnesæd blev først givet i den omtalte lønforordning af 19. februar 1701 og gentaget med landbrugsstøtteleven af 1. juli 1746. Men som godsejernes betænknings fra 1768 viste, levede lønnesædssystemet i bedste velgående over hele landet. Det var fortrinsvis de økonomisk svage bønder, der var nødt til at give efter for karlenes krav. Disse ønskede nemlig forståeligt nok sikkerhed for deres løn hos bonden. Når det blev Mikeldag, skulle bonden betale fremmede høstfolk, folkeløn, skatter og købmandsregninger. Godsejer Braes på Kokkedal i

Hanherred beskrev situationen således i 1768:

»Bondens kasse er tom. Tjenestefolkene vil ej bic efter deres løn, til bonden får tærsket og solgt kornet til købmanden, som véd at betjene sig af bondens trang for at få godt køb«.

Den afhængighed af købmændene, som ville blive resultatet af et konsekvent gennemført forbud, fandt mange godsejere uheldig.

På Brobygård på Fyn var man modstander af lønnesædsordningen, fordi den ofte resulterede i, at bonden måtte købe et kvantum korn svarende til det, hans karl havde solgt. For en modstander af lønnesæd tog systemet sig sådan ud:

»De vil ikke alene have den bedste jord. Men bonden skal endog pløje det for dem, give dem frihed at tærske det på bondens kost og til sidst overlade dem heste og vogne at bortføre kornet med. Hvortil hengår en temmelig tid, som de kalder sig at være deres egen udi og ej forrette noget for bonden«.

I perioder med stigende kornpriser var det i karlenes interesse at modtage kornsæd. Det sikrede dem mod reallønsnedgang. Så var det ikke alene karlene på økonomisk svagt funderede gårde, der forlangte lønnesæd, men også karlene på de gode gårde. På grund af en stærk efterspørgsel efter karle kunne de tvinge deres krav igennem. Det var synspunktet hos

amtmanden over Frederiksborg og Kronborg amter.

På Sohngårdsholm ved Aalborg fik karlene 4 skp. bygsæd og 4 skp. havresæd foruden vadmelsklæder, en hørgarns- og blårgarns skjorte, men derimod ikke pengeløn.

På Bygholm i Østjylland fik karlene i almindelighed 1 skp. rug, 2 skp. byg og 8 skp. havre i lønnesæd. På Marselisborg ved Århus fik de 4–5 skp. rug, 5–6 skp. byg og 7–8 skp. havresæd.

Det var naturligvis svingende, hvad karlene kunne få ud af lønnesæden. På Hesselagergård opgives det til 40 sldr., i Lyngby 60 rdl., på Sjælland i almindelighed 50 sldr. – altså betydeligt over den forordningsmæssige løn. Skrubbeltrang mener, at disse udbytter er overdrevne, mens 15–20 rdl. er mere realistiske. I ekstremt gode år og ved gode afsætningsmuligheder til købstæderne vil det måske kunne nå op på de høje beløb.

Karlernes indtægter svingede ved denne aflønningsform i takt med forholdene i landbruget i almindelighed. Det resulterede i et naturligt interessefællesskab mellem bonden og hans karl. Som F. Petersen på Hindemac på Fyn udtrykte det:

»Karlen participerte da med bonden i det frugtbare års fordel og i de ufrugtbare års nachdel (ufordelagtighed). Det gik da med lønnen som med bonden: at bonden lønnede, som han høstede, bedre, når høsten var bedre, og slettere, når høsten var slettere«.

Også godsejer A. C. Teilmann på Nørholm tillagde dette synspunkt stor vægt. Dette synspunkt ville på moderne dansk kunne formuleres som en særlig form for overskudsdeling!

Flere østjyske godsejere vendte sig også først og fremmest mod misbrug af lønnesædssystemet, ikke mod systemet som sådan. Blot bonden sikrede sig, at strået blev på gården, så var der foder til kreaturerne, som igen ville forøge den højst nødvendige gødning til markerne. Det gjaldt godserne Frijsenborg, Bygholm, Vedø, Tyrrestrup og Stensballegård. På Bygholm havde man således for nogle år siden tilbudt karlene et tillæg på 1/2 skp. byg og 2 skp. havre mod, at de ville undlade at føre stråfoder fra gårdene.

Resultatet af denne høring i 1768 blev dog for lønnesædens vedkommende et nyt forbud med frd. af 23. marts 1770. Men dette forbud er formentlig lige så lidt som de tidligere blevet overholdt. I hvert fald noterede Chr. Andersen, Nr. Tulstrup i Midtjylland i sin dagbog fredag den 24. april 1795, at sønnen Niels denne dag havde sået sin langager i Ogelbølle, – »jeg gav ham lov at så i min jord«.¹⁵

Da Søren Pedersen Havrebjerg på Midtsjælland endelig opnåede at få løn for sit arbejde derhjemme, fik han som karl (i 1799) 3 rdl., og foder og græs til et får. Desuden tjente han ved husflidsarbejde og forskellige rejser 3 rdl. Året efter fik han 15 rdl. i penge, foder og græs til fåret, foruden 2 skp. byg i lønnesæd. Disse naturalier fik han udnyttet til 5½ rdl.

Husflidsarbejde var også en indtægtskilde for karlene. Og der er blevet snittet træskeer, så Nationalmuseet har et helt hjørne med træskeer i dets bondesamling. (Foto fra Nationalmuseet, negativ nr. 9096).

Fåret havde han købt af forældrene, mens han tjente dem som dreng. Foder og græs fik han frit, men til gengæld ville faderen have ulden. Hans mor stak ham dog en mark, hver gang det blev klippet. Lammene solgte han. Siden købte han også en ko, som han satte på leje og fik enten penge eller sædekorn herfor.

Høsten af lønnesæden gemte han vinteren over, da kornet gik for langt højere priser om foråret. På samme måde be-

gyndte han at så nogle småpletter med hørfrø derhjemme, hvor hans moder først tilvirkede hørren for ham, men senere solgte han det. Ligeledes fik han sig også etableret med bisværme. Det meste af dette foregik vel efter vor periode, men det vidner om en tradition, hvor karlene gennem deres aflønningssystem langsomt blev indpodet i landbrugsarbejde og handelsvirksomhed, som altid har været en vigtig del af landbrugserhvervet.

Hjemmeværende børns løn

Hvis tjenestefolk i almindelighed gennem lønnesædssystemet var afhængig af samme udbytteforhold som deres husbonde, så gjaldt det i højere grad de tjenestefolk, der arbejdede hos deres forældre. De år faderen havde råd til det, fik børnene fuld løn i penge. Moderen forsynede dem desuden ofte med det tøj, de havde brug for. Men de år faderen ikke havde råd til det, så rantes børnene, så deres eneste løn blev klæderne. Det er gods-ejeren til Brahesholm, Søholm og Krengerup på Fyn, der i 1768 fremkom med dette synspunkt.¹⁶

Det samme forhold har vi mulighed for at se fra karlens side gennem den tidligere omtalte Søren Pedersen Havrebjerg, der tjente hjemme hos sin far. Han var meget bitter over, at faderen ikke engang ville give ham løn som en fremmed karl. Engang kom det til et voldsomt opgør, hvor de talte hårdt til hinanden. Søren ville heller ikke passivt tage imod de hug, som faderen i en blanding af raseri og drukenskab ville tildele ham. Til sidst tog faderen 1 rdl. frem og ville give sønnen den. Men Søren ville ikke tage imod den, før moderen lagde sig imellem og fik ham overtalt hertil.

For fremtiden fik han sin løn som en fremmed, men heller ikke mere. Han fik vadmel og lærred til klæderne, men måtte selv bekoste farveløn, syløn, knapper, bånd o.s.v. Han måtte også selv skaffe penge til selskaber og gilder, som bryllupper, julestuer, fastelavns-gilder og alle de

almindelige forsamlinger. Men han havde endnu flere udgifter: offerpenge og køb af hat, huer, knive, spænder, støvler, sko, lomme-tørklæder og skindbukser. For ikke at tale om kiste og skab til hans ting. Alt dette plejede børnene at få hjemme hos forældrene, men blot ikke i hans hjem. Faderen ville ikke give ham det, for det havde han selv måttet bekoste, da han var ung. Moderen stak ham dog lidt lomme-penge, – en pløkkeskilling, som det kaldtes, – uden faderen vidste det.¹⁷

Udgifter og opsparing

Der var naturligvis flere godsejere i 1768, der fandt det ganske forfærdeligt med karlens ublu lønkrav, som fuldstændigt ud-sugede fæstebonden. Denne indstilling har Johan Hvidfeldt tillagt så stor vægt, at han benyttede den som udgangspunkt for sin samlede vurdering af stavnsbåndet: godsejerne og fæstebønderne havde fælles interesse: fæstegårdens trivsel, og derfor måtte de alliere sig om at holde karlens lønninger nede for at begrænse fæstebøn-dernes udgifter til gavn både for dem selv og godsejerne.¹⁸

Men andre godsejere mente ikke, at karlene kunne have mindre i løn, end de fik – ja, nogle mente endog, at specielt tjenestepigerne fik for lidt. For tjenestefolke-nes udgifter var vokset i takt med de almindelige prisstigninger. Der var gods-ejere, der var forargede over de nye moder og omgangsformer mellem tjenestefolke-ene. Hvad lignede det, at karlene ikke som tidligere blot kunne overtage deres

Der var naturligvis også i det 18. århundrede karle, der brugte deres løn til drik og svir. Men der var andre, der fik lagt penge til side. Tegning af P. Cramer: To svirrende bønder, 1785. (Foto fra Det kgl. Bibliotek, M.P. 23, pl. 39^a).

bedsteforældres tøj. Få var dog så forarget som godsforvalteren på Løjtved på Fyn over:

»tjenestefolkenes alt for fornemme opførsel udi klædedragt, nu mere end som i forrige tider, da en skikkelig bondekarl ikke undså sig ved at bruge vadmelklæder så vel til stads som til daglig, heftede med hæfter, bly- og tinknapper, skoene bundne med remme etc.

Men nu derimod ses kun få bønderkarle, som jo er forsynede med klædeskjortel og vest, samt andre farvede klæder, skindbukser prægtig udsyede, sølvknapper i vesten, sølvspænder til sko og bukserne«.

For slet ikke at tale om alt det, der gik til drik, kortspil og røgtobak.¹⁹

Mange godsejere havde dog blik for, at der var sket en betydelig forhøjelse af de

skatter og afgifter, karlene skulle betale til det offentlige gennem det 18. århundrede. Der var folkeskat på 2 mk. – og ekstraskat på 1 rdl. Der var præste- og degncoffer og afgifter til herreds- og skolekasse. Det var således ikke blot et luksusforbrug, som opslugte lønnen.

Endelig var der hensynet til opsparingen. Søren Pedersen Havrebjerg gjorde i sine optegnelser nøje rede for, hvorledes han som lille dreng tjente lidt ekstra ved sin håndsnille. Pengene blev lagt til side til senere køb af korn, som blev oplagret med henblik på salg, når priserne var gunstige. Han købte får og en ko, som blev udsat for koleje, d.v.s. mod at få indtægten af koen har en gårdmand eller husbønd ydet korn til Søren.

Han var ikke den eneste, som på denne måde fra barns ben blev vænnet til handel og opsparing. Også Chr. Andersens sønner i Midtjylland ser vi gennem faderens dagbog optræde som handelsmænd. I august 1793 købte sønnen Niels 33 lispund kirsebær á 3 mk. og kørte til Aalborg med dem, hvor de blev solgte for det dobbelte. Det er dog usikkert, om handelen foregik på faderens vegne. Men et år havde Chr. Andersens sønner selv nogle stude til Tofte marked i Viborg, ligesom det oplyses, at Anders havde to ungnød (kreaturer) opstaldet i Helstrup.²⁰

Aflønningsformen med lønnesæd har yderligere animeret bønderkarlene til på et tidligt tidspunkt at optræde som handelsmænd.

Godsejerne havde absolut intet imod, at karlene samlede penge sammen, så de

havde noget at overtage fæstegård med. En karl var også en kommende fæster. Og en godsejer så ikke alene sin interesse i godsets øjeblikkelige afkast, men planlagde sin fæstepolitik på langt sigt.

»De burde og samle lidet til oplæg, for i sin tid, når de skulle bebo et sted, da at have noget at tage det med«.

Men uanset om karlene skulle overtage et fæste eller ej, havde de af sociale årsager brug for opsparing til deres gamle dage:

»for ikke at være publikum til byrde med tiggeri, når de til sidst ikke længere kan tåle at tjene, eller blev syg og senge-liggende, eller og ingen skøttede om dem at tage dem i sin tjeneste, da at have noget til hjælp og subsistence«²¹

En godsejer som A. C. Teilmann fra Nørholm ved Varde kunne også se nødvendigheden af kapitalopsparing i landbruget. Den tjenestekarl, der havde noget at overtage gård med, ville også som husbonde have noget at lønne sine fremtidige karle med. Bag dette synspunkt lå også den kendsgerning, at tjenestekarlen ikke nødvendigvis var tjenestekarl hele sit liv. A. C. Teilmann var desuden af den opfattelse, at det altid var tegn på gode tider for landbruget, at bøndernes tjenestefolks løn var høj! Det er således et ganske andet synspunkt, end for enhver pris at holde lønningerne så lavt som muligt.

Der foregik også en opsparing – ikke alle karle lod alle penge gå til tøj- og luksus-

forbrug. Søren Pedersen Havrebjerg bry-stede sig som 30-årig i 1806 af en op-sparing på 300 rdl. Det er tidsmæssigt ude over vor periode, men han var som omtalt startet som ganske ung.

Det er umuligt i almindelighed at få fat i sikre udsagn om opsparingens størrelse. Men allerede lønforordningen af 19. februar 1701 taler om den afhængighed, en bonde kunne komme i ved at låne penge af sin tjenestekarl. Denne kunne benytte lejligheden til at kræve kornsæd af bonden i rente. Det er ikke uden grund, at mange fæstebreve indeholdt et forbud mod at ud-leje noget af gårdens tilliggende til andre uden godsejerens tilladelse.

N. Baggesen på Hessclagergård på Fyn advarede også i 1768 mod fæstebøndernes økonomiske afhængighed af deres tjene-stekarle:

»En fattig bonde, som ikke altid kan rede for sig, dependerer af sin karl, der iblandt forstrækker ham med skat og anden udgift. Men tager derimod en ublu og ubillig rente i kornsæd, 4, 6 á 8 skp. havresæd til årlig rente af 12, 16 á 20 sldr.«

Det synes ikke som øvrighedens forbud fra 1701 har hjulpet. Også ved fæstegårdenes køb til selveje i sidste trediedel af det 18. århundrede optrådte tjenestekarle flere steder som panthavere i de nye selvejer-gårde. Således også i Billesbølle på Fyn.²² De betydelige beløb, karlene kunne betale godsejerne for deres fripas (jvf. kap. 7) ty-der også på kapitalopsparing i landbruget blandt karlene eller deres familie.

Lønudbetaling

En ting var at blive enige med husbonden om lønnens størrelse. En anden ting var undertiden at få den aftalte sum udbetalt. Jens Pedersen havde tjent hos Jens Lade-foged i Tolstrup under Hessel i Vesthim-merland i sommeren 1718. I pinsen sagde husbonden til ham, at han ikke behøvede ham til vinter, da han godt kunne klare sig med en dreng i stedet for ham. Derfor lod Jens Pedersen ikke foretage den lov-formelige opsigelse med to mænd. Da Mikkelsdag nærmede sig, nedlagde gods-ejeren, major Hoff, ved to mænd forbud mod, at han tog sin lønnesæd med sig. Be-grundelsen var, at han stadig skyldte 18 skilling i folkeskat. Da han blev kaldt op til godsejeren et par dage før Mikkelsdag, forklarede han, at folkeskatten allerede var blevet trukket i hans skopenge. Så sagde major Hoff:

»at han måtte tage det i Guds navn, dog at han kom til ham igen en dag i ugen, inden han rejste bort«.

Tilladelsen blev hurtigt udnyttet. Jens gik straks hjem og solgte havresæden, som stod på loen i sække. Men bygsæden, som blev anslået til 15 skp., blev tilbage i en dyng på loen. Samme aften fik han igen at vide, at han ikke måtte rejse, før han havde talt med godsejeren. Men det nå-ede han ikke, før han rejste til sin nye plads hos en rytterbonde i Tostrup.

Under den retssag, godsejeren anlagde mod ham for at rejse uden lovlig opsigelse

og pas, erklærede husbonden Jens Ladefoged, at den mark, der var trukket fra hans skopenge, ikke var for folkeskat, men for leje af den hest, han havde haft 3 dage i pinsen. Det undrede Jens Pedersen, for første gang han havde lånt hesten, skulle han ikke betale, men havde fået den for et godt ord. Desuden var han ikke siden aftalen om skopengene blevet krævet for folkeskat. Så han påstod, at Jens Ladegoged skyldte ham 15 skp. byg og 4 alen vadmel. Sagen endte for landstinget, hvor Jens Pedersen den 26. juli 1719 ikke blev idømt rømningsdom, men mod at betale sin folkeskat blev fritaget for godssets krav på ham.²³

Fra det sjællandske landstings område kendes en sag fra 1734, hvor en tjene-
stekarl Rasmus Hansen måtte anlægge sag mod sin husbonde – præsten i Halleby i Holbæk amt – for at få udbetalt sin årsløn på 14 rdl. Sagen blev anlagt af godsforvalteren formodentlig på det gods, hvor Rasmus kom hen fra sin tjeneste hos præsten. Her var sagen ikke forbundet med sindrige pasproblemer, så aftenen før retssagen skulle føres for herredsretten, betalte præsten de 14 rdl. Når sagen alligevel kørte videre helt til landstinget, er det udtryk for, at en retssag godt kunne have helt andre årsager, end dem den tilsyneladende drejede sig om. Det blev i samtiden kaldt animositet – eller trættekærlighed, hvilket dog ikke altid er det samme.²⁴

Ofte har karlen vel fået den samlede løn, når den aftalte tid var gået – hvad enten der var tale om halvårs eller helårs-

fæstemål. Men en bevaret regnskabsbog fra Sønderjylland fra sidste halvdel af det 18. århundrede viser, at karlene også kunne få pengene udbetalt efterhånden, som de havde brug for dem. Derfor måtte husbonden – i dette tilfælde Andreas Petersen i Ørsted – også holde nøje regnskab med udbetalingerne. I 1770–71 skulle karlen hos ham have 14 rdl. for et helt års tjeneste. Men inden året var omme, havde han fået 4 rdl. til Anders Ravn – måske gammel gæld, 17 sk. til en uldforet hue, 32 sk. til et sort silkeklæde, 1 rdl. 8 sk. til et par bukser, 24 sk. til 2½ alen stribet tøj og ligeledes 24 sk. til skrædderløn.²⁵

Sikkerhed for lønnen

Flere godsejere oplyste i betænkningerne fra 1768, at det kunne være vanskeligt for karlene at få deres lønninger. Det var en væsentlig begrundelse for at fortsætte lønnesædssystemet. Blev dette afskaffet, måtte godsejerne træde ind som sikkerhedsnet for lønnen. Man kunne forestille sig, at de efter to måneders henstand blev bemyndiget til at foretage udpantning i bondens bo eller direkte lagde lønnen ud for ham. Det sidste ville dog blot forøge bøndernes restancer til godsejeren, men så ville karlene ikke længere blive sorteper i tilfælde af bondens konkurs eller gårdfor-siddelse.

Der var nemlig på dette tidspunkt ingen sikkerhed for lønninger ved konkurs. Godsejers krav i bondens bo gik forud

for alle andre, og derefter var der sjældent flere midler. Proprietær Hygom på Sneumgård foreslog derfor i sin betænkning i 1768, at den fortjente løn skulle tages forlods af bondens faste midler, altså før godsejerens krav. Tingenes tilstand fremgår af følgende klagesag.

Peder Jensen landsoldat klagede i 1772 til kongen over godsejer A. C. Teilmann på Lunderupgård og Nørholm over det økonomiske tab, han havde lidt ved svogeren Jes Christensens afsættelse fra en af Teilmanns fæstegårde i Skonager. Hans og svogerens mellemværende så sådan ud: I efteråret 1769 havde Peder først lånt svogeren 8 rdl. mod at få pant i en ko, som imidlertid blev stående hos svogeren. Dernæst samme år lånte han ham 2 rdl. 4 mk. mod pant i to får, som også blev stående. I 1770 kom svogeren til at skyldte ham 7 rdl. 4 mk. 8 sk. af hans årsløn. Alt i alt løb gælden op i 18 rdl. 4 mk. 9 sk., hvilket også var et eksempel på fæstebøndernes tidligere omtalte økonomiske afhængighed af deres karle.

I 1772 blev der holdt auktion over alt indbo, kreaturer og redskaber hos Jes Christensen, som var blevet sat fra gården af sit herskab. Han skyldte godsejeren 25 rdl. Peder Jensen og hans broder Henrik, som havde 16 rdl. til gode hos svogeren, ønskede kongens hjælp til at få deres penge.

Ifølge almindelig administrativ procedure fik Teilmann sagen til udtalelse. Han påpegede, at han ikke kunne påtage sig det økonomiske ansvar for sin bondes løse

gæld, som end ikke var tinglyst. Hvis en godsejer skulle stå til regnskab for en sådan gæld, ville der aldrig blive overskud i en fæstebondens bo til en godsejer.

»Skulle en husbond svare til sine bønderes gæld, ville det se endnu bedrøveligere ud med proprietærernes skæbne, end det gør«.

Godsejer Teilmann var således ikke interesseret i at differentiere mellem tilgodhavende lønninger og anden gæld. Og han havde retten på sin side endnu. Men ved frd. af 26. marts 1791 fik karlene fortrinset for et halvt års løn i en fæstebondens bo foran godsejerens krav. Det gjaldt, hvad enten det var et dødsbo eller et konkursbo. Men fortrinset gjaldt kun 1/2 års løn, så Peder Jensen ville ikke have fået alle sine penge, selv om det havde været efter 1791.²⁶

Alternativ arbejdskraft

Landbrugsarbejde følger naturens rytme og er selvfølgelig meget sæsonpræget. Det medfører, at arbejdet er præget af spidsbelastningsperioder med behov for ekstra arbejdskraft. I høslet og kornhøst om sommeren og ved tærskearbejdet om vinteren sendte gårdmændene derfor bud efter husmænd og arbejdsduelige inderster i landsbyen til hjælp hjemme på gården og ved hoveriet på herregården.

Hos fæstebonden Chr. Andersen, Nr. Tulstrup, trækkes der også på et par hus-

Husmanden og hans kone måtte tjene til føden ved at gå på daglejerarbejde hos fæstebonden. Så de var med både på fæstegården og til hove på godsets marker. Billedet er et udsnit af et træsnit fra 1750. (V. E. Clausen: Folkelig grafik i Skandinavien, nr. 46).

mandsfamilier i de travle perioder, selv om han altid havde en voksen karl og en søn hjemme. Kjelds dag, lørdag den 8. juli 1786, var Hans Skomager fra Lee og Kirsten Henningsdatter ude på Chr. Andersens holm. Han skulle slå den smule græs, der var og Kirsten rive det sammen. Det var heldigvis godt vejr den dag. Onsdag den 19. juli var husmanden Jens Bjerring og hans kone og Peder Vech sammen med

to andre af sted for Chr. Andersen for at slå Søbækskiftet. De to sidste, Jens Bjerring og Peder Vech, møder vi gentagne gange i Chr. Andersens dagbogsoptegnelser.²⁷

Der var også gårdmænd, der mente at kunne klare sig med en dreng til hjælp i stedet for en grand voksen karl. Men så måtte de i stedet trække lidt mere på husmændene. Godsejer F. Danchel på Espe i Sorø amt fremstillede i betænkningen af 1768 samme forhold med en lidt anden begrundelse. Det var mangelen på tjenestekarle, der drev bønderne til at antage husmænd. I stedet for én karl måtte de holde to husmænd, da disse ikke ville tjene mere end 3 højst 4 dage om ugen. Han oplyste ikke, at husmændene ofte måtte arbejde 1–2 dage hos godsejeren som modydelse for husfæste og eventuelt som afbetaling af gammel gæld til gods-ejeren efter en gårdforsiddelse eller konkurs.

Amtmand Oertz havde en anden, men desværre ikke nærmere udpenslet forklaring på den akutte mangel på karle hos en bonde. Når en godsejer var vred på en bonde, tog han hans tjenestefolk fra ham! Så havde bonden ikke andet valg end at lade sit arbejde ligge eller at leje husmænd til at udføre det.²⁸

Befolkningstallet voksede i det 18. århundrede. Da antallet af gårde ikke blev forøget, måtte de mange ekstra folk på landet klare sig som husmænd og inderster. F. Skrubbeltrang har beregnet antallet af gårdmænd og husmænd omkring 1770 således:²⁹

Antal af gårdmænd og husmænd 1770

	Gårdmænd	Husmænd og inderster	Husmænd og inderste i % af bondefamilier
Sjælland-Møen.....	13.250	19.300	59,3
Fyn-Langeland.....	7.050	7.000	49,8
Lolland-Falster.....	3.450	4.050	54,0
Jylland-Samsø.....	<u>31.900</u>	<u>22.500</u>	<u>41,2</u>
	55.650	52.850	48,7

Der var således et tydeligt skel ved Storebælt i relationen mellem gårdmænd og husmænd. Husmænd var i mindretal i Jylland, balancerede næsten på Fyn og Langeland, men var klart i overtal på Lolland-Falster og især på Sjælland.

Husmændene blev lønnet med penge, lønnesæd og kosten, de dage de var i arbejde. Desuden fik de, som tidligere omtalt, ofte hjælp fra gårdmændene om søndagen med trækraft og redskaber, de ikke selv var i besiddelse af. F.eks. kørte Chr. Andersen søndag den 18. juli 1786 korn ind for Peder Vech, husmanden der hjalp til hos ham, ligesom han søndag den 17. september kørte 8 læs møg for ham. Det var disse »kærlighedsgerninger« som

de kaldtes, præsterne var så vrede på, fordi de udførtes om søndagen og derfor stred mod helligdagsforordningen.

De tidligere omtalte godsjerbetænkninger fra 1768 – specielt de sjællandske og lolland-falsterske – er fyldt med klager over disse husmænd og deres ublu lønkrav. Amtmand Oertz fra Nykøbing F. kaldte ligefrem husmændene for »blodigler, der idelig søger at trække til sig og desuden ofter forsømmer bondens arbejde.«

Men på baggrund af de almindelige prisstigninger i det 18. århundrede forstås husmændenes problemer udmærket. De skulle i den korte sommerperiode tjene til familiens underhold. Prisstigningerne på korn så i det 18. århundrede således ud:

Prisudviklingen på korn i det 18. århundrede

i Tiaaret		Rug		Byg		Havre	
		pr. Td.	Kr.	pr. Td.	Kr.	pr. Td.	Kr.
1731–40.....		6,20	–	4,75	–	2,47	–
– 1741–50.....		7,00	–	4,62	–	2,70	–
– 1751–60.....		7,14	–	5,22	–	3,41	–
– 1761–70.....		9,04	–	6,02	–	3,45	–
– 1771–80.....		8,87	–	5,87	–	3,66	–
– 1781–90.....		9,75	–	7,56	–	4,89	–

V. Falbe Hansen: Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne 1882, s. 83.

Det betød for husmændene, at de skulle arbejde flere dage for at tjene til den samme mængde korn – eller sagt på en anden måde – deres realløn var faldende.

Reallønsudviklingen i det 18. århundrede

År	Antal arbejdsdage for at tjene til en tønde rug
1725–34	15,5
1735–44	17,6
1745–54	15,1
1755–65	18,9
1765–74	20,0
1775–84	18,6
1785–94	20,5

H. Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud. Socialhistorien bd. 4, s. 194.

Da husmændene i modsætning til de fleste karle havde et stort forsørgelsesproblem over for deres familier, var de endnu mere interesseret i opretholdelse af lønnesædsprincippet.

Derved sikredes de mod lønudhulning. Men også denne form var de sjællandske godsejere imod. Tilsyneladende var der tradition for, at husmændene havde de samme agre hvert år i bondens mark. Derved blev anklagepunktet, at de gødede for ringe, desto alvorligere. Det gik således ud over bondens produktionsapparat, der ikke blev holdt intakt.

Ved siden af arbejdslønnen havde husmændene som deltagere i landsbyfællesskabet også græsningsret til visse kreaturer på landsbyens fællesarealer. Disse

arealer var i sidste halvdel af det 18. århundrede også udsat for pres på grund af det forøgede folketal. Der var derfor fælles interesse mellem godsejere og fæstebønder i at begrænse eller helt afskaffe husmændenes græsningsrettigheder.³⁰ Ejeren af Bøstrupgård på Sjælland havde det som et punkt i sin betænkning om lønforhold i 1768:

»Husmændene burde ikke have uden 1 ko og 6 får. Thi bondens græs og foder bortgår, at han om foråret mangler.«

Godsejerne var derfor – måske som talsmænd for deres bønder – interesserede i, at husmændene knyttedes til bøndernes bedrifter på samme måde som karlene, d.v.s. fast hel- eller halvårlig tjeneste til en fast løn. Der var dog enkelte godsejere med forståelse for, at husmændene havde større forsørgerbyrder og derfor også burde have mere i løn end en tjenestekarl. F. Danchel, Espe i Sorø amt, foreslog:

»Skulle dette så skadelige onde (udsugningen af bonden) afskaffes, så må husmændene befales at tjene bonden, når det behøves, på samme fod som en tjenestekarl. Derfor kunne han forundes 4 sldr. mere i løn om året, end en ledig karl, eftersom han har kone og børn, samt skal holde sit hus i stand.«

Grev Knuth på Frederiksdal på Lolland foreslog en fast dagløn til husmændene om sommeren på 8 sk. foruden kosten. Når husmandskonen var med i høslet og kornhøst, skulle hun have det samme.

Der blev dog ikke udstedt tjenestetvang på landet, selv om der var flere forslag herom i 1768. Men der var fra gammel tid (1671) en særlig skat på insiddere, der sad på egen hånd, som det hed, uden at tage fast tjeneste eller fæste gård under et gods.

Husmændenes vinterarbejde som tærskere bød på et specielt problem. Her var det skik og brug at anvende et særligt akkordsystem som aflønning. De var pundtærskere, d.v.s. for hver 4. tønde korn fik de selv 1 skp. Også her ivrede godsejerne for faste lønninger. Enten som Riegelsen på Øllingsøgård i Maribo amt en fast tærskerløn på 10–12 daler for perioden fra indhøstning, til der var optærsket. Eller som godsejer Knuth på Frederiksdal på Lolland 1 mk. 4 sk. pr. dag foruden kost og 4 sk. for hver trave langhalm.

Der var dog ikke tvivl om, at husmændene kun kunne klare sig på grund af deres bibeskæftigelse ved et eller andet håndværk, som gav dem en ekstra fortjeneste. Det kunne være som smede, tømrer, tækkemænd, bødkere, hjulmænd, skræddere, skomagere og vævere. Kombinationen af landbrugerhverv og håndværk kan ikke undre på baggrund af de krav, der blev stillet til bønderkarlenes håndværksmæssige færdigheder.

Når karlenes lønninger ikke steg så meget i det 18. århundrede, som man kunne forvente ud fra de generelle prisstigninger og fra klagerne over manglen på tjenestefolk på landet, skyldtes det uden tvivl husmændenes tilstedeværelse som arbejdskraftreserve.³¹

Sammenfatning

I dette kapitel er der set på karlenes løn og tjenesteforhold, fra de kom ud at tjene i 9–11 års alderen. De første år kun om sommeren, mens de fik lidt skolegang om vinteren. Senere blev de hyppigt et par år hvert sted. Der var helt faste regler om opsigelsesvarsel og flyttetider, som imidlertid ikke altid blev overholdt og derfor kunne give anledning til retssager mod karlen eller mellem godserne indbyrdes om karlene. På trods af alle påbud vedblev påske og Mikkelsdag at være de almindelige skiftetider. Organiserede fæstemarkeder er truffet på Kolding- og Ribeegnen, men måske har det også eksisteret andre steder. Modtagelse af fæstepenge var det almindeligt anerkendte tegn på, at et fæste var indgået.

Lønnen til karlen bestod i kost og logi hos bonden som en del af hans husstand, hvor man spiste af samme fad i bondens stue. Karlen sov derimod nok for sig selv i et uopvarmet kammer i forbindelse med en af staldene. Pengelønnen var svingende fra egn til egn, men derimod ikke så stærkt stigende som prisstigningerne på fødevarer. Dem fik karlene derimod kompensation for dels gennem kosten, dels gennem den stærkt udbredte skik med lønnesæd, d.v.s. udsæd og en del af bondens agerjord til at så den i.

Under dette lønsystem delte bonden og hans karl samme vilkår – i gode år fik karlen lige som bonden et større udbytte af sin jord og i dårlige år det modsatte. Det var datidens overskudsdeling i både op og

nedadgående retning. Denne del af lønnen kunne dog også være et kreatur, som karlen fik foder til. Dette lønningssystem var samtidig et sikkerhedsnet under karlens ansættelse hos økonomisk svage gårdmænd. Desuden havde det den følgevirkning, at karlene fra unge af lærte at disponere over deres landbrugsprodukter. De lejede ud, lagde på lager til bedre tider og handlede med deres produkter, så det er tydeligt, at handelstraditionen i landbruget har lange rødder bag sig.

Gennem denne handelsvirksomhed og pengelønnen var karlene i stand til at foretage en kapitalopsparing, som i første omgang kunne komme deres husbonde til gode i form af lån i betrængte situationer. Men dernæst så sandelig også kom gods-ejerne til gode, når karlene skulle betale

indfæstning for at overtage hans fæstegårde og drive dem med forsvarlig besætning. Selvfølgelig var der godsejere, der i deres betænkning om tjenestekarlenes lønforhold i 1768, tog deres fæstebønderes parti ud fra et kortsynet standpunkt og mente, at karlene fik alt for høje lønninger. Det udsugede bønderne, så de ikke kunne klare deres forpligtelser over for godsejerne. Men det er ikke en generel holdning hos godsejerne, som også var interesseret i kapitalopsparing i landbruget. Når lønningerne trods den almindelige klage over karlemangel ikke steg mere, skyldtes det uden tvivl den ekspanderende husmandsklasse.

I det følgende kapitel skal vi se på, hvorledes denne arbejdskraft blev anvendt.

Kapitel 6

Karletid i arbejde og fest

Den værkkbrudne Eskel Sørensen sad i begyndelsen af 1800-tallet på Vestfyn og skrev løs, om alt det han kunne huske, og det han så ske omkring sig. Han havde en evne til at se lidt mere abstrakt på omverdenen, end vi kender i de sædvanlige bondedagbøger og -optegnelser. Derfor vil vi lade ham give den helt nødvendige baggrund for at forstå karlens arbejde i det 18. århundrede:¹

Årets gang set gennem bondens håndteringer på Vestfyn

»*Januar maaned* er det mandens arbejde at passe sine heste og de andre kreaturer i hans gaard eller og have opsigt dermed, som er nok hverdagsarbejde alle vintermaaneder igennem, medens hans kreaturer staar paa foder. Stundom arbejder han og i sit huggehus, et arbejde – hvis han har lyst og nemme til at hugge og snitte – der af nødvendighed driver ham af og til hele aaret igennem uden just maanedlig at bestemme dette arbejde.

Kører og rejser, naar behov gøres. Hans karle staar i loen at tærskke. Stundom skal han ud at øse sne, naar paa-

kræves. Om aftenen spinder han hamp eller blaar til tøjler.

Februar maaned. Først i denne maaned ved kyndelmisse skal han have sit korn optærsket. Han begynder nu med at skove, hvis vejen og vejret er dertil, saa og at spinde til tøjler.

Marst maaned. Hvis jorden nu er optøet, saa begynder nu manden med at pløje, først med at fælle. Hans karle saver nu træer og skover, hvis de ikke har gjort det i forrige maaned, saa og staver gærder.

April maaned. Først i denne maaned begynder nu manden at saa havre, saa og tromle ærter og havrejorden (i margin tilføjet: naar jorden er bekvem, da saas og ærter midt eller sidst i denne maaned, som holdtes for bedst). Hans karle henter nu gærssel, hvis de ikke i forrige maaned har faaet den hentet, staver gærder og grøfter efter omstændighed, ligesom behov gøres.

Maj maaned. Først i denne maaned saas byg, gærdes og grøftes, hvad som ikke kunne naaes i den forrige maaned. Bygjorden tromles. Sidst i maaneden saas

boghvede. Kreaturene udsættes paa græs.

Juni maaned. Sidst i denne maaned saas og boghvede og tromles den. Rydes engene. Sidst i maaneden begyndes og med at skære tørv, kline og kalke husene.

Juli maaned. Stakke tørv, slaac græs, age høe og tørv hjem, rydde vandgangene.

August maaned. Nu høstes og ages korn.

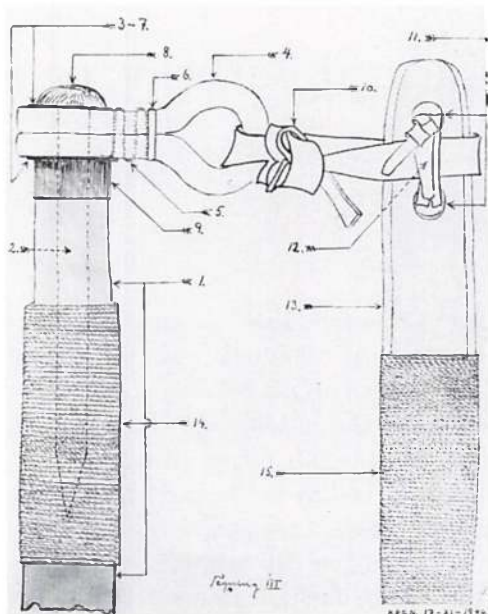
September maaned. Nu pløjes, udages gødningen, plukkes humle, stødes æbler, begyndes med tærskningen.

I oktober maaned saas rug, pløjes og graves vandrender af rugen af vinterfælle, og nu begyndes for alvor med tærskningen. Nu indtages søllene og et par af de bedste bester (heste).

November maaned. Endnu vinterfælles, sidst i maaneden indtages nu kreaturene, og nu begyndes aftensædet med at spinde, ligesom og den flittige bonde begynder med at spinde hamp til tøjer om aftenen.

December maaned. Er mandens arbejde med at passe sine heste, karlen tærsker, fruentimmerne spinder o.s.v.

Denne årsrytme dikterede landbrugsarbejdet både på hovedgårdene og de underliggende fæstegårde.

På billedet ses en teknisk tegning af datidens tærskeredskab plejlen. Den bestod af håndvolen og slagvolen. De kaldtes også henholdsvis handlen og slaglen. De to hovedbestanddele var, som det tydeligt fremgår af billedet, bundet sammen med sindrige knuder. (Nationalmuseet, negativ nr. 34.057).

Karl på hovedgården

Strukturen i det danske landbrug i det 16.-18. århundrede var kendetegnet af hovedgårde af vekslende størrelse med fæstegårde samlet i landsbyer udenom. Hovedgårdenes jord blev drevet med fæstebøndernes arbejde, hoveri, som en del af deres afgift for fæstegårdene. Derfor var der kun ansat et fåtal af tjenestefolk på hovedgårdene, dels til at holde opsyn med fæstebøndernes arbejdsindsats, dels til at passe de store kvægbesætninger.

På dette billede ses plejlen i brug. Det er fra en af stolestaderne i Hersom kirke i Rinds herred, hvor årets gang i landbrugsarbejdet er malet på stolestaderne i mandsiden omkring 1750 af Hartwig Ahlfel.

Det faste folkehold på de sjællandske hovedgårde ved det 18. århundredes begyndelse er blevet opgjort til 4–500 mænd og 3–400 kvinder, mens 90–95% af den nødvendige arbejdskraft blev anskaffet gennem hoveriet.

Efter et mandtal fra 1699 var der på 92 af de ca. 150 sjællandske godser 27 forpagtere, 28 ridefogder, 14 skrivere og huslærere, 24 hollændere (betegnelsen for en person, der ledede mejeridriften), 17 gartnere, 16 skytter, 27 tjenere og 37 tjenestepiger hos herskabet, 34 kuske, 19 staldkarle, 49 ladefogder, 64 røgtere, 113 tærskere, 76 karle og 190 tjenestepiger. Af underordnet personale ved selve hovedgårdsdriften var der kun ansat 5 personer pr. gods.²

Karlene og røgterne på hovedgårdene var ikke specielle folk, som kun tog arbejde her. De kunne tjene nogle år hos bønderne, så hos godsejeren og derefter tilbage igen. Den Niels Pedersen, som Ørslevkloster forsøgte at få som gårdfæster i 1731 (jvf. kap. 1) havde tjent nogle år som forrider på hovedgården, og på et tidspunkt også søgt pladsen som ladefoged på Strandet, som på dette tidspunkt havde samme ejer som Ørslevkloster. Godsforvalteren på Stenalt forhørte sig i 1776 hos godsejeren, om han fortsat skulle anvende 3 karle til teglværksarbejdet i den kommende sommer. For ellers skulle de lade sig fæste til bønderne.³

Røgter på hovedgården

På de nord- og vestjyske herregårde blev der endnu i det 18. århundrede mange steder opfodret stude, som blev drevet sydpå som levende eksportvarer til de nordtyske og hollandske markeder. At de var udsat for hård konkurrence fra mejeribrugene eller hollænderiet i det 18. århundrede, som trængte frem fra Øst-Danmark, er en anden sag.¹

Hvorledes arbejdsforholdene var for en røgter på en sådan studegård, fremgår tydeligt af en ildebrandssag på Ørslevkloster i 1750. Ildebranden var opstået søndag den 22. februar 1750 i øksenhuset, hvor staldstudene stod. Foruden øksenhuset var hele den skønne lade blevet lagt i aske. En betydelig del af tærsket og utærsket korn i laden og på loftet over øksenhuset var gået tabt. Der var indebrændt 7 rare og gode bæster (heste) samt andre kreaturer, der ikke kunne reddes ud af den hidsige ild.

Årsagen til alt dette var tobaksrygning! Det var røgteren Niels Davidsen, der sammen med andre røgtere havde røget oppe på staldkammeret. Men det var ham, der havde været uforsigtig. Som han selv forklarede begivenhederne:

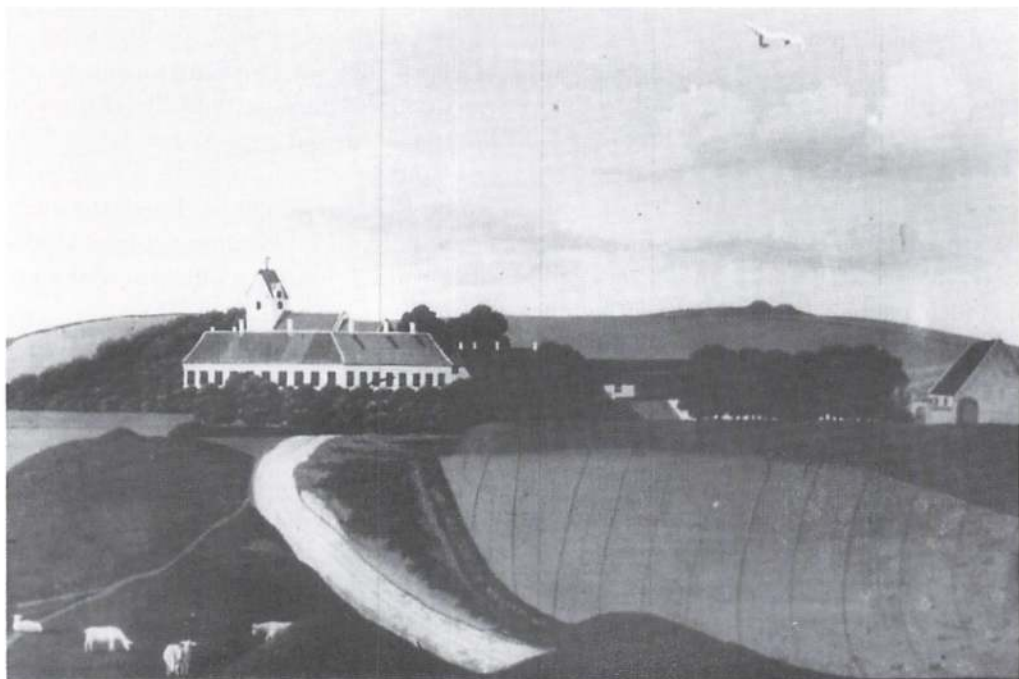
»Da han havde spist hans davre den 22. februar kom husmand Peder Sørensen fra Sejstrup, som røgtede sødestudene i det søndre hus, ind til deponenten (Niels), som var røgter og røgtede staldstudene i det nordre hus. Da Niels sad i sit kammer, efter at Peder Søren-

sen var kommet, optog han sit fyrtøj og slog ild og tændte sin pipe. Niels ville ligeledes have sin pipe tændt og slog ind i sin egen fyrtønde. Som tobakspiben, formedelst det store hoved, den havde, ej kunne gå i fyrtønden, tog deponenten noget løs tønder, han havde og ved hjælp af fyrtønden satte ild i samme tønder og derefter lagde det på sin tobakspibe for at tænde den«.

Den største ulykke var nok, at Niels' pipe var så stor, at han ikke havde nogen hytte (låg), der var stor nok til at dække den, så han røg uden dække på piben. Lidt senere kom to andre staldkarle, Christen Teglbærder og Peder Færgemand. Og så sad de alle fire og hyggede sig den fredelige søndags formiddag med at ryge tobak i det brandfarlige staldkammer. Det var 4 alen lang og 3 alen bred og lå ovenpå øksenhuset. Der var ganske vist lagt nogle brædder som en slags loft over kammeret, men der var alligevel åbent op til høløftet. Det eneste møblement, der nævnes, er sengen, hvor der var halm under sengeklæderne. Men det kan være, at den kun nævnes på grund af brandfaren.

Da klokken var ca. 9, rejste karlene sig for at gå ud til dyrene. Niels lod sin store tobakspibe glide ned i lommen på sin trøje, som blev hængende i kammeret. Han låste døren, da de gik, og hængte nøglen op på et søm.

Nu gik Niels og Peder Sørensen i gang med fodringen. Staldstudene i det nordre hus skulle have 3 givter halm, derefter hø til vanding, som det kaldtes. Da de havde

På dette billede af Ørslevkloster fra 1838 ses den lade, der blev opført af Frideric de Berregård efter branden i 1750. Den brand, der skyldtes røgter Niels Davidsens tobaksmøgeri! (Foto udlånt af fhv. skoleinspektør Mogens Haugård, Skive).

ædt det, blev de sluppet løs til vanding. Efter vandingen blev de bundet igen, og røgterne gik videre for at vande sødestudene i det søndre hus.

Inden de gik tilbage til staldstudene for at fodre dem efter vandingen, skulle de muge ud under dyrene. Her startede de i det vestre øksenhus. Mens Peder Sørensen gik og fejede op bag staldstudene i grebningen, opdagede han ilden og slog alarm: »Det er ilde fat«. Og så følger en beretning om redningsaktionen, der ikke nyttede meget i den stærke blæst.

Også under fodringen havde Niels tændt sin pipe, som altså var en anden end den store, som var blevet tilbage i kammeret. Forvalteren på Ørslevkloster havde ofte advaret røgterne mod at ryge i ladegårdens huse. Der var til den efterfølgende retssag indkaldt en karl, som et par vintre havde arbejdet sammen med Niels Davidsen, således at de havde haft ansvaret for hver sin del af øksenhuset. Han kunne berette, at han også flere gange havde advaret Niels:

»Forvar eder og tag eder i agt med eders tobakspibe«.

Men Niels Davidsen svarede:

»Det skal ingen fare have«.

Beretningen om denne søndag formiddag viser således en ganske anden fodringsmetode og arbejdsgang end i dag. Dyrene var delt op i flere afsnit, hvor røgterne to og to havde ansvaret for hver sit. Der fortæller ikke, hvor mange dyr, der var på Ørslevkloster denne vinter. Men der var plads til 112 staldstude. Der blev fodret i flere omgange og den nødvendige vanding foregik ved at slippe dyrene løse. Det hele varede 3–4 timer fra rygepausen, til ilden blev opdaget.

Røgternes bolig var et kammer oven på stalden, knap nok afskærmet fra loftet. Formodentlig har det været lunt på grund af dyrenes nærhed og det isolerende lag af halm og hø. Det nævnes ikke, om der boede flere i samme kammer. Den ene røgter havde netop fæstet gård i Sønder Ørum og den husmand, som Niels skulle hjælpe, var få dage før ildebranden blevet syg og var gået hjem til sit hus i Hald.⁵

Ladekarl og ladefoged

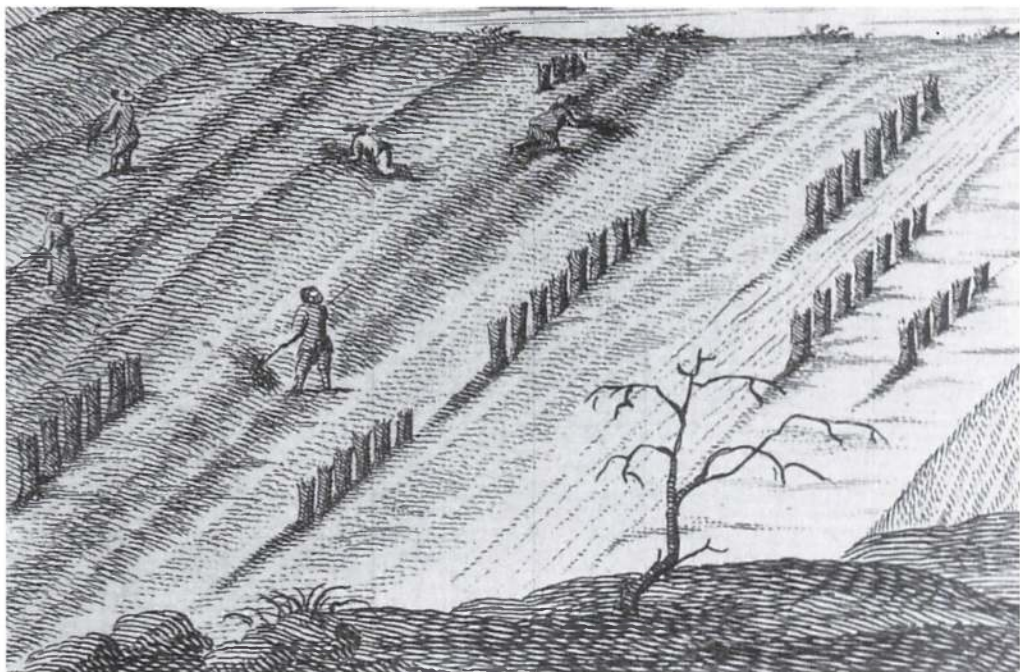
Uanset husdyrhold eller ej krævede markarbejdet på alle hovedgårde, at der var ansat folk til at styre de arbejdsstyrker, hoveribønderne mødte til hove med. Det var naturligvis ridefogden eller godsforvalteren, der havde det øverste ansvar.

Han havde desuden de administrative opgaver på godset. Den egentlige leder af markarbejdet var ladefogden, som havde en eller flere ladekarle til hjælp. Høsten på hovedgårdene var som på bøndergårdene en spidsbelastningsperiode, hvor det kunne gå hårdt til, når hovbønderne mødte fuldtalligt op. Følgende episode på Ørslevkloster i høsten 1739 skal illustrere dette.

Den 27. august var hovbønderne tilsagt at møde med fire folk fra hver gård for at køre rug hjem. Der skulle køres ind både af gødningsrugen, d.v.s. den rug der havde fået gødning sidste efterår, og af anden kjærv, som det kaldtes, d.v.s. den der ikke var gødet. Rugen fra de to forskellige marker skulle lægges hver for sig i laden i to forskellige gulve. En af hovbønderne, Clemens Poulsen af Bøstrup, stod uden for den nordre ladeport for at dirigere kornlæssene ind efterhånden, som de kom hjem samtidig fra de to marker. Inde i laden stod ladekarlen Peder Jensen for at have opsiget med aflæsningen. Ladefogden var derimod i marken.

Da Niels Pedersen kom til porten med anden kærve rug på vognen, ville han ikke vente, til vognen bag ham med gødningsrug var kommet ind først. Nu stod hans folk uden for porten og ventede på at tage imod rugen i gulvet, så han ville ikke vente. Arbejdet var altså ikke organiseret sådan, at det var de samme folk, der stod i laden og tog imod alt kornet. Men folkene fulgte samme vogn fra mark til lade. En arbejdskrævende tilrettelæggelse. Det viste sig også, at Niels Pedersen kun havde

Høstarbejdet krævede mange folk i arbejde. På billedet ses et udsnit af bymarkerne omkring Præstø (Erik Pontoppidans Danske Atlas, bd. III, s. 106).

to folk med sig, hvor han var tilsagt at møde med fire.

Ladekarlen kom nu til og Niels fik atter at vide, at han ikke måtte køre frem. Men så hævdede han sin svøbe og sagde til Peder Jensen, ladekarlen:

»Hvad siger du, din hundspat, må jeg ikke køre ind for dig. Jeg har mine folk med mig uden for laden«.

I det samme kom ladefogden ridende hjem fra marken og spurgte, hvad det var for en larm. Da han blev sat ind i sagen,

tog han straks sin pisk og slog efter Niels Pedersen for at straffe ham for hans ulydighed. Men Niels greb til sin jernfork, som sad i kornlæsset og kom ladefogden i møde med den. De brugte mund begge to.

Så råbte ladefogden til ladekarlen, at han skulle hente ridefogden, som var på sit kammer. Denne kom straks og gav Niels nogle slag af sin pisk. Det fik ham til at rykke ud af ladeporten, så vognen bag ham kunne komme ind.

Dagen efter blev Niels Pedersen med to kaldsmænd indvarslet til at møde på Ørslevkloster birketing fredag den 11. sep-

tember anklaget for ikke at have vist sig så hørig og lydlig, som han burde mod herskabets beskikkede folk – ja, at han ikke havde undset sig for at gribe til værge. Retssagen blev indledt med vidneafhørelse, men der blev ikke afsagt dom. Der blev kun optaget tingsvidne af det passerede. Formentlig med henblik på at bruge det imod Niels ved en senere lejlighed.

Skal det ses som en følge af denne sag, at Niels 4. november samme år blev trolovet med den meget ældre enke Margrete Thomasdatter? Hun havde siddet enke på gården i Sejstrup, siden hendes mand døde i 1736. Hendes alder kender vi desværre ikke, men hun var blevet gift 1. gang allerede 1717 i Ørum kirke, mens Niels var født enten 1707 eller 1708. Under retssagen var der nogen af vidnerne, der mente, at han allerede var gårdfæster. Formentlig er denne sag blevet benyttet til at tvinge ham til ægteskabet. Formentlig er han identisk med Niels Pedersen, der blev omtalt i kapitel I som gårdfæstegnægter i 1731.⁶

Som en lus mellem to negle

Sagen om Niels' opsætsighed viste med al tydelighed, at ladekarlen og ladefogden kunne blive udsat for ubehageligheder nede fra, så at sige fra deres egne standsfæller. Men samtidig levede de i bestandig fare for pres ovenfra fra godsets ledelse, godsforvalter og godsejer.

Godsejer Ole Krabbe til Mindstrup i Nørvang herred i Vejle amt havde 30. marts 1740 begivet sig ned i ladegården,

hvor han var blevet vred på avlskarlen Mads Laursen og havde skældt ham ud. Det ville denne ikke finde sig i, men tog sin greb og fulgte efter godsejeren op i borggården og ind i hovedbygningen.

Her stillede han greben i forstuen, mens han selv gik ind i stuen for at spørge godsejeren, hvorfor han havde skældt ud. Krabbe bad ham gå ud af døren og ned til sit arbejde igen, og lade det blive derved.

Da han ikke ville gå, måtte Krabbe skubbe ham ud af døren. Til hjælp greb han et kosteskaf, som stod i gangen. Mads tog sin greb og hævdede den i vejret mod sin husbonde med ordene:

»Vil han slå, så slå til«.

Og Krabbe slog – en gang over ryggen og anden gang i hovedet. Mads faldt til jorden med et hul i hovedet på næsten en tomme. Han var dog ikke kommet mere til skade, end han to dage efter kunne »forrette sit arbejde og fortære sit øl og mad med de andre tjenestefolk«, efter vidnernes udsagn.

Mads lagde sag an mod sin husbond for Nørvang og Tørrild herredsting. Sagen gik husbonden imod, som derfor appellerede til landstinget. Det var tilladt at revse sine ulydige tjenestefolk med stok eller svøbe, så det afgørende var, hvad Krabbe havde slået Mads Laursen med. Det var jo uheldigvis et kosteskaf. Derfor aflagde et af tjenestefolkene også vidneudsagn om, at dette kosteskaf brugte godsejeren altid, når han gik tur. Men den hoppede retten ikke på. Godsejeren blev

idømt en bøde på 3 lod sølv. Mads Laur- sen skulle gøre sin husbonde sømmelig af- bigt på herredstinget, d.v.s. undskyldte sin opræden over for ham og betale 1 rdl. til henholdsvis sognets fattigkasse og justits- kassen. Så var sol og vind delt lige.⁷

Karl hos bonden

I landsbyfællesskabets tid havde hver bonde sin jord i hvert afsnit af byens vange i forhold til gårdens størrelse, såle- des at alle fik del i den gode jord og den dårlige jord. Derfor måtte landbrugsar- bejdet foregå i et fællesskab mellem jord- brugerne i byen. På bystævnet blev der under ledelse af oldermanden truffet be- slutninger om tidspunktet for de enkelte landbrugsarbejder, om ændringer af drif- ten, om tildeling af græsningsrettigheder på fællesarealerne på overdrev og fælled o.s.v. Den overordnede ledelse af karlenes arbejde hos bonden foregik altså på dette bystævne.⁸

Det normale folkehold hos fæstebonden var en karl og en pige til forårs- og som- merarbejdet og undertiden en hyrde- dreng.

Om vinteren var hoveriet meget ringe, så kunne familien undertiden selv klare kreaturpasningen måske med en dreng til hjælp.⁹ Men i spidsbelastningen om som- meren og måske til tærskarbejdet om vinteren blev der anvendt lejet arbejds- kraft fra husmændene. Ellers ville hov- bønderne heller ikke kunne møde til hove med fire folk, som vi så det ved rugind- kørslen på Ørslevkloster.

Den tidligere omtalte undersøgelse af folketællingen i 1787 for 26 udvalgte sogne viste for tjenestefolkene, at gårdmændene i gennemsnit havde 0,9 tjenestekarl pr. husstand og 0,7 tjenestepige.¹⁰

Fra Raschenberg på Fyn skildres denne sæsonforskel på følgende måde:

»Hvad flere folk bonden behøver om sommeren end om vinteren, er almin- delig i høstens tid, da han dog desuden hertil søger hjælp af husfolk. --- Andre på landet boende holder fast (næsten) de samme folk om vinteren som om sommeren, undtagen ved hollænderier- ne og i præstegårdene.«¹¹

Der er naturligvis mange variationer i dette mønster – afhængig af gårdenes stør- relse, økonomi og antal hjemmeværende børn, som normalt gik ind i arbejdet på li- nie med de øvrige tjenestefolk. F.eks. be- klagede godsforvalteren på Stenalt sig i et brev til godsejeren i 1778 over fæsteren på den store Tørslevgård. Han havde kun en karl, en dreng og en pige, fordi hans avl var så ringe, at han ikke kunne holde flere. De andre store gårde i byen på 8–9 tdr. hrtk. havde hver to karle, en stor dreng, en pige og en hyrdedreng, som alle havde nok at bestille – ikke mindst fordi de brugte en arbejdskrævende gødningsform med at blande tang og sand (nordkysten af Djursland).¹²

Også godsejeren på Sohngårdsholm lige syd for Aalborg fremhævede, at går- dene i Nr. og Sdr. Tranders sogne på 5–6 tdr. hrtk. havde så stor avl, at der hele

året rundt måtte holdes to karle, en dreng og en pige.¹³

En undersøgelse af folkeholdet i 1771 på fæstegårdene under Løvenborg gods på Vestsjælland ud fra folkeskatteeregnskaber viser ikke nogen forskel på antallet af karle og piger hos hovbønder og hos de hovfrie bønder. Det betyder, at husmændene har været sat ind i spidsbelastningsarbejdet.¹⁴

Generelt klages der i landsdækkende indberetninger fra godsejerne i 1768 over mangel på tjenestefolk. Det kan virke underligt, når vi ved, at folketallet var stigende fra midten af 1700-tallet. Godsejer A. Høyer fra Irup i Thy stillede paradokset klart op:

»Folkemængden tager til, og dog fattes jo længere jo flere folk. Thi den bonde, som i forrige tider neppe holdt et tjenestemenneske, forlanger karl, pige og dreng«.

Høyer havde to forklaringer på dette fænomen. Den ene var den stigende velstand i de glade 1760'ere, som havde medført, at fæstebonden selv – og da slet ikke hans kone – ikke længere ville gå til hove. Denne holdning til hoveriet mødes ikke hos den velhavende fæstebonde Chr. Andersen, Nr. Tulstrup i Midtjylland, som ofte noterede i sin dagbog i 1780'erne, at han var til hove med de andre.

Som den anden forklaring fremhævede Høyer den stigende intensivering af fæstebondens egen bedrift, som krævede mere arbejdskraft. Det er interessant at se

en godsejer fremhæve driftsforbedringer på bøndergodset så tidligt som i 1760'erne. Dette understreger endnu engang, at bondebruget ikke var så statisk som almindeligt antaget.

Til yderligere forklaring på det stigende behov for arbejdskraft kunne Høyer også have peget på det stigende krav til fæstebøndernes hoveriydelser på grund af forbedringer af hovedgårdsdriften, som vi har utallige andre vidnesbyrd om. Men det gør han naturligvis ikke, lige så lidt som de andre godsejere i disse indberetninger.¹⁵

Karlearbejde

Når godsejerne i 1768 skulle give forslag til fastsættelse af karlelønninger, fandt flere af dem det nødvendigt at inddele karlene efter dygtighed og beskrive, hvad der kunne kræves af hver kategori. En fuldkommen karl var naturligvis ham, som avlingen i bondens fravær kunne betros.

På Østergård på Fyn præciseres det nærmere. Han skal først og fremmest være i stand til at forfærdige redskaber: hugge ploven op og sætte den sammen, ligeledes med harven og arbejdsvognen. Hjulene må dog være blevet lavet hos landsbyens hjulmand, for dem fritages han udtrykkeligt for. Først derefter opremses de almindelige landbrugsarbejder som at pløje, slå og høste.

Andenkarlen skulle kunne følge harven, udføre kørsler, sætte gærder og grave grøfter, samt slå og høste.¹⁶

De bevarede bonde dagbøger viser, at bønderne også i praksis har givet sig af med at forfærdige redskaber. Søren Pedersen Havrebjerg skriver:

»Jeg gjorde ligeledes udvendige sager, som tilhørte gårdens brug, såsom skovle, møgegrev, spadeskifter, mejereder, river, plejlestøj, så og alt hvad der tilhørte plov og harver, hjulene undtagen og ligeledes mange dele, som tilhørte vognene, gjorde jeg også efterhånden og holdt gårdens indvendige sager skikkelig vedlige, såsom døre, spilbom, krypper og deslige«.

Alt dette havde Søren lært af sin far, som i den henseende var en meget vittig (dygtig) mand.¹⁷

Bøndernes dygtighed til træarbejde bekræftes af holsteneren August Hennings iagttagelser under sit to måneders ophold i Midsjælland i 1770:

»Den danske bonde er flink til al slags håndarbejde. De forfærdiger ikke blot selv alt deres redskab og husgeråd, men de snitter også ganske net, f.eks. på skeer«.¹⁸

Også vedligeholdelse af gårdens bygninger hørte til landbrugsarbejde. Bønderne kørte ler hjem og klinede deres bindingsværkshuse. De strøg selv teglstenene, da der kom murtavl sidst i det 18. århundrede. De tækkede selv tagene på husene.¹⁹ Landbrugsarbejdet krævede en omfattende håndværksmæssig kunnen af sine udøvere.

Det kan undre, at der ikke i de omtalte godsejerbetænkninger stilles krav om kendskab til kreaturerne pasning. Et par godsejere gør opmærksom på, at skiftetiderne ikke kunne ændres til 1. december eller 1. januar, da det ikke var heldigt at få nye folk, der ikke kendte dyrene og deres natur, efter indbindingstiden først i oktober.²⁰ Kvinderne har formentlig deltaget i kreaturerne pasning, men dog således at manden selv eller en karl har fodret.

Da Svenning Christensen i 1746 forsøgte at undgå et gårdfæste under Overgård gods, førte han som tidligere omtalt retssag for at bevise sin udygtighed til landbrugsarbejdet. En af de karle, han havde tjent sammen med, bevidnede:

»at hans tilstand og beskaffenhed var temmelig ond (dårlig) til bondearbejde. Thi hverken kunne nogen mand betro ham at så noget af sit korn. Ej heller kunne han rede en plov (til), samme at sammenhugge og ligeså lidet hugge en vogn rede. Hvilket en avlskarl bør kunne, og for en hoveribonde er fornøden«.

Det er således fuldstændig de samme krav til karlearbejde, som vi har set i de andre kildegrupper: såning og håndværksmæssig kunnen. Nogle af vidneudsagnene i sagen er i øvrigt mesterværker af underfundighed:

Spørgsmål: Om Svenning Christensen for nærværende tid kan pløje?

Svar: Ja, når ploven gik vel.
Spørgsmål: Om han kan så?
Svar: Han kan ikke så til gavns.
Spørgsmål: Om han har fordærvet nogens sæd eller jord?
Svar: Det har været kendelig, endog når de skulle høste, at det ej har været ret sammensået, men trapsået (d.v.s. ujævnt).²¹

Til hove

Når karlen arbejdede hjemme på bondens bedrift, foregik det som omtalt sammen med de øvrige bønder og tjenestefolk i landsbyen. Til hove mødte de andre karle og piger fra nabobyer – afhængig af godsets tilliggende af bøndergods. Det har dog kun været de nærmestliggende landsbyer, der kunne udføre hoveri på godset. De måtte kunne nå frem og tilbage samme dag med trækdyr og redskaber. Men dette sammentræf af unge mennesker fra flere sogne har været med til at udvide karlenes horisont og bekendtskabskreds.

De få bevarede illustrationer af hovarbejde giver også indtryk af leg og skæmt. Noget ganske andet er, at hovbonden selv kunne føle hoveriet tungt og besværligt, når hans eget korn stod tjentligt til indhøstning samme dag, som han og hele mandskabsstyrken blev kaldt til hove. Her stod karlene, som vi tidligere har set, under kommando af godsforvalter og ladefoged.

Fynboen Eskel Sørensen fortalte også om karlenes og pigernes arbejde på hov-

For at være en fuldbefaren karl måtte man kunne så kornet ret og ikke trapså (d.v.s. så ujævnt), som Svenning Christensens arbejdskammerater bevidnede om hans arbejde i 1746 – efter aftale med ham. Også dette billede stammer fra stolestaderne i Hersom kirke og er malet omkring 1750 af Hartvig Ahlefel.

markerne på Tybrind gods under Wedellsborg på Vestfyn. Når der skulle slås græs, mødte der godt en snes karle, der gik i række og slog. Det var et flot syn,

skrev Eskel, men det var tungt for de yngste karle, der havde besvær med at følge de ældre karle. Dels havde de ikke kræfter nok, dels havde de ikke samme øvelse i at skærpe eller hvæsse jernet (leen).

Rækkefølgen var givet med gårdens rækkefølge i byen, men sådan at første gårds karl rykkede ned bagest det følgende år. Hvis en yngre karl gik mellem ældre og stærkere karle, var han ilde faren. Han skulle gå frem, hvad enten han kunne eller ej. Hvis den første karl lod gå for længe mellem strygepauserne, kunne den unge gå så længe, at det sortnede for hans øjne, og han rystede og skælvede som løv over hele kroppen, så han til sidst var lige ved at styrte. Det kostede nemlig penge til ungdomslauget at blive bagefter. Han kunne på forhånd melde fra og bede om at gå bagest, men så blev han kaldt »Åboes dreng« og måtte også betale efter fire karles syn.

De ældre karle kunne også drive gæk med de yngre, således at de – uden at fortælle andre det – på forhånd besluttede at sync arbejdet eller »fælle skår«. De indviede tog sig i agt for at gøre arbejdet godt, men de yngre måtte som sædvanligt snyde lidt for at holde tur med de andre. Det blev afsløret, når formanden synede skår, og den uheldige måtte atter betale til gildelauguet. Dette tempo blev sat for at drille de yngre – og naturligvis af hensyn til bødekassen.

Det var ikke, fordi dagsværket var målt for stort af. Undertiden kunne de efter en sådan kappestrid være færdige allerede kl. 10, hvor de lige så godt kunne have taget

hensyn til de svagere og afsluttet kl. 12. For resten af dagen gik alligevel med at sove eller drikke. De unge karle huskede denne behandling, når de blev ældre. Så hævnede de sig med prygl eller ørefigner til deres gamle plageånder.

Hver karl blev fulgt af en pige, som skulle udsprede det slåede græs til tørre. Det var let nok, med mindre noget græs var faldet i de utallige sumphuller, der var på engene. Så kunne problemet klares ved ubemærket at træde græsset ned i vandet.

Når høet skulle køres ind, var det på Tybrind organiscret således, at karlen fulgte sin vogn helt igennem fra mark til lade, men pigerne skiftedes til at læsse om formiddagen og tage fra i laden om eftermiddagen. Formandens pige skulle kun rette alle læssene til (svøbe dem op, kalder Eskel det). Hvis denne pige var vel lidt blandt karlene, svøbte hver karl sit eget læs op, så hun var fri. Hun kunne da gå og se på de andre og binde på sin hosc (strikke).²²

Kævl og strid under hovarbejdet

Når så mange karle kom sammen, kunne det også give anledning til udløsning af aggressioner. Lørdag den 27. august 1740 var bønderne kaldt til hove på Strandet, mellem Viborg og Skive, for at køre jord i folden. Formodentlig skulle de først blande gødning og jord. De to karle Jens Andresen og Niels Christensen kom i klammeri under arbejdet. Jens lagde ud:

»Du er nok en karl, du har ikke vand til en hund«.

Men Niels gik endnu tættere på:

»Da har I vel meget, I skulle have blevet ved Eders gård og gjort noget ved den«.

Der ramte Niels et blødt punkt hos Jens, der var gårdforsidder. Han løb ind på Niels og slog ham med den jerngreb, han havde i hånden. Niels blev væltet ind mod vognhjulet. Han kom på benene igen, men fik et nyt slag med greben. Det sidste slag fik han af Jens' pisk. Hvorledes de to kamphaner kom fra hinanden, melder tingsvidnet fra Ørslevkloster birk intet om.

Jens mødte ikke op på birketetinget, for han havde formentlig intet at sige til sit forsvar. Han var blevet ramt på sit ømme punkt: den gård han ikke kunne blive ved. Tilsyneladende var han selv ude om det, men der kan være gået mange stikkerier forud for denne episode. Det er tydeligt, at han kun kunne klare sig med grovkornede hentydninger og slående argumenter.

Formuleringsevnen var måske ikke blevet så opøvet hos karlene. Så de greb i stedet til volden i samlivet med hinanden. Måske havde de også haft godt med øl og brændevin med til hovarbejdet, så det kunne glide lettere. Men samtidig bevirkede det, at spydighederne sad yderligere på tungebåndet og næverne løsere på skaftet.²³

Peder Færgesoldat til hove

Som omtalt var det godsadministrationen, der ledte og fordelte arbejdet, når karlene mødte til hove. Men det var ikke altid, bønderkarlene fulgte anvisningerne. Den 26. august 1739 skulle der køres byg ind på Ørslevkloster kl. 10 om formiddagen. Karlene fik at vide, hvilken vej de skulle køre hjem fra marken, den ene bag den anden. Og de måtte endelig ikke køre om kap med kornlæssene, for så spildte de korn, kørte vognene i stykker og udmattede hestene. Men hvad skete? Da de kom af bygmarken ned på de grønne agre, begyndte de at køre stærkt og jage omkring hinanden. Den første i væddekørslen var Peder Soldat, der var kommet senest til hove.

I det samme kom godsforvalteren gående fra marken hjem mod gården. Han fik kørslen stoppet og bebrejdede Peder Soldat, at han ikke efterkom ordren.

Men Peder blev »studsig og trodsig« og ville ligesom gribe fat i forvalteren. Så trak denne sin pisk frem og gav Peder et slag.

Peder skulle til at tage fat igen, men blev standset af en af de mere rolige karle, der bad ham besinde sig, at han ikke forgreb sig på forvalteren. Så skete der heller ikke mere.

Men sagen blev indbragt for birketetinget. Bag lå et ønske om at vise, hvem der bestemte på godset. Det var nemlig almindelig tale blandt de karle, der samtidig var soldater, at dem havde hverken herskab eller husbond nogen magt over.

»De dependerede ikke af andre end af ølliceren, og således når de er i hovarbejde, de vil gøre, hvad de selv lyster og ej vil rette sig efter, hvad ladefogden eller andre, som på herskabets vegne kan være beskikket, dem befaler i deres arbejde ved gården eller i marken«.

I Peder Soldats indkaldelse til birketinget lød anklagen direkte, at »I har ment, at I kunne gøre, hvad I ville, siden I var soldat«. Så formålet med retssagen var at hamre en pæl gennem det rygte, at soldater stod hævet over godsets myndighed. Det endte med, at godsforvalteren lod sagen bero, men fik dog en udskrift af retsprotokollen (et tingsvidne), som senere kunne blive taget frem mod Peder Soldat, om det skulle blive nødvendigt.²⁴

Nu skal vi ikke glemme, at kun de episoder blev bragt frem til tinget, hvor det ikke gik, som det skulle. En almindelig høstdag uden usædvanlige episoder vil aldrig blive indført i tingbogen. Derfor må vi ikke tro, at alle hoveddage forløb som denne.

Arbejdstid og tempo

Den traditionelle opfattelse af karlenes arbejde er, at det var hårdt slid fra morgen til aften. Det er korrekt, at arbejdstiden var lang, men tempoet var et andet end i dag. Godsejeren på Høgholt i Vendsyssel skrev i 1768 i sin betænkning om tjenesteforhold, at det var strengt for bonden at skulle diske op med forsvarlig føde 5 til 6 gange om dagen. Men værre var, at der

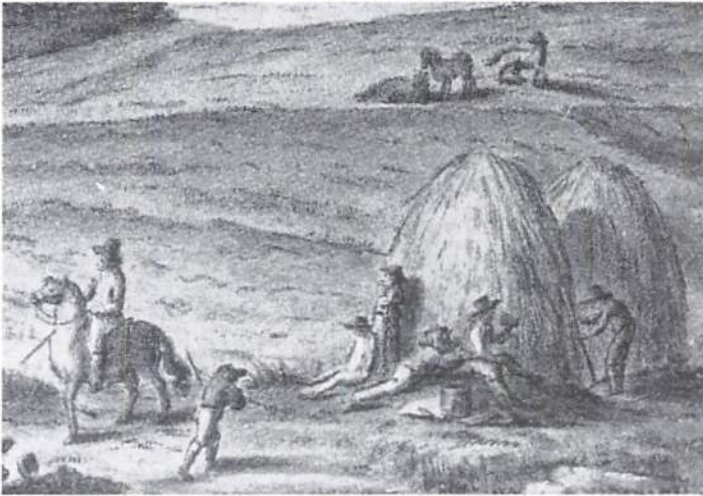
hver gang medgik en times ophold fra arbejdet. Og så var der også middagsøvnene på 1–2 timer.²⁵

Søren Pedersen Havrebjerg fortæller om sin arbejdsindsats, at han aldrig drev stærkt på med sit arbejde undtagen i ustadigt vejr i høstens tid. Ellers gav han sig god tid ved arbejdet, så han fik det gjort ordentligt. Til gengæld var det sjældent, at han stod og sladrede tiden hen ved arbejdet, som ellers var meget almindeligt. Når Søren havde arbejdet en times tid, plejede han at holde en halv times pause. Her talte han om moralske og opmuntrende emner med sine arbejdsbrødre:

»Så søgte jeg på bedste måde at trøste og opmuntre dem til nøjsomhed og taknemmelighed mod vor ædelmodige, dyrebare, elskværdige konge og regering og over alt taknemmelighed mod Gud«.

Ikke underligt at flere blev trætte af ham og omtalte ham som hykler og skinhellig. Men det interessante i vor sammenhæng er hans lange pauser, som ingen tog anstød af – kun hans moralprædikener.²⁶

Måden de unge på Vestfyn under Tybrind gods selv organiserede arbejdet på, var som tidligere omtalt ikke fremmede for, at det blev godt udført. De svagere måtte sløse for at klare sig i konkurrencen. Ved kornindkørslen kappedes de også her om at komme først. Huller i vejen blev repareret med kornneg, og alligevel var der tit læs, der væltede. Det havde hverken vognen eller kornet godt af. Engang ved møgkørslen var en dreng kørt afsides i den

Arbejdstiden var lang i det 18. århundrede, men arbejdstempoet var et ganske andet end i dag. På billedet ses et eksempel fra høbjergningen på Frederiksborg slots ladegård. Udsnit af akvarel fra det 18. århundrede på Nationalmuseet. (Dagligliv i Danmark 1720, s. 603).

lille skov for at vælte gødningen ud, formentlig for ikke at komme sidst. Men godsets forpagter kom og så det. Drengen blev tvunget til at læsse det på igen med sine bare hænder!

Under retssagen mod Niels Pedersen i Sejstrup, der som omtalt ikke ville parere ordre under rugindkørslen på Ørslevkloster, blev der gravet i hans fortid. Han var af herskabet blevet tvunget til at tage tjeneste hos Niels Jensen, men havde svaret, at hans arbejde skulle være sådan, at han ikke blev der over et halvt år. Sit løfte havde han holdt ved at blive liggende i sengen om morgenen og først at stå op, når davren (morgenmaden) var på bordet. Det var karlens arbejde at passe hestene, men det ville han ikke. Hverken flytte dem eller bringe dem på græs på marken, når de havde været i brug.²⁷

Dette er en usædvanlig historie, hvor der er tale om et bevidst sløseri. Det var det ikke i Søren Pedersen Havrebjergs tilfælde. Han ønskede tværtimod at fremstille sig selv og sin egen indsats i så smukt et lys som muligt. Og selv i det smukke lys hørte de mange pauser og det adstadige tempo hjemme i arbejdslivet.

Søndagsarbejde

Som der ikke eksisterede en klar opdeling af arbejde og fritid på ugens seks hverdage, gjorde det heller ikke om søndagen. Tværtimod alle påbud om sabbatens helligholdelse blev den anvendt dels til allehånde arbejdsopgaver dels til andre foreteelser, der ifølge præsternes opfattelse stred imod helligdagens bestemmelse.

I de bevarede indberetninger fra præ-

I 4.

Den allene nyder Livet,
som til Arbeid bruger det;
Virkekraft har Gud os givet;
Flid er Pligt for Mennesket.

I den hele Skabnings Række
finde vi det gode Bud:
"Arbeid fremmer Liv og Glæde,
Virksomhed behøver Gud."

Hvo Naturens Kald adlyder
og er virksom i sin Kreds;
Værdig Løn den Gode nyder,
altid er han vel tilfreds.

Der er en ganske anden arbejdsmoral i de sange for landbougdommen, som sognepræsten i Jungshoved på Sjælland, Peder Faber, udgav i 1803. Det er den ny tids opfattelse af arbejdet, som sættes på tryk i disse sange.

sterne i Viborg stift i 1773 om overholdelse af helligdagsforordningen fortalte provst Obel i Gudum meget levende om søndagens mange gøremål: Indendørs blev der bagt og brygget. Mændene foretog deres handelsforretninger på denne dag, hvor de købte og solgte kreaturer og førte dem fra en by til en anden. For karlene kunne der også være tale om hoveri på hovedgården om søndagen.

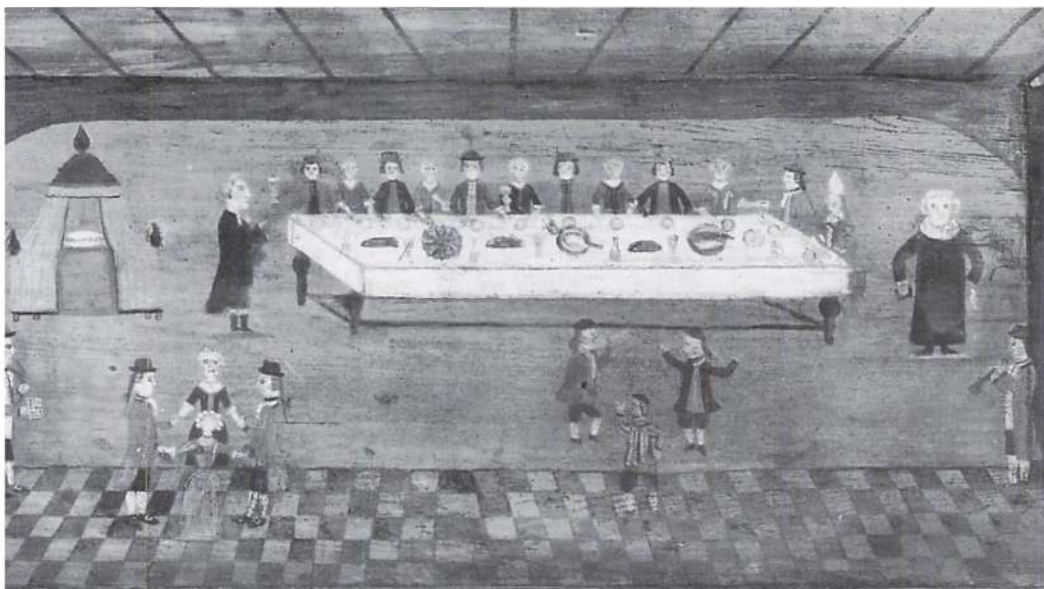
Husmændene måtte bjerge deres hø og grave deres tørv på helligdagen, da de på hverdagene var i arbejde for andre. En del

af deres betaling for arbejdet for gårdmændene var genydelse med trækdyr og redskaber. Fæstegårdmand Christen Andersen noterede også i sin dagbog, at han 2. påskedag 1786 pløjede til 4 skæpper havre for husmand Peder Vech, der plejede at hjælpe til hos ham. Søndag den 18. juni samme år kørte han 10 læs tørv ind for Peder Vech. Det så ud til regn, noterede han, men det blev ikke til noget. Søndag den 17. september kørte han 8 læs mæg for samme Peder Vech, og da regnede og blæste det stærkt. Tilsyneladende har Chr. Andersens husstand ikke været i kirke først. Det noterede han nemlig meget omhyggeligt, hver gang det skete.

Disse modydelser fra gårdmændene kan udmærket opfattes som en del af husmændenes vederlag for deres arbejdsindsats. I samtiden blev de kaldt kærlighedsgerninger. Så var det lidt mere plausibelt, at de fandt sted på en søndag. De blev fra husmandens side ofte gengældt med »mad og overflødig drikke«, skrev provst Obel. Det oplyser Chr. Andersen intet om.²⁸

I kirke

Kirkegangen var ikke overvældende i det 18. århundrede. I Vester Velling sogn i Middelsom herred var der ca. 200 voksne personer. Heraf kunne der 12–16 søndage om året komme 40–60 personer, men de fleste søndage var der sjældent mere end 20–30 personer. Gudstjenesten startede kl. 7 eller 8 søndag morgen, men folk kom sjældent før hen ved kl. 9–9.30, når prædiken var begyndt og måske halvt fuld-

Livet var andet end arbejde. På dette herlige bryllupsbillede, der hænger på Nationalmuseets bondesamling, ses både præst, degn og himmelseng. Forrest i billedet foregår dansen til flere musikanters spil. (Foto fra Nationalmuseet, negativ nr. 32.569).

endt. Provst Haven bedyrede, at prædikenen ikke varede længere end en time.

Skønt hele gudstjenesten ikke tog mere end 2½ time, forlod de fleste kirken straks efter prædikenen, eller i hvert fald når velsignelsen var lyst ud af kirken. Derfor havde præsten taget sig den frihed at bede degnen låse kirkedøren, så folk ikke kunne komme ud. Det var de utilfredse med, så degnen havde været nødt til at lukke nogle af dem ud. Så når provsten kom ned for at overhøre de unge, så var der kun en 6–8 stykker tilbage.

Det er ikke et enestående tilfælde. Pastor Wøldike i Gunderup kirke ville gerne have særlige dørvogtere, så kreaturer og overtroiske mennesker ikke kom løbende ind i kirken på en forargelig måde under gudstjenesten. Det havde endnu den fordel, at

»man blev befriet for den så skadelige trækvind, og de, der kom for sildig til kirken, kunne hindres fra at gå langs op ad kirkegulvet og musicere med deres træsko, når præsten står på prædikestolen«. ²⁹

Til søndagseksercits

Fra hvert lægd skulle den udskrevne soldat hele det 18. århundrede igennem næsten hver søndag – efter 1733 – 40 søndage om året møde til eksercits på eksercitspladsen (jvf. kap 1). For de bønderkarle, der boede i nærheden af eksercitspladsen, var byrden ikke så tung som for dem, der boede langt derfra. For dem kunne turen i sig selv være besværlig ad ufremkommelige veje i al slags vejr. En specialundersøgelse af dette afstandsproblem har vist, at

flere soldater kunne have op til 40 km at tilbagelægge hver søndag. De udskrevne soldater måtte udføre almindeligt landbrugsarbejde på ugens hverdage – som den tidligere omtalte Peder Færgesoldat. Om søndagen måtte de se deres sparsomme fritid optaget af det foragtelige krigershåndværk, hvor de oven i købet var udsat for officerernes hårde behandling. Jo, det var at helligholde søndagen!³⁰

Dette vakte også præsternes mishag. Pastor Berg i Øster Velling i Middelsom herred havde øjensynligt en eksercitsplads uden for kirkedøren. Selv om militsforordningerne påbød landsoldaterne ved eksercitspladserne flittigt at søge kirken, så han sjældent underofficererne eller almindelige soldater i kirke den dag, de eksercerede. Tværtimod kunne han fra vinduet se dem stå under geværet, så længe gudstjenesten varede. Vel havde han protesteret, men uden at få forholdene ændret.³¹

Bissetid eller slunteuge

Ferie kendte man ikke undtagen ved juletid, hvor baron Knuth på Conradsborg i Maribo amt indberettede, at da ville tjenestefolkene gerne være på deres egen hånd, for at besøge deres forældre, slægt og venner.

Der var dog også en undtagelse ved skiftetid, påske og mikkelsdag, hvor det gerne varede mellem en og to uger, fra karlene havde forladt den gamle plads, til de dukkede op i den nye. Denne skik omtales i godsejernes indberetninger om tje-

nestefolk fra 1768 i Øst-Danmark: Sjælland, Fyn og Århus stift. Derimod omtales den hverken i Nord- eller Vestjylland. Er det tilfældigt, fordi man her generelt var tilfreds med de hidtidige skiftetider? Eller kendte man ikke skikken i disse områder? Denne ferieperiode har mange benævnelser:

Sjælland stift, Vallø:	skulketid
Sjælland stift, Lystrup:	bissetid
Sjælland stift, Bonderup:	slunteugen
Århus Stift, Tirsbæk:	løbedage

For Rosted på Vallø var det en torn i øjet:

»Med at få i tjeneste på ny har på en del år fremstået en skadelig misbrug, idet tjenestefolkene tager sig en utålelig på landet så kaldet skulketid, hvor de går at drive om hele 14 dage og vel somme steder 3 uger i ledighed«.

Andre godsejere tog ikke så tungt på det, men foreslog blot at få skiftetiderne ændret f.eks. til jul eller 1. januar, hvor bonden bedre kunne undvære tjenestefolkenes hjælp, og hvor de alligevel ville forlyste sig.³²

Denne skulketid var ikke et dansk fænomen alene. Også i Bayern rasede arbejdsgiverne på denne tid mod den fritid, tjenestefolkene tog sig i forbindelse med skiftetiderne – helt op til 3 uger klagedes der over.³³

Drik og spil

I almindelighed tordnede præsterne mod de ugudelige kroer. Vi får følgende situationsbeskrivelse fra den meget skrivende provst Obel i Gudum:

»Det er bedrøveligt, at søn- og festdagene ved alle hænde laster vanæres, såsom ved fylderier og drukkenskab enten i de privilegerede eller de selvgjorte kroer (thi det er dog vist, at alle de gode forordninger derimod har endnu ikke kunnet afskaffe dem). I ligemåde kort-terning- og på sine tider kegelspil, der så tit falder ud til trætte og slagsmål«.

Pastor Irgens i Als kunne tilslutte sig: »Krohuse på landet er ikke andet end et satans værksted for unge og gamle«. ³¹

Men præsterne var ikke ene om at være forargede. Proprietær N. Jespersen fra Høgholt i Vendsyssel lod sin galde få frit løb over tjenestefolkenes manglende opsparing i betænkningen i 1768:

»Jeg kan dertil ikke udfinde anden årsag til det, end en bondekarl, før han bliver god dreng, skal lære sig til at røge det lands fordærvelige tobakker og mestendelen at drikke en god slurk brændevin, så ofte han træffer på de steder, hvor samme kan fås«.

Godsforvalter Bendixen på Løjtved på Fyn var helt enig med ham og kunne endda sætte tal på forbruget. Efter hans mening brugte en bondekarl 5 skilling om

ugen til dette røgtobak, d.v.s. årligt 3 rdl. 1 mk. 8 sk. Desuden måtte karlen også anskaffe piber – lange hornrør prydet med 3–4 sølvringe. Når hertil lægges udgifterne til tøj, drik og kortspil, så blev der efter Bendixens opfattelse intet tilbage af en karleløn til opsparing. ³⁵

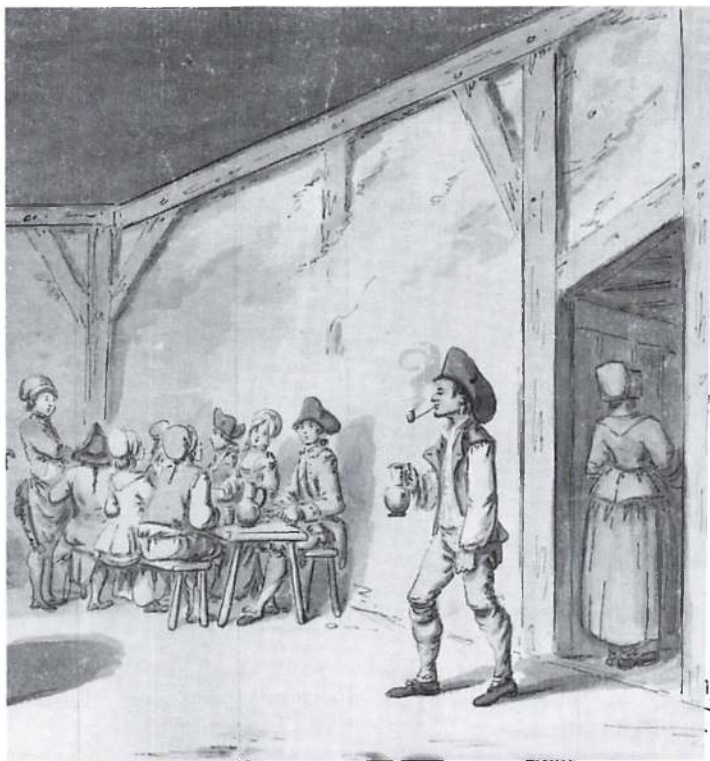
Hvad huskede Søren Pedersen Havrebjerg om sin ungdoms udskjelser, mens han som soldat i København i 1809 skrev sine erindringer? Som barn og stor dreng holdt han sig fra de andre børn og passede sit hjemme hos moderen. Men det blev anderledes, da han blev karl. Nu ville han gerne være med til at spille bold og kegler, men blev dog hurtigt træt af det.

Brændevinsdrikkeri havde han nok lyst til, men han så det store misbrug omkring sig. Så han stred med sig selv for ikke at drikke mere, end han kunne tåle. Vin og den slags ville han gerne have haft, men havde sjældent fået noget. Mjød kunne han godt lide. Kaffe og tevand brød han sig derimod ikke om. Også det fik han dog smag for, da han blev soldat i København. Hidtil havde han afholdt sig fra tobak, men da lidt kunne være gavnligt, ville han måske gøre brug af det i fremtiden. Søren Pedersen Havrebjerg var en mådeholden mand, som ikke forødt sine sammensparede penge. ³⁶

Fester

Pastor Obel i Gudum berettede også om julestuer, som for ham hørte til de syndige laster:

Mange præster tog heftigt til orde imod de ugudelige kroer i deres indberetninger fra 1773 om bøndernes overholdelse af helligdagslovgivningen. Således forestillede maleren P. Cramer sig en værtshusscene i slutningen af det 18. århundrede. (Kobberstiksamlingen Td. 526.56).

»De hele julen igennem så mange steder i svang gående liderlige og til så megen letfærdighed og løsagtighed forledende julestuer, hvorved så mangt et ungt og ikke med nåden stadfæstet hjerte bliver henrevet til det ugudelige væsen og de verdslige lyster«.

Efter hans mening skulle der sættes straf både for dem, der lånte deres hus ud til julestuen, og dem der kom for at deltage i løjerne og især for spillemændene. For det var dem, der trak de unge til. Når delta-

gerne blev kede af at springe rundt, endte det med adskillige letfærdige øvelser.

Søren Pedersen Havrebjergs mor havde en anden opfattelse end pastor Obel. Hun ville gerne have sin søn til at gå med sammen med de andre søskende, men han kom i begyndelsen snart hjem igen. Men efterhånden fik han smag for dansen og gik gerne med. De andre ting, der foregik, havde han ingen særlig lyst til, såsom at gøre folk latterlige (formodentlig ved at efterligne dem), at prøve styrke, brydes og slås.³⁷

Denne tegning af Chr. Dalsgaard med titlen »Dans i bondestuen« er fra det 19. århundrede. Men der er samme liv og glæde, som man fornemmer gennem de skriftlige beretninger om festerne i det 18. århundredes bondesamfund. Vi ser gamle og unge mellem hinanden – brøndevin og røgtobak. Og over dem alle spillemanden med sin violin, bondens livsinstrument, som pastor Junge kaldte den. (Kobberstiksamlingen Td. 742.41).

Men danses skulle der. Pastor Junge kaldte violinen for bondens livsinstrument. Der blev spillet menuet, som blev danset med dyb alvor. I gamle dage blev den danset, sådan at danserne gik frem med siden mod hinanden med fravendte ansigter og nedslagne øjne. Nu blev den danset af fire, der trådte frem samtidig.

I springdansene var der aldrig mere end to par, hvor pigerne dansede med langsomme og beskedne trin, mens karlen undertiden gjorde kakerlakspring. Den mest værdsatte tour var kæden, men hertil krævedes en egen musik, som ikke enhver

fusker kunne klare. Den krævede en mestermusikant. Bondeungdommen var hel rasende efter dans, konstaterede pastor Junge, absolut med billigelse.³⁸

Måske var det også grunden til, at den 38-årige gårdforsidder Jens Larsen, inden han stak af fra sessionen, var hjemme i Buttrup i Nordvestsjælland for at hente sin violin. Det kan være, violinen skulle være ham en trøst i modgang, men måske håbede han gennem sit violinspil til bondeungdommens fester at kunne tjene til livets ophold.³⁹

August Hennings fortalte også med

glæde om de fester, han dels havde været med til og dels hørt om på Midtsjælland. Fastelavn fejredes bl.a. ved, at karlene i en slags væddeløb stak til en gås, en kat eller en blære – altså tøndeslagning. Om sommeren gik man til Sct. Hans eller Fruedagen (Marie besøgsdagen 2. juli) til en kilde i skoven. Her drak man af

kilden, spadserede og så på folkelivet, hvor bønderne dansede, legede, skrålede, drak og var lystige.¹⁰

Men heller ikke sommerfesterne brød pastor Obel i Gudum sig om:

»Det så dårlige blusbrænden aftenen før Sct. Hansdag, og den derpå stimen

Jens Juels billede »Emilie-kilden« fra 1784 viser samme tradition med besøg ved en kilde i skoven, som August Hennings berettede om fra sin sommer hos de midtsjællandske bønder i 1770. (Odense Museum).

og støjen, ja, med Guds navns forfængelige brug forbundne syngen den meste tid af natten«.

Sommer i by riden

Den værste af alle fester var dog »sommer i by riden« efter provst Obels opfattelse. Den startede på forskellige tidspunkter landet over. I Gudum fandt den sted i pinsugen – ja, startede selve pinsedag. På Vestsjælland oplyste proprietær Paa-sche til Bøstrupgård, at den varede fra Sct. Hansdag til Mikkelsdag (29. september) hver eneste søndag. Hvis dette nar-teri kun havde varet et par dage, så kunne han godt have undt karlene denne for-nøjelse – men det varede ved sommeren igennem.

Skikken kendes fra øerne og i Østjyl-land og enkelte steder i Himmerland. Det er, som navnet siger, en fest til ære for sommeren. En procession af unge menne-sker red sognet rundt. De var pyntet med farvede bånd og løv. I Elmelund på Møen havde forrideren et banner, en stok med et hvidt klæde med et kors på, som pastor Jæger beskrev det i en indberetning til Sjællands biskop i 1733. Derefter fulgte et par ryttere med maj-spær, som de dan-sede om i hver by, de kom til. Hele ridtet foregik til trommeslag, og der blev sunget mange forårssange, hvis indhold ud over glæde over sommeren var ønsker om vækst og grøde på mark og i skov. For-målet var et indsamle penge til ungdom-mens gilder. Overalt blev processionen vel beværtet, indtil deltagerne ud på nat-

20.

Nys fyldte sion Sired det attende Aar,
var rolig i Vinter og munter i Vaar.
Som Bakken i Engen det blomstrende Skiod,
saa stille, saa klare de Dage henfiod.

From var hun i Hjertet, i Adfærd saa blid,
var rød som en Rose, som Lilien hvid;
to Dine hun havde saa klare saa blaae,
som Himlen, til hvilken hun forgefrie saae.

Hun bandt uden Hensigt den skønneste Krands,
var altid den første i Sang og i Dands.
Saamangen stolt Ungkarl forelskt; hende saae,
men haabløse lod hun dem alle bortgaae.

Kast ride de Bønder nu Sommer i Bye.
De Sange de lyde saa høit udi Skye;
Ein Oluf ved Sildet hun første Gang saae.
Deltatende Øine hinanden forstaae.

Også skøn Sired i det attende år var med til festen »ride sommer i by«, hvor hun første gang så sin Oluf. Også en sådan vise bragte pastor Faber som nr. 20 i sine »Sange for landboudommen« fra 1803.

ten var så beskænkede, at de faldt om-kuld. Næste helligdag kunne gildet fort-sætte med dans og drik for de indsamlede penge.

For pastor Jæger var det absolut ikke nogen formildende omstændighed, at pro-cessionen, før den satte sig i gang, havde sunget en salme og læst en bøn. Han tog sit hårdeste straffemiddel i brug og ude-lukkede optogets leder fra alterets sakra-mente. Denne klagede til amtmanden.

Præsten tabte sagen for provsteretten, men tre år senere kom den nye helligdagsforordning, der udtrykkelig forbød alle bondefester, især »sommer i by riden«. Men en så udbredt fest kunne ikke udryddes af en enkelt forordning. Forbuddet blev også ophævet af Frederik V ved forordningen af 12. juli 1748.

I Østjylland, nærmere Randers og Århus amter, kendes »sommer i by riden« også, men her er den forbundet med en særlig gadelamstradition – eller oversat til moderne dansk pinsekæresteskik. Valborgaften, aftenen før 1. maj, blev årets gadebasse valgt. Ordet betød gadens (fællesarealet i landsbyen) førstemand. Han skulle bistået af et ungdomsråd uddele gadelam eller pinsekærester til alle karlene i byen. Det var en måde at organisere omgangen mellem de unge mennesker, som havde særlige forpligtelser over for hinanden. Ingen var udenfor, men alle var med i festlighederne. Parfordelingen skulle gælde ved alle gilder indtil næste valborgaften.¹¹

Andre gilder

Det var ikke de eneste fester i det gamle landbosamfund. Der var de mange gilder knyttet til liv og død: barsel, trolovelse, bryllup og begravelse. Der var de mange fester, der markerede begyndelsen og afslutningen af de enkelte landbrugsarbejder, hvor hver egn havde sin tradition. Som pastor Jæger i Elmelunde skrev til amtmanden i 1732, da denne havde fremstillet bøndernes tilværelse som et tungt og slidsomt liv:

»Det er sandelig ikke deres eneste lystighed på Møen. Og efterdi jeg hermed er aftvungen at sige, hvad lystighed Møens bønder desforuden har, da kan de neppe gødske deres jord uden gilde. Ved deres høslet har mange af dem fiol eller tromme før sig og holder gilde i to eller tre dage tillige. Ved deres bystok, når de skifte byfoged, har de gerne en hel eller halv tønde øl, som byen er stor til, at drikke og gøre sig lystig ved.«¹²

Majfester har en lang tradition bag sig i de nordiske lande. Denne vignet blev bragt i Olaus Magnus: Historia om de nordiska Folken, 15. bog, s. 137 fra 1555, genoptrykt i 1976.

Der blev i det gamle landbosamfund holdt utallige fester i forbindelse med årets arbejder. På H. J. Hammers oliemaleri fra 1844 fejres hjemkørslen af det sidste læs. Det sidste neg kaldtes »kællingen« og er derfor også udklædt som en sådan. Maleriet er på Nationalmuseet. (Foto fra Nationalmuseet, negativ nr. 13.549).

Også Eskel Sørensen på Vestfyn fortalte om arbejdsgilder.

Når en karl eller en pige første gang kom i hovlaug, skulle de give i gang. Det betød, en karl skulle give en hel eller en halv potte brændevin. En pige skulle første gang give et par skilling til laugget, de såkaldte hønsepenge. Men som regel betalte karlen fra samme gård pengene for hende. Han fik også dobbelt så meget i løn som hende. Når karlen skiftede tjeneste, skulle han give skiftepenge. Formanden

for ungdomslauget skulle opkræve pengene og føre regnskab med dem.

Når karlene som tidligere omtalt lavede så mange numre med hinanden under arbejdet, var det bl.a. af hensyn til bødepenge. Des flere penge i bødekassen, des flere og bedre gilder. Der blev f.eks. afholdt 4 slågilder på Tybrind gods, hvor karlene og pigerne selv måtte betale de to første, mens forpagteren betalte det store slågilde og deres husbonder det fjerde.

Ved det store slågilde dansede de, og rækkefølgen af parrene i dansen var som ved slåningen af græsset – gårdenes rækkefølge i landsbyen. Der var steder, hvor de fik et slågilde for hver dags slet!

På Tybrind havde de også et tørvegilde ude på Brandsø, hvor tørveskæringen fandt sted. Så kom både herskab og forvalteren over på øen. Der var bestilt både musik og dans ude i skoven, hvor karlene også dansede med komtesserne!⁴³

Sammenfatning

Bønderkarlenes arbejdsliv var bundet til naturens rytme, ligesom deres fester var det. Sommerens travle hektiske periode, hvor vejrets luner bestemte arbejdets gang. Vinterens mere ensformige liv, hvor kreaturenes pasning og kornets tærskning var dagens indhold. Der blev stillet store krav til karlenes alsidige kunnen inden for landbrugsarbejdet og håndværksmæssige fag.

Karlene oplevede ikke samme strikte opdeling af arbejde og fritid, som vi kender i dag. Nok var arbejdstiden lang, men den foregik i et adstadigt tempo med lange spise- og sovepauser. De få retssager, der har afsløret lidt om arbejdets organisation, har vist, hvordan arbejdsprocesserne også kunne forløbe, hvor der var hænder nok. Den ene karl og pige på hver

gård har i de travle perioder fået hjælp af landsbyens husmænd og inderster.

Vore tingbøger er fyldt med retssager, der vil kunne fortælle mere om dagliglivet. Men det er tidskrævende at grave sagerne frem.

Bønderkarlene har både i hverdag og fest været omgivet af mange mennesker. Bondens husstand var stor, og tjenestekarlen var en del af den. På landsbyens marker arbejdede han sammen med de andre karle, piger, drenge og husmænd i byen. På hovmarkerne mødte han folkene fra de omkringliggende landsbyer, hvor der under arbejdet har været tid til både lystighed og grovkornet spøg og vold. På hovmarkerne havde godsets funktionærer let ved at finde pisen. Til gengæld kunne karlene hurtigt indtage en truende holdning. De blev opsætsige.

Festerne var bundet til højdepunkterne i familielivet og naturens gang. De foregik under voldsom livsudfoldelse, men ofte i fast organisation efter ganske bestemte traditioner. Beskrivelsen af dem kender vi bedst fra gejstlighedens rasende udfald imod dem. Det kan ikke udelukkes, at det er grunden til, at drikkeriet har fået så fremtrædende en plads i vor viden. Men selv om festerne hos præsterne ofte beskrives i et negativt lys, så kan vi alligevel bag dette se den stærke glæde og livsudfoldelse. Bønderkarlene i det 18. århundrede levede absolut ikke noget trist og ensformigt ungdomsliv.

Kapitel 7

Når karlene fik fripas

I de foregående kapitler er der givet en beskrivelse af karlenes levevilkår og den tvang, godsejerne kunne udøve over dem. I dette og de følgende kapitler skal der fortælles, hvorledes karlene kunne slippe væk fra denne tilværelse, hvis de ønskede det.

Legal afrejse

Det kunne ske legalt ved at opnå en tilladelse til at forlade godset – et såkaldt fripas. Ordet fripas forekommer ikke i stavnsbåndsforskriften af 4. februar 1733. Paragraf 19 handler om, hvad der vil ske med den karl, der stikker af uden godsejerens tilladelse. Og så følger i en parentes:

»thi når hans husbonde ham samme (d.v.s. tilladelse til at forlade godset) give, skal han forsyne ham med et lovligt pas«.

Denne parentes har siden fået betegnelsen fripas, for at skelne det fra et almindeligt pas, der blot gav oplysning om passets indehaver til brug for fremmede egne såvel i ind- som udland. Et pas i denne forstand svarede til vore dages identitetskort, med den forskel at det var muligt at se, hvor passets indehaver tidligere havde opholdt

sig. Et fripas er derimod at opfatte som en dispensation fra gældende ret, der forbandt en karl til sin fødestavn.

Et fripas kunne lyde som det, den 22-årige Jens Jensen Nørgård købte af godsejeren på Randrup i Østhimmerland i 1751:

»Jeg Hans Georg von Deden til Randrup og Kongstedlund, Deres Kongelige majestæts bestalter, Major af Infanteriet – kendes og herved vitterliggør, at nærværende pasviser Jens Jensen Nørgård, barnefødt på mit gods i Blenstrup sogn og Horsens by, haver været pas og frihed fra sin fødestavn af mig begærendes, under Guds forsyn videre sin lykke og fortun at søge, haver jeg hanem det ikke villet nægte. Mens hermed frigives han fra mit gods og hans fødestavn, både for mig og mine arvingers tiltale eller påtale i alle optænkelige måder. Mens herved tilladt at må rejse og fare og sig nedsætte, hvor han løster. Som ovenmeldte, så er han og tilladt at må opholde sig på mit gods eller i min tjeneste så lang og kort tid, som han selv for godt finder uden hinder og påtale. I det øvrige vil jeg have hanem på allerbedste måder re-

I justitsprotokollen fra Børglumkloster birk 1760-71 findes Jens Jensen Nørgårds fripas fra 1751 indført på s. 95b. Indholdet er transkriberet i teksten overfor. Fripas findes ellers i privatarkiver, da det var et vigtigt dokument for den tidligere stavnsbundne karl. (LAN, B28E-7, foto ved Ejvind Rasmussen, Landsarkivet).

commanderet (anbefalet), til alle og enhver, forekommende Sevil (civil) og Militær (militær), som jeg igen erbyder mig til al gentjeneste mod alle og enhver, som lige rigtighed fremkommer. Til stadfæstelse under min hånd og hustrykte signet«. Randrup den 12. oktober 1751.

H. G. V. D.

Det afgørende i disse indviklede sætningskonstruktioner er Jens Nørgårds frigivelse

fra Randrup og tilladelse til at nedsatte sig, hvor han vil.¹

Det var efter datidens enevældige administrationsskik uden videre klart, at kongen kunne fritage, hvem han ville af sine undersætter fra de gældende love. Han var i besiddelse af benådningsret. Den samme ret besad godsejerne som øvrigheds personer inden for deres godsområder for de opgaver, de var ansvarlige for.

I fripasadministrationen var de kun begrænset af pligten til at stille en soldat pr. lægd til den udskrevne hær. Da lægdstørrelsen formindskedes århundredet igennem, betød det, at godsejerne skulle stille stadig flere soldater. Nok steg folketallet, men det synes som tidligere omtalt ikke at kunne følge med udvidelsen af hærstørrelsen.

Der var som ved andre benådnings ikke opstillet nærmere betingelser og kriterier for, hvordan en karl kunne erhverve sig et fripas. Et sådant administrativt system med ensartede regler for forvaltning af goder for de administrerede tilhører først det senere bureaukratiske forvaltningssystem.² En godsejer kunne altså efter forgodtbefindende sige ja eller nej til en anmodning om fripas fra en karl.

Fripas som belønning

På Sjælland fandtes der en række bønder, som holdt nøje rede på deres afstamning. Frederik III havde nemlig 6. marts 1661 udstedt et generelt frihedsbrev til en række navngivne sjællandske landsoldater. Fordi de havde holdt sig så vel, som det siges, under Københavns belejring, skulle de og deres efterkommere være fritaget for at pleje fødestavn.

Privilegiet var udstedt midt i vornedskabets tid, men det blev også benyttet under stavnsbåndet. F.eks. mødte gårdfæster Hans Olesen i Kirke Skensved op på ekstrasessionen i 1792 efter stavnsbåndets ophævelse med en kopi af Frederik III's bevilling og en attest fra sognepræ-

sten, at hans kone var datter af gamle Niels Pedersen, en af efterkommerne af de i 1661 frigivne folk. Derfor ville Hans Olesen gerne have sine 5 sønner slettet af den nye reserverulle. At reserveruller og soldatertjeneste ikke mere havde noget med stavnsbåndet at gøre, var en helt ny situation. Så her nyttede forfædrenes fortjenester pludselig ikke længere, som de havde gjort de sidste mere end hundrede år. Nu var alle fritaget for at pleje fødestavn til godsejeren.³

En fuldstændig parallel til Frederik III's nådesbevilling som belønning for tro tjeneste udviste godsejeren på Svenstrup gods i 1782 over for mølleren på Kimmerlev mølle i Kildebrønde sogn på Sjælland. For hans velvillighed og deltagelse i arbejdet med en udskiftningsforretning på godset havde godsejeren udstedt et fripas til hans lille søn Hans, der den gang kun var 4 år gammel. Da denne udskiftning kun var blevet fremmet ved møllerens eksempel, ville godsejeren til gengæld benytte sin bevillingsret til fordel for hans søn.

At Hans' fripas ikke rakte ud over det almindelige stavnsbåndets ophævelse, er en anden sag. Der var blevet udstedt et kongeligt reskript den 28. august 1789, at de frigivne skulle være 18 år eller derover i 1788 ved den nye udskrivningslovs udstedelse for at undgå optagelse i den nye reserverulle. Først som 18-årige var de udskrivningspligtige, og først da kunne en godsejerfritagelse træde i kraft. Det var den officielle begrundelse.

Den reelle var nok, at udskrivnings-

myndighederne var blevet forskrækket over fritagelsernes omfang. Fra intern godskorrespondance ved vi, at godsejerne ikke tog det så tungt med at udstede fripas længe efter, at denne kompetance ved stavnsbåndets ophævelse var blevet frataget dem. Når myndighederne inddrog et fripas, kunne de med god samvittighed henvise til, at nu var alle fritaget for at pleje fødestavn – som udtrykket var.⁴

Hvervet soldatertjeneste som fritagelsesgrund

Det kan undre, at der i hvert fald fra sidste tredjedel af det 18. århundrede er så mange eksempler på, at bønderkarle frivilligt har ladet sig hverve til militærtjeneste hos de gevorbne enheder, som i andre sammenhænge fremtræder som meget forhadte. Forklaringen er, at de derved kunne redde sig fripas fra godset. Det kan således opfattes på linie med de foregående eksempler på belønning for tro tjeneste.

Det havde gennem hele det 18. århundrede været et problem for hæradministrationen at forvalte både en udskrevet og en hvervet hærafdeling. Etableringen af den udskrevne hærafdeling havde i almindelighed mindsket mulighederne for at hverve til den anden del. Derfor blev det nødvendigt ved udsigt til krig enten at overføre dele af landmilitisen til de hvervede afdelinger eller at pålægge godsejerne ekstraordinært at stille bønderkarle til de hvervede tropper. Det skete i årene 1741–43, 1757–63, 1767, 1776 og 1785–88.

Det normale ved aftakning fra hvervede

tropper var, at soldaterne var frie og kunne rejse, hvorhen de ville. De udskrevne soldater måtte derimod drage hjem til det gods, de var udskrevet fra, men derefter kunne de indtil 1746 frit sige deres plads op efter udtjent værnepligt. Fra 1. juli 1746 var de som tidligere omtalt pligtig til at fæste på det gods, de var udskrevet fra.

Efter den førstkommande overflytning af udskrevne soldater til de hvervede afdelinger 1757–61 havde man en lokkemad til karlene for en ny 3-års periode: Hvis de frivilligt ville lade sig hverve, skulle de for det første modtage håndpenge hvert år, og når de 3 år var gået, skulle de have deres

»gode afsked og derefter være aldeles befriet for al præntention og tiltale såvel af proprietæren som af lægdet«.

De skulle altså efter den sidste frivillige hvervningsperiode være løst fra stavnsbåndet.⁵

Jens Jensen af Nørup i Rubjerg sogn havde udtjent sine 12 år som landsoldat for Villerup gods og blev udløst på sessionen i 1785. Men samme aften blev han af sin godsejer ført til oberstløjtnant Bagger og indskrevet som musketer i det 3. jyske regiment. Der gives ingen forklaring på dette hvervningsforhold. Men han bad selv ved samme lejlighed om at blive indskrevet for yderligere 2 års tjeneste, »for derved at blive fri af godset«. Det fik han tilladelse til, og den endelige kapitulation (indskrivning), dateret den 29. marts 1786, lød på 8 år. Som håndpenge for de sidste 2 år modtog han 6 rdl., men han fik

ingen håndpenge for den periode, gods-ejeren havde ansvaret for.

Aftenen før Jens Jensen som alle andre skulle møde for ekstrasessionen i Hjørring 1792, modtog han til sin overraskelse af sin kompagnichef et fripas udstedt af godsejer Bruun til Villerup den 29. marts 1786 – altså samme dag som kapitulationen. Han påstod på ekstrasessionen, at han intet havde vidst om dette pas' tilstedeværelse. Men nu havde han fået blod på tanden og ville også have belønningspenge fra godsejeren for de 6 år, han havde været tvunget til den hvervede tjeneste. Ekstrasessionen gav da tilladelse til, at Jens Jensen kunne gå uden for døren sammen med hr. Bruun til Villerup. Da de kom ind igen, erklærede Jens, at han havde fået fuldstændig godtgørelse for den tid, han havde tjent over 12 år.⁶

Jens Jensen havde altså den opfattelse, at belønningen for frivillig hvervning var fripas fra godset. Han blev ikke modsagt af sessionsmedlemmerne. Og han havde rent faktisk fået det ønskede pas, aftenen før konfrontationen med ekstrasessionen.

Den samme opfattelse – at hvervet tjeneste giver adgang til fripas – ligger til grund for en landstingsdom af 22. september 1779. Christen Andersen var som landsoldat sammen med andre blevet afleveret til de hvervede regimenter på foranledning af regeringens bestræbelser for at styrke hæren. Da de udskrevne soldater skulle hjemsendes, kom der et særligt reskript, der påbød hjemsendelse til de respektive godser. Dette var som omtalt en selvfølge ved hjemsendelse fra de natio-

nale d.v.s. udskrevne hærenheder. Men Christen var meget utilfreds og ville aldeles ikke indordne sig under Krabbesholm, som han tilhørte. Han mente, at han efter den hvervede tjeneste havde frihed til at tjene, hvor han selv ønskede. Og landstinget gav ham ret. Christens regiment, det delmenhørske infanteriregiment, havde nemlig udvirket en kongelig resolution af 26. september 1777 gennem Kommissariatskollegiet (centraladministrationen), der sagde,

»at det afgivne nationale mandskab i alle måder bør anses som gevorbne soldater«.

Og med denne resolution i ryggen dømte landstinget imod grev Trampe til Krabbesholm. Det afgørende i vor sammenhæng er den generelle anerkendelse af, at hjemsendelse fra et hvervet regiment, hvor karlen ikke havde været indsat som national soldat, var ensbetydende med hjemsendelse til frihed.⁷

Jeppes Bertelsens fripaskøb

Hvis en karl ikke havde kunnet opnå fripas ved sine egne eller forfædres særlige fortjenester, måtte han købe sit fripas af godsejeren, hvis han da ønskede at flytte fra godset på fuldt lovlig vis. Jeppes Bertelsen var søn af lægdsmand Bertel Thomsen i Uhre i Tistrup sogn. Faderen var fæster under A. C. Teilmann på Nørholm ved Varde. Ud over Jeppes have Bertel fire andre sønner.

Jeppes var blevet gode venner med Maren, der var datter af selvejer Oluf Pedersen i Lærkholt i Ansager sogn. De var blevet enige, som det hed den gang, og der var truffet aftale om, at Bertel skulle købe hendes faders gård i Lærkholt. Prisen var blevet sat til ca. 400 rdl., sagde man. Der var blot det problem, at Jeppe var stavnsbundet til Nørholm, og Teilmann var ikke kendt for villighed til at udstede fripas. Jeppe var 30 år gammel i 1775, hvor de afgørende begivenheder fandt sted.

Jeppe gik ikke selv til godsejeren med sin anmodning om fripas, men først blev den ældste broder Thomas sendt op på Nørholm. Han fik blankt nej.

Så drog faderen Bertel Thomsen selv derop. Lægdsmanden fik den besked, at blot de ville lade de ideer med fripasset fare, så kunne det nok blive ordnet sådan, at Bertel og Maren kunne komme sammen. Teilmann ville bestemt ikke lægge sig hindrende i vejen. Derfor tilbød han at købe selvejerstedet i Lærkholt af Bertel for den pris, han ville forlange. Han skulle så overtage gården i fæste under Nørholm og fritages for både hoveri og landgilde. Det eneste, han skulle yde til godsejeren, var forrentningen af den købspris, han selv ville sætte for Teilmann. Det ville være et interessant køb for Teilmann, som ejede alle gårde i Lærkholt, undtaget dette ene sted. Og var der noget styrende for godsvejernes jordpolitik i det 18. århundrede, så var det ønsket om velarrangerede besiddelser.

Den gamle Bertel af Uhre sagde nej til tilbudet og gik hjem igen.

Men sagen var ikke opgivet. Tredje gang blev Søren Henriksen af Tistrup sendt af sted – formentlig identisk med godsets skatteopkræver, der ikke var fæster under godset. Han havde kommission til at byde 200 rdl. for fripasset.

Ja, lød godsejerens svar, hvis karlen endelig ville have det, måtte han give 300 rdl. for det.

Teilmann blev taget på ordet – og den 24. september 1775 blev Jeppe Bertelsen Uhre og Maren Olufsdatter ægteviet i Ansager kirke.¹⁰

Godsejernes holdning i frikøbsager

Når vi overhovedet kender noget til Jeppe Bertelsens frikøb, skyldes det den sag, en del af Nørholms bønder den 30. maj 1788, altså kort før stavnsbåndsforskriften, anlagde mod deres husbonde A. C. Teilmann. Et af anklagepunkterne var de uhyrligt høje priser, Teilmann havde krævet for de få fripas, der var blevet udstedt i hans tid som ejer af Nørholm.

Fæstebønderne klagede desuden over, at de var blevet tvunget til at overtage fæstegårde under trussel om at gå soldat, når de ikke kunne betale de høje priser for fripas. Det afviste godsejeren bestemt. Han var slet ikke blevet anmodet om fripas og det ene tilfælde, bønderne kunne henvise til, var netop endt med, at han havde givet efter – meget mod sin vilje.

»For bemeldte Jeppe Bertelsen var rig og formuende, samt flittig og stræbsom. Hr. etatsråden havde aldrig tænkt sig at ville af med ham«.

Hermed får vi Teilmanns syn på frikøb. Når Jeppe både havde penge og var en flittig og stræbsom karl, var han af den slags, godsejeren nødigt så forsvinde fra godset. Han havde brug for sådanne karle til fæstegodsets trivsel.

Godsejeren på Nørholm stod ikke ene med denne anskuelse. Fra Stenalt gods i Randers amt er godsforvalterens brev til godsets ejer bevaret fra de sidste 25 år af stavnsbåndstiden. Her findes eksempler på skiftende forvalteres indstillinger om fripaskøb. Den generelle holdning udtrykte N. Møller formentlig i 1786, da en karl ønskede følgeseddel for 1–2 år, altså en form for betinget pas, og ikke lagde skjul på, at han havde til hensigt med tiden at løse frihedspas. Formentlig skulle han først tjene pengene hertil i sit nye levebrød og måske også se, om han kunne klare de nye udfordringer.

Forvalteren forelagde sagen for godsejeren, som han havde lovet karlen, der i øvrigt havde tjent i præstegården de sidste par år. Men derefter skrev han:

»Derhos jeg underdanigst må tilføje, at på Stenalt gods er ikkuns de nødvendige karle til kongens og bondens tjeneste«.

Udgangspunktet for administrationen af fripaskøbene måtte være godsets behov for karle til landbrugsarbejde og soldaterpræsentation på sessionerne. Derfor vendte tommelfingeren ned ad for præstens karl.

Men når godsforvalteren gik ind i reelle

overvejelser om et andragende om fripas, var det ud fra samme grundholdning som godsejeren på Nørholm:

»Michel Thambour har ingen børn. Men han er en vindskibelig og brav mand, så jeg synes, han ej skulle have følgeseddel«.

Selvom Mikkelt altså ingen børn havde, og godset dermed ikke måtte give afkald på en fremtidig mandskabsreserve, så var han alligevel for dygtig til, at man ville se ham forsvinde fra godset.

Anderledes forholdt det sig med bødker Christen Nielsen i Voer. Han var over 40 år og havde desuden en skade i det ene ben. Derfor fik han følgende prædikat:

»Han er godset aldeles uden nytte«.

Christen havde også i samtalen med godsforvalteren påstået, at nådigherren for længe siden havde lovet ham fripas for 20 rdl. En sådan påstand måtte godsforvalteren naturligvis have verificeret.⁹

Fripas som betingelse i fæstebreve

Når bønderkarlene selv henvendte sig til godsejerne med deres ønske om fripas, var de fuldstændig udleveret hans for godtbeholdende. Men i forhandlingerne om fæsteovertagelse kunne de være heldige at få indsat en betingelse om et fremtidigt frihedsbrev for deres eventuelle sønner. Det gjaldt særligt, hvis de selv var i besiddelse af fripas, for så havde godsejeren ingen

Havde bondekarten fripas, kunne han rejse, hvorhen han ville. Det var lettest at få et pas, hvis man var lidt svagelig og ikke havde for meget på kistebunden. Eller omvendt hvis familien havde så mange penge, at gods-ejeren så sin fordel ved salget. Tegningen af den siddende bondemand er af Nic. Abildgård. (Kobberstiksamlingen Td. 536.55).

mulighed for at tvinge dem til at overtage en fæstegård. Fæstebetingelserne var da underkastet fri forhandling mellem de implicerede parter.

Da Jens Smed i Voer under Stenalt gods døde i 1777, ville hans datter Anne Dorte gerne føre smedeværkstedet videre.

Hun ville derimod ikke have den 19-årige læredreng til ægte, selvom han var søn af en af gårdmændene i byen. Hun mente ikke, at det skulle være vanskeligt at finde en frikarl, der ville drage ind til hende. For en smed, der kom udefra, kunne ikke være bundet til et andet gods

og uden dettes tilladelse fæste på Stenalt. Det viste sig vanskeligere for Anne Dorte, end hun troede, at finde en sådan smed.

»Da dem, som har deres pas, ej vil fæste på anden måde, undtagen udi fæstebrevet må vorde fastsat, i fald der avles børn, for hver søn 20 rdl. (i betaling for frihedsbrev)«.

Men bønderne i Voer pressede på for at få en afgørelse, for høsten nærmere sig, og de stod stadig uden smed. Derfor ville godsforvalteren gerne vide hos godsejeren, hvorledes han skulle forholde sig. Han lovede at gøre sit yderste for at få en smed knyttet til godset uden at give den ønskede frihed for eventuelle børn.

Anne Dorte måtte opgive sit ønske om at flytte ind i Voer som smedekone. For godsforvalteren fik smeden i Floes til at flytte til Voer, og han var allerede gift. Han var også i besiddelse af fripas, men det ville han gerne overdrage til godset uden at kræve noget for sine børn. Ovenikøbet ville han også betale 10 rdl. i indfæstning, så forvalteren var stolt over sin fæsteaftale.

Det viste sig imidlertid, at den nye smed var uduelig. Så det endte med, at den tidligere smedelærling og gårdmands-søn fra Voer efter 2 års forløb rykkede ind i smedjen. Han var i forvejen bundet til Stenalt stavn.¹⁰

Samme sommer var Peder Møller død, som havde fæstet møllen fra Stenalt. Hans enke ville gerne fortsætte ved møllen, men også her måtte der findes en mand til at

gå ind i fæstet. Det gav også vanskeligheder, men endelig var der kun et uløst punkt i fæstebrevet:

»Hun beder og, at udi fæstebrevet nådigst måtte blive bestemt, i fald de avler børn, hvad da et pas til hvert drengebarn måtte overlades for, i fald de forlangede pas«.

I det hele taget stod frikarle generelt betydeligt stærkere i fæsteforhandlinger. Da Jens Hansen i Voer i 1778 måtte opgive sin fæstegård af økonomiske grunde, ville godsforvalteren meget gerne overdrage den til Jens Schou, som tidligere havde fået fripas fra godset. Både han og hans kone var dygtige folk, men Jens Schou ville have gården op på en vis standard, inden han accepterede fæstet.

På samme måde forløb forhandlingerne mellem ham og godset i 1782 om overtagelse af færgeløbet ved Mellerup. Godsejeren havde egentlig forlangt rede penge ved fæsteskitet, men godsforvalteren måtte igen henvise til Jens Schous status som frikarl. Ingen af disse fæsteforhandlinger med Jens Schou førte til noget resultat. Først i 1784 fik han fæste på en gård i Ørsted på 7 tdr. hrtk.¹¹

Disse fæsteforhandlinger på Stenalt gods i Randers amt er ikke enestående. Ekstrasessionen, der blev holdt landet over i årene 1789–92, blev præsenteret for mange fæstebreve, hvor der var blevet lovet fripas for en eller flere sønner af den nye gårdfæster.

Fæsteren af Hedegård i Hune sogn i

Vendsyssel blev i sit fæstebrev af 15. april 1771 lovet fripas for én søn uden uden betaling. Sønnen Svend Christensen havde ganske vist aldrig fået passet udleveret, men han var uden besvær kommet i en anden næringsvej. Men alligevel klappede fælden i 1789, fordi han ikke var 18 år gammel, da stavnsbåndsforordningen blev udstedt.

I Sindal sogn havde Baggessvogns ejer givet en tilsvarende indrømmelse i fæstebrevet af 14. oktober 1771 til Jens Pedersens far. I 1783 forlangte hans moder – formentlig efter faderens død – at få løftet opfyldt, uden der skete videre af den grund. I mellemtiden var Jens Pedersen blevet udnævnt til skoleholder i Tolne sogn, hvorpå han kunne fremlægge et regulært kaldsbrev. Dette i forbindelse med hans alder – 22 år – resulterede i, at ekstrasessionen på kongens vegne opfyldte det givne løfte, som godsejeren på grund af stavnsbåndsforordningen var forhindret i.

Godsejer Friedenreich på Nr. Vosborg var mere forsigtig, da han indrykkede et løfte i Peder Masbergs fæstebrev af 29. april 1782:

»Så skal Peder Masberg også beholde sin søn til egen tjeneste, fri for enrolering, såvidt den kongelige anordning tillader«.

Så var der større vingesus i det fæstebrev af 16. maj 1774, som Frederik og Christians far, mølleren i Asminderup sogn på Sjælland, kunne fremlægge. Han var lovet

frihed ikke alene for de drengébørn, han selv måtte avle, men også dem han måtte tage til sig. Det hjalp ikke i den nye situation, da hans to drenge kun var 15 og 7 år gamle. Men da faderen tillige var lægdsmand, besluttede sessionen, at den ene skulle fritages for militærtjeneste til sin tid for at hjælpe faderen i lægdsmandskabet.¹²

Fripas under trussel

Karlene kunne blive tvunget til at benytte fripaskøb som alternativ til en ubehagelig fordring fra godsejerens side. Det forsøgte Svenning Christensen, som omtalt i kapitel 3 forgæves, da han blev præsenteret for kravet om overtagelse af en forsømt fæstegård under Overgård. Men godsejeren ville ikke slippe ham på denne måde.

Det lykkedes derimod for Jens Jensen i Krummerup sogn på Sydsjælland. Han havde været udskrevet som national soldat i 11 år, da han blev udskrevet for at overtage en fæstegård. Det gik på grund af sygdom ikke godt for ham. Derfor ville godsejeren fratage ham gården og flytte ham til en forsømt gård. Det ville han ikke og fik da i stedet allernådigst lov til at købe et fripas for 50 rdl. den 26. maj 1788. Da han fortalte sin historie på ekstrasesionen i 1792, fandt denne, at han burde have sluppet noget billigere til passet i betragtning af den lange forudgående tjenestetid. Men sessionen kunne kun henvise ham til domstolene eller administrativ afgørelse gennem Danske Kancelli, da en

sådan afgørelse faldt uden for ekstrasesionens kompetence.¹³

Christen Jensen af Hjortmose i Torslev sogn i Nordjylland havde udjent sine 12 år som landsoldat. Da han stod med sit afskedspas fra sessionen, ville godsejer Peder Todberg på Lengsholm overdrage ham en gård i fæste. Han betakkede sig meget og undskyldte sig med, at han ikke evnede det. Men da godsejeren truede med at overgive ham til de hvervede tropper, købte han i stedet fripas for den beskudne sum af 24 rdl. Det var imidlertid alt, hvad han ejede.¹⁴

Otto Bertelsen fra Jerslev sogn i Vendsyssel var 43 år gammel, da han i 1786 var blevet truet af sin godsejer, generalauditør Bornemann til Ormholt, med udskrivning til matros. Det passede ikke i Otto Bertelsens planer. Han fik sin broder til at forhandle med godsejeren om fripaskøb. Det lykkedes tilsyneladende. Han betalte 100 rdl. for passet, fik også en kvittering den 1. maj 1786, men passet kom aldrig i hans hånd. Godsforvalteren fra Ormholt var til stede, da Otto fortalte ekstrasesionen om sit fripaskøb. Forvalteren udbad sig tid til at forsøge at få en mindelig ordning med klageren. Det fik han lov til, men sessionen forlangte at se Otto Bertelsen den 23. november for at høre resultatet af forliget. Det skulle ikke løbe ud i sandet. Otto mødte også frem med et skriftligt bevis på at have modtaget de 100 rdl. tilbage og erklærede, at han var fuldkommen fornøjet. Klagen blev trukket tilbage, men tilbagebetalingen er bevis på, at den ikke var opspind.¹⁵

Niels Jespersen var 36 år, da han den 10. april 1788 – kort før stavnsbåndsforordningen måtte købe sit fripas fra Bratskov i Vendsyssel, fordi han blev truet med soldaterrepræsentation. Det havde kostet ham 60 rdl., hvoraf han havde måttet låne de 50 rdl. Nu stod han med sin store gæld og et pas, der ikke gavnede ham, efter stavnsbåndsforordningen to måneder senere øjeblikkeligt havde fritaget alle på hans alder fra stavnsbåndet. Det var bittert, så derfor ville han have pengene tilbage. Sagen blev udskudt til om aftenen den 10. november 1792, da godsejeren havde meldt sin ankomst for ekstrasessionen. Da han ikke var kommet kl. 10, blev Niels Jespersen henvist til Danske Kancelli med sin klage. Han var ikke den eneste på Bratskov, der følte sig snydt. Det gjaldt også Svend Pedersen, der dog havde måttet give 85 rdl. 1 mk. 8 sk. for sit fripas. Også han blev henvist til Danske Kancelli.¹⁶

Betingede pas eller følgesedler

De beskæftigelsesmønstre, vi tidligere har set i det 18. århundredes landbrug, med stærkt sæsonpræget arbejde krævede betydelig geografisk mobilitet. Om sommeren var der arbejde nok på hjemegnen. Om vinteren måtte karlene arbejde som tærskekarle andetsteds. For at stavnsbåndet ikke skulle hæmme disse beskæftigelsesmønstre, måtte det smidiggøres med adgang til udstedelse af betingede pas eller følgesedler. Denne mulighed var ikke indgået i stavnsbåndsforordningen 1733,

men i praksis kunne karlene få tilladelse af godsejerne til at tage tjeneste uden for godset i en bestemt afgrænset tidsperiode.

Den tidligere omtalte smedelærling i Voer fik Stenalts tilladelse til at gøre sin læretid færdig uden for godset, da hans mester i Voer var død. Han begærede og fik en følgeseddel.

Niels Hefring også fra Voer havde opholdt sig i København vinteren 1783–84 hos sine venner. Da han kom tilbage til Stenalt, meddelte han forvalteren, at godsejeren havde givet ham tilladelse til at blive i hovedstaden i to år. Derfor ville han gerne anmode om en følgeseddel for dette tidsrum. Det måtte forvalteren selvfølgelig verificere hos godsejeren – i brev af 12. maj 1784.

Forvalteren måtte være forsigtig. Året før havde godsejeren øjensynligt bebrejdet ham, at der blev udstedt for mange rejsepas. For i et brev af 25. september 1783 forsvarede han sig med, at mange havde søgt rejsepas, men kun én havde fået det. Det var Christen, søn af husmand Rasmus Slagter i Ørsted, som for til skibs fra Randers. Her havde forvalteren ovenikøbet taget den forholdsregel at kræve kaution fra to velhavende mænd. Hvis Christen ikke vendte tilbage til Stenalt til Mikkelssdag, måtte hans kautionister betale 80 rdl. til Stenalt.

I marts måned 1784 henvendte Christens arbejdsgiver, Randerskøbmanden Niels Refspeik Mammon sig til godsforvalteren for at købe fripas til Christen. I sin indstilling til godsejeren gik forvalteren ind herfor. Nu havde Christen allige-

vel i 6 år rejst til søs, så han var ikke længere skikket (egnet) til bonde. Han var ganske vist en temmelig god kørekarl, men forvalteren indstillede alligevel til godsejeren, at han skulle have sit fripas for 40–50 rdl. Prisen skulle ikke sættes højere af hensyn til faderens mådelige omstændigheder. Christen fik sit pas for 50 rdl.

Det gik ofte således som med Christen. Karlene fik tidsbestemt tilladelse til at forsøge at skabe sig en tilværelse uden for godset. Lykkedes det, kom de tilbage og ville købe sig fri af godsets stav. ¹⁷

Det var heller ikke usædvanligt, at der blev krævet kaution ved tilladelse til tidsbegrænset bortrejse. Rasmus Jørgensen fra Næsby i Broby sogn på Fyn havde fået lægdets tilladelse til at rejse, men han skulle indfinde sig på sessionen i 1787. Til sikkerhed for sit løfte havde han deponeret 30 rdl. hos sognepræsten hr. Grønvald i Broby. Når Rasmus kunne rejse med lægdets tilladelse, må det betyde, at han tilhørte et strølægde bestående af selvejere og jordegodsejere, der ikke besad samlet gods, men selvfølgelig var undergivet samme regler om soldatrepræsentation og stavnsbånd.

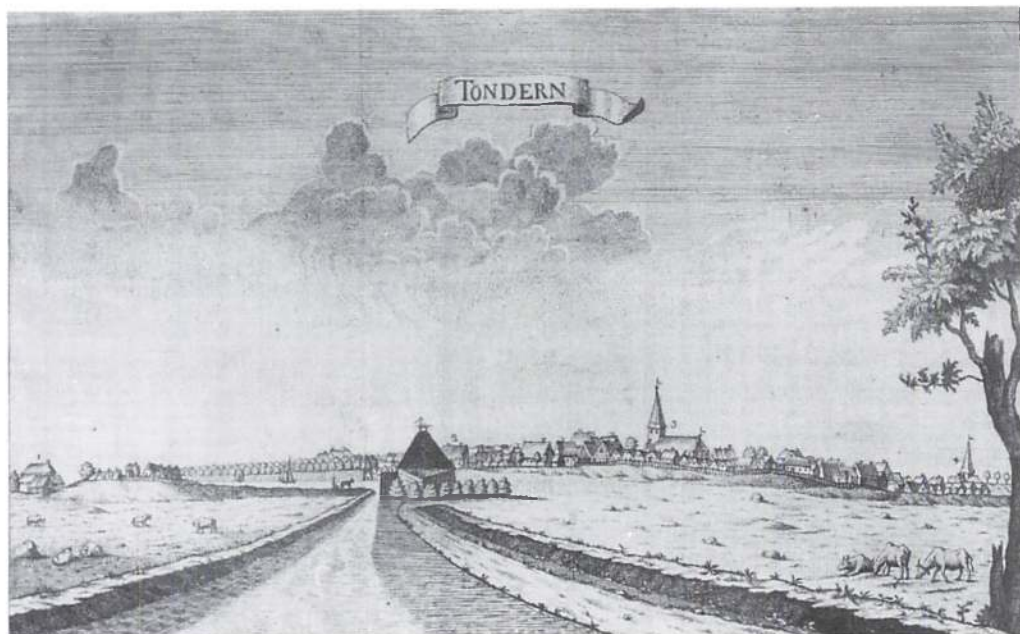
Hvem, der imidlertid ikke mødte op på sessionen i 1787, var Rasmus. Derfor måtte lægdet leje en anden karl til at gå soldat for ham. Lodsejerne i lægdet henvendte sig så til sognepræsten for at få de 30 rdl. udbetalt. Præsten krævede imidlertid først ekstrasessionens kendelse for, at han handlede korrekt ved at udbetale pengene. Kendelsen lød da på pengenes

udbetaling til lægdet, hvis dette til gengæld ville sørge for, at nummeret var besat alle 8 år – svarende til Rasmus' tjenestetid. Hvis dette ikke var muligt – og sessionen selvfølgelig måtte finde en anden i hans sted, skulle pengene udbetales til den nye soldat. Følgen af det sidste ville for Rasmus være, at han blev betragtet som en rømningsmand. Pengene var under alle omstændigheder tabt for ham. ¹⁸

Falske pas

Godsejerne klagede ofte over, at karlene organiserede deres rømninger ved hjælp af falske fripas. Da de sydvestjyske godsejere i 1779 søgte at standse rømningerne fra Jylland til hertugdømmerne ved at foreslå bøder til både præster og landmænd på modtagelsesstedet, stillede amtmanden i Tønder et modforslag for at hæmme de mange falske pas, de jyske karle mødte med. Det var umuligt at afgøre, om en proprietærs underskrift på et fripas eller tidsbegrænset følgeseddel var ægte eller ej. Derfor skulle passet og følgesedlen være forsynet med amtmandens underskrift og embedssegel fra det område, hvor karlen hørte til, foreslog han.

Karlene kunne også overtage pas fra hinanden. To karle, der rejste sammen, kunne dele et pas. Der var mange muligheder. Men som amtmanden i Åbenrå forklarede i samme sag, var det umuligt for de slesvigske bønder at skelne mellem et falsk og et korrekt pas. De var kun i stand til at læse meget tydeligt skrift og for-

Amtmanden i Tønder klagede over, at det var vanskeligt for de slesvigske bønder at skelne et ægte pas fra et falsk, når de mange karle fra kongeriget søgte tjeneste i Slesvig. (Stik af Tønder i Erik Pontoppidans Danske Atlas, bd. VII, s. 252).

stod ikke et ord dansk. Med disse danske pas blev de stillet overfor et fremmed sprog – ofte med sløset eller dårlig skrift, da passene kunne være udstedt af enten kornskrivere, fogder, forvaltere eller herskab.¹⁹

Det er sjældent muligt at gå sådanne beskyldninger efter i sømmene. Men i 1784 blev en sag om et falsk pas appelleret til det nørrejyske landsting. Passet var udstedt af Lerkenfeld gods den 14. januar 1775 og lød på frigivelse af Peder Madsen i Bystrup i Vesthimmerland med hustru og deres tre sønner. Der var blot det problem, at børnenes navne, Mads, Gunder

og Jens ikke stod på originalpasset. Desuden var der tydeligt foretaget ændringer i passet. Nogle bogstaver var skrabet ud og andre var skrevet i stedet med andet blæk og en rystende hånd.

Den daværende godsforvalter, der havde udstedt det oprindelige pas, var blevet indkaldt for Lerkenfeld birketing, hvor han nægtede ethvert kendskab til rettelser. Med lidt god vilje kunne passet læses, således at det gjalt for Peder Madsen og »hustru med sine som hidtil«. Ordene »med sine« skulle altså efter Peder Madsens opfattelse dække de tre sønner. Men godsforvalter Nyegård bedyrede, at han

aldrig havde fået ordre til at lade et pas omfatte en mands sønner.

Præsten i Bysted, hr. Bierum, kunne huske, hvad der var sket i 1775. Straks efter at Peder havde fået sit pas, var han kommet op til præsten for at vise ham det. Bierum så på det og sagde:

»Den er god for eder og hustru«.

Efter nogen tid kom Peder Madsen igen og viste påny sit pas til præsten. Denne startede på at læse det, men da han kom til ordene »hustru og sine«, standsede han og så på Peder:

»Peder Madsen, hvorledes hænger det sammen? Der er jo udkrasset og skrevet igen«.

Så havde han vendt papiret om og vist manden, hvor tyndt og bulet papiret var på det sted. Så fældede han dommen:

»Det duer intet«.

Det samme sagde birketinget og lands-tinget. Så den uheldige Peder Madsen måtte betale godsejer Lüttichau 16 rdl. i sagsomkostninger.

Bortset fra at det er interessant at komme en forfalskning på så nært hold, er der to bemærkelsesværdige forhold omkring historien om det falske pas. Det er for det første også udstedt til Peder Madsens hustru, selv om kvinderne overhovedet ikke var stavnsbundne i Danmark!

Dernæst er der intet, der tyder på, at

sagen er startet på Bierums initiativ. Så burde det være sket umiddelbart efter, han havde opdaget forfalskningen. Præsterne var på mange måder solidariske med deres menigheder. Dels havde de et reelt fællesskab omkring jorddyrkningen, hvor præstegården lå i fællig med landsbyen, dels var præsterne gennem bøndernes offer ved højtiderne og andre lejligheder afhængige af deres menigheders godvillighed. Denne ville nok ikke blive styrket af en angivelse for falskneri for herskabet!²⁰

Også ekstrassessionerne landet over i 1789–92 blev præsenteret for falske eller i hvert fald ugyldige pas. I Flemløse på Fyn kunne Hans Hånsen fremvise faderens pas fra grevskabet Muckadell, der ligesom Peder Madsens pas fra Lerkenfeld lød på frihed fra ham selv, hustru og børn. Det blev afvist, fordi Hans Hansens navn ikke direkte var anført.

Chr. Christensen mødte med et pas fra Bisgård i det nørrejske udskrivningsdistrikt, der manglede navn og segl. Det gik heller ikke.

Mads Thomsen Ramskou havde pas fra Krogsdahl dateret den 5. juni 1788, men det var skrevet på et stemplet papir med årstallet 1785 påtrykt. På sessionsmødet havde pasudstederen Nicolai Wissing intet at sige til sin undskyldning. Men dagen efter opsøgte han krigskommissær Wildenradt privat og forsikrede, at det hele blot var en fejltagelse. Om der var en særlig hensigt med fejltagelsen, vides ikke.²¹

Priser på fripas

Da godsejerne var herrer over, om de ville sælge et fripas til en karl, fastsatte de også selv prisen. De var naturligvis bundet af hensynet til karlen eller hans families betalingsevne. På Stenalt gods kan vi i flere tilfælde følge overvejelserne bag prisfastsættelsen. Forvalter Tørslev mente i 1784, at 70 rdl. var tilstrækkeligt for et fripas til en af Rasmus Friis' sønner. Begrundelsen var, at manden havde 8 sønner.

Christen, der var til søs, skulle som tidligere omtalt kun give 50 rdl. i betragtning af faderens mådelige omstændigheder.

Husmand Christen Tånum i Ørsted havde både privilegiet på fripas til sine eventuelle sønner og prisen for hvert pas indflettet i sit fæstebrev. Prisen skulle være 20 sldl. eller 13 rdl. 2 mk. I 1785 købte han pas til sønnen Jens, der ville rejse til København. Uheldet ville, at Jens druknede på rejsen derover. Faderen sad derfor tilbage med tabet både af sønnen og de penge, han havde givet ham med på rejsen. Derfor indstillede forvalteren, at han blev fritaget for at indløse sønnens pas. Nu var det jo ikke til nytte! I 1788 bad han om pas til endnu en søn. Da var det ikke muligt for ham selv at skaffe pengene tilveje. Så da han samme år bad om at blive fritaget for sit husfæste på grund af fattigdom, måtte forvalteren forklare godsejeren, at fripassene var blevet finansieret af hans venner.

Den højeste pris på Stenalt synes at være 100 rdl., som Anders Jensens søn måtte betale for sit fripas i foråret 1787.²²

Men der er også langt til de 300 rdl., som Jeppe Bertelsen som omtalt måtte give for sit fripas på Nørholm.

Fæstebondesønnen Peder Tang ville i købmandslære i Ringkøbing. Derfor måtte faderen Laurids Tang først købe hans fripas hos godsejeren på Nr. Vosborg. Han var forberedt på at skulle give 100 rdl. for passet. Ifølge en mundtlig tradition i slægten blev han yderligere presset af godsejeren:

»De 100 rdl. er gode nok, men jeg vil tillige have det stykke eng, som ligger ved Øgelstrup Vad midt inde i Vosborgs jorder«.

Det var fæstejord, som godsejeren ikke uden nedslag i fæstebøndernes afgifter måtte lægge under hovedgården. Arronderingsproblemet var lige så vigtigt på Nr. Vosborg som på Nørholm, hvor Jeppe Bertelsen som tidligere omtalt også blev presset på samme baggrund. Men på Nørholm blev fripasset knyttet til afgivelsen af engen, så Laurids Tang måtte give efter. På hjemvejen skulle han over engen, han havde måttet give afkald på, og han fik, stadig efter familietraditionen, tårer i øjnene ved tanke om at have mistet den.

Prøver vi at komme bag traditionen, viser det sig, at der i Nr. Vosborgs fæsteprotokol er foretaget følgende tilføjelser til Laurids Tangs fæstebrev:

»Ovenmeldte et stykke eng ved Øgelstrup vase, eller rettere sagt vesten for kørestedet ved Mølleåen er i dag efter

gjorte accord godvilligen afstået til min husbonde, Henrik Leth«.

Tilføjjelsen er underskrevet af Laurids Tang med egen hånd og dateret den 28. februar 1750 – samme dag som Peder Tangs fripas er udstedt. Så traditionen kan for en gangs skyld belægges med officielle dokumenter.²³

Priserne på fripas synes ifølge de her foretagne undersøgelser at svinge fra 13 til 300 rdl. Men hvad kan vi sætte disse priser i forhold til? På Stenalt blev det som omtalt vurderet i forhold til faderens betalingsevne. Intet sted synes karlelønns størrelse at have været anvendt som målestok. Den var heller ikke anvendelig, hvor det var store drenge, der skulle frikøbes. Og det synes ifølge ekstrasesionsmaterialet at blive mere og mere almindeligt, at frikøbene fandt sted i drengalderen. Det var formodentlig også så tidligt som i 11-års alderen, at der skulle træffes bestemmelse om drengenes fremtid.

Men heller ikke de voksne karles lønforhold synes at blive inddraget i prisfastsættelsen. Målt med en pengeløn på 10–12 rdl. var en pris på 100 rdl. høj, svarende til 10 års arbejdsindsats. Men som beskrevet i kapitel 5 kunne lønnesæden i gode år indbringe langt større beløb end den almindelige pengeløn. Det var naturligvis ikke muligt for karlen at lægge hele sin årsløn til side. Der var nødvendige udgifter til skatter og offer. Tøj måtte han også have. Og så kom alle fornøjelserne med fester og dans.

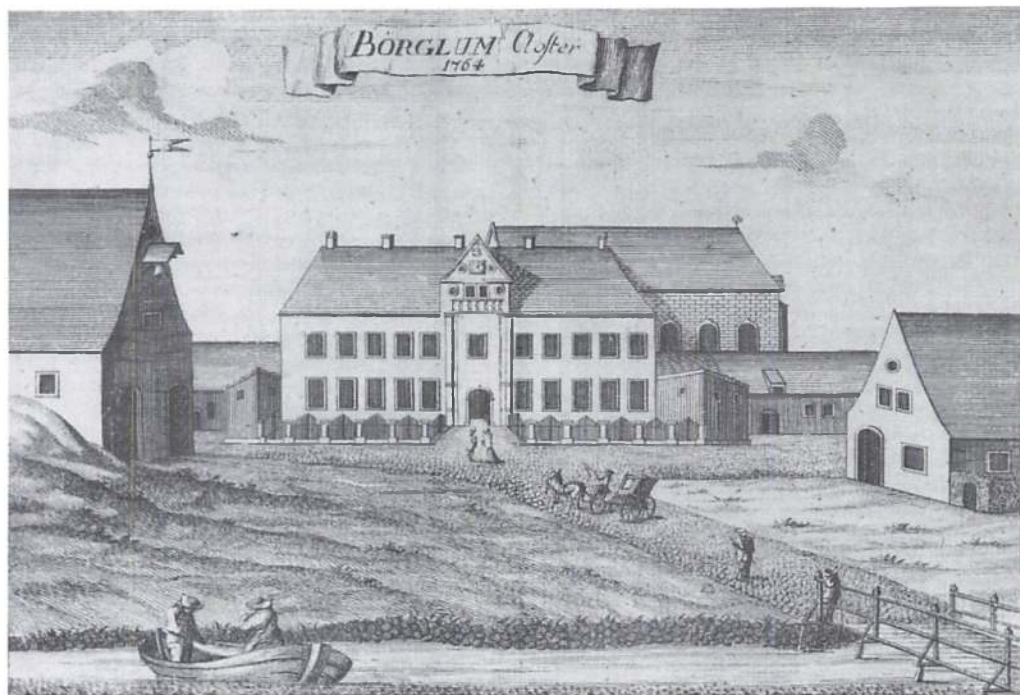
Pengene til fripasset behøvede ikke at

være tabt for bestandig. I et frihedspas fra 1754 blev det stillet indehaveren, Søren Jensen i Feldballe i udsigt, at hvis han senere skulle vende tilbage og beslutte sig til at fæste gård eller hus på godset, skulle den pris, han havde betalt for fripasset, blive fratrukket hans indfæstning. Desværre oplyser godsejeren, Jørgen Fogh Wilster til Ryomgård ikke, hvor meget der var betalt for passet.²⁴

Pas på afbetaling

Det var heller ikke altid, at hele købsprisen faldt på én gang. På Stenalt skulle Anders Jensens søn i 1787 betale 100 rdl. for sit fripas. Da han i første omgang kun havde betalt 80 rdl., havde godsforvalteren beholdt passet.²⁵

Det fripas til Jens Jensen Nørgård, som er citeret ovenfor i sin fulde længde, blev derimod udleveret straks efter udstedelsen den 12. oktober 1751, selv om der manglede 30 rdl. i betalingen. Det er ikke muligt at se, om de 30 rdl. var den fulde pris eller restbeløbet. Det blev aftalt, at de 30 rdl. skulle afbetales over 4 år. Jens måtte ganske vist rejse, hvor hen han ville i den periode, men han skulle hvert år anmelde sit opholdssted til Randrup. På trods heraf blev han på Randrup de første 5 år efter fripasudstedelsen. Derefter rejste han til Børglumkloster i Vendsyssel, hvor han blev ansat som skytte. Han var jo i besiddelse af sit fripas. Men betalingen var stadig ikke bragt i orden, ligesom han »glemte« at anmelde sit opholdssted til Randrup.

Jens Jensen Nørgård rejse nordpå til Børglumkloster, 5 år efter han havde modtaget sit fripas fra Randrup. Han blev skylte på Børglumkloster. (Stik af Børglumkloster i Erik Pontoppidans Danske Atlas, bd. V, s. 328).

Godset fik ham opsporet efter 2 års forløb og påstod på Børglumkloster birketing den 29. marts 1763, at han skulle vende tilbage til Randrup eller anses som rømningsmand. Jens lagde straks sit fripas på bordet og tilbød at betale, hvad han måtte skyldte. Godset var imidlertid ikke interesseret i penge, men kun i hans person til kongens tjeneste – altså soldatrepræsentation. Godsets repræsentant fremlagde et gælds-brev dateret samme dag som fri-pas-set, hvorefter Jens var gået ind på, at godsejeren major Deden i tilfælde af mis-

ligholdelse fra hans side havde ret til hans effekter d.v.s. hans ejendele,

»Ja, endogså hans person, ligesom tilforn (før) han havde bekommet sit fri-pas«.

Der var ganske vist den indvending mod gældsbeviset, at det var underskrevet af J. J. Siørgård og ikke af Jens Nørgård.

Birketinget dømte alligevel Jens Nørgård til at vende tilbage til Randrup gods. Men da han appellerede sagen til lands-

tinget, fik birkedommer Lars Pedersen en alvorlig påtale. Han havde hverken undersøgt gældsbevisets gyldighed eller agtet på Jens Nørgårds tilbud om at indløse sit fripas med »penge på tingbordet«. Landstinget lagde til afgørelse af spørgsmålet om gældsbeværets gyldighed vægt på, at Jens Nørgård ikke ved ed havde fragået det. Derfor pålagde landstingsdommen Jens Nørgård at betale de 30 rdl. inden 4 uger. I modsat fald skulle han ikke vende tilbage til Randrup, som dette forlangte, men indsættes i Viborg manufaktur- og tugthus. For landstinget drejede sagen sig om betaling af gæld og ikke om stavnsbånd.²⁶

Antal fripas

Det er ikke muligt at nå frem til et blot nogenlunde pålideligt tal for det samlede antal fripas, der blev udstedt af godsejerne 1733–88. I det gennemgaaede kildemateriale er fripas stort set kun påtruffet i materiale efter 1750. Det kan være tilfældigt, men det falder dog sammen med perioden med stigende velstand i landbruget, selv om opgangen stadig blev afbrudt af vanskelige perioder med misvækst og prisfald.

Til de ekstrasessioner, der blev afholdt landet over i årene 1789–92, skulle godsejerne indsende fortegnelser over:

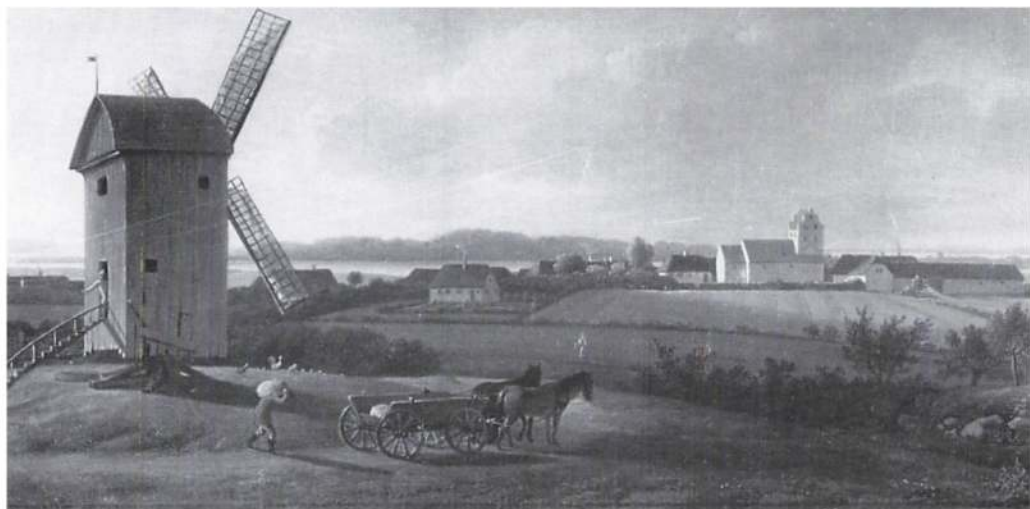
1. Mandskabet på godset under 36 år.
2. Karle i samme aldersgruppe, som var rejst fra godset med godsejerens tilladelse.

3. De fripas, der var udstedt efter 1. januar 1786, uden dets indehaver havde udtjent som soldat.

Til sessionsmøderne var hele dette mandskab indkaldt, alle listerne blev sammenlignet og de nye soldater udskrevet fra de nye reserveruller. Det var dog ikke blot de sidste par års fripasindehavere, der fremviste pas, som hensigten havde været. Alle med pas fremviste dem for at undgå at blive opført på de nye reserveruller. Det er tydeligt, at landbefolkningen havde samme holdning til kongens som gods ejernes reserveruller: Det gjaldt om at undgå dem. Derfor mødte mange flere end de sidste årgange med fripas. Vi kan således intet sige om, hvorledes de fremviste pas forholder sig til det ubekendte samlede antal pas. Men nedenfor bringes alligevel en opgørelse over antallet af pas, der blev fremvist på ekstrasessionerne.

Fripas fremvist på ekstrasessionerne 1789–92

Nordjyske udskrivningsdistrikt (til og med Hald og Skivhus amter)	639
Sønderjyske udskrivningsdistrikt (fra og med Dronningborg og Lundenæs amter til Kongeåen)	318
Fynske udskrivningsdistrikt	145
Sjællandske udskrivningsdistrikt (med Lolland-Falster)	269
Ialt	<hr/> 1.371 <hr/>

Der var mange møllesønner mellem fripasindehaverne på ekstrasesionerne 1789–92. Møllerne tilhørte det øverste lag i landsbysamfundet og havde råd til at betale godt for deres sønners fripas. Her ses Jens Juels maleri af Gamborg mølle. (Fotografisamlingen på Charlottenborg).

Der var meget store forskelle inden for udskrivningsdistrikterne. Mors og Thy i Nordvestjylland havde nogle store tal for fripas, ligesom også Kær herred skilte sig ud i samme retning. I det sønderjyske distrikt (i denne sammenhæng området mellem Randers og Kongeåen) er tallene i almindelighed lavere, men her skiller det lille Voer herred i Østjylland sig pludselig ud med 37 fripas. Sjælland er tydeligt delt op i to forskellige områder: Vest- og Syd-sjælland med relativt mange fripas og Øst- og Nordsjælland med færre pas – det sidste svarende til forholdene på Fyn og i Østjylland.

Kan vi stole på disse tal? Som tidligere omtalt mødte alle op med, hvad de havde af fripas for at slippe for indførelse i reser-

verullen eller lægdsrullen, som den kaldtes fra nu af. På den anden side ved vi, at der f.eks. blev udstedt flere pas på Stenalt i 1780'erne. Alligevel anføres der i ekstrasesionsprotokollen kun et fripas for hele Rougsø herred, hvor Stenalt lå.

Godsejernes reaktion

Der er mange eksempler på, at godsejerne reagerede på rygterne om stavnsbåndsforordningen ved at udstede mange fripas, lige inden denne kompetence blev taget fra dem. De vidste, de ikke længere skulle præsentere soldater på sessionen og kunne derfor ikke mulktres for manglende soldateremner. Men de skulle stadig bruge

gårdfæstere, så der lå heri stadig en øvre grænse for pasudstedelserne.

Godsforvalterne på Stenalt har i hvert fald forsøgt at omgå udskrivningsforordningen. Som tidligere omtalt lød husmand Christen Tånums fæstebrev på, at hans sønner skulle have tilladelse til at købe deres fripas for 13 rdl. 2 mk. Det kom stavnsbåndsforordningen og satte en stopper for. Derfor indsendte forvalter Tørslev den 26. juni 1788 sønnens pas til gods ejerens underskrift med følgende forklaring:

»At passet er antedateret (dateret før den korrekte dato), dertil er forordningen om fødestavnsbåndets ophævelse årsag«.

Det var mere besværligt med Niels Nielsen Floes. Han gik soldat for godset, men var blevet midlertidigt hjemsendt for vinteren 1788–89. Han plagede bestandig forvalteren for at få rejsepas til en broder, som boede i København. Han påstod, at broderen havde udløst et frihedspas til ham hos godsejeren. Godsforvalteren henviste til, at han intet kunne foretage sig på grund af den nye forordning. Karlen reagerede ved at nægte at påtage sig noget arbejde på godset.

Formodentlig var det korrekt, at han havde fået løfte om pas. For i et følgende brev fortalte forvalteren om en snedig plan for at få Niels fritaget for tjeneste, hvilket efter reglerne ikke var muligt før tjenestetidens udløb (6 eller 8 år). Godset skulle blot melde ham død til sessionen og

regimentet. Når det kan lade sig gøre, skrev forvalteren, er det den nemmeste måde at slippe om ved problemet. Det mest bemærkelsesværdige ved planen var dog, at han allerede havde talt med amtmanden herom, og denne havde, stadig ifølge forvalteren, approberet hans forslag. Men det gjorde godsejeren ikke.

Så fandt forvalteren hjælp i et cirkulære, der sagde, at hvis godsejerne ikke kunne skaffe hjemkomne soldater tjeneste på godset, måtte de få tilladelse til at søge deres næring, hvor de ville, uden at gods ejerne havde ret til at kalde dem tilbage. Så kunne Stenalts løfte til Niels Nielsen Floes opfyldes.²⁷

På ekstrasesion 1789–92

En af ekstrasesionens opgaver var at fungere som første klageinstans for de mange uhyrligheder eller direkte misbrug, der var forekommet under godsejernes administration af udskrivningsvæsenet. Det var en stor administrativ indsats, som denne ekstrasesion udførte. Møderne startede i Koldinghus amt i det sønderjyske distrikt i 1789, videre over Fyn 1790–91, til Sjælland 1791–92 for at slutte af i det nørrejyske distrikt 1792. Der var naturligvis lange afbrydelser, fordi de travle embedsmænd havde andre opgaver at varetage. Generalkrigskommissær Wildenradt og Chr. Colbjørnsen var med i alle distrikter og rejste fra den ene større by til den næste, hvor mandskabet og ofte alle sognets gårdmænd mødte op.

Chr. D. Reventlov skrev i september

1788 i et brev til kronprins Frederik med forestilling om hurtigst muligt at komme i gang med arbejdet, at en af vanskelighederne var at samle så store menneskemængder indendørs:

»Alene at man om vinteren vil have nogen ulejlighed af at samle mange mennesker i små stuer. Men denne ulejlighed må bæres, hellere end den hele ny indretning skulle udsættes den fare at kuldcastes«. ²⁸

Der er heller ikke tvivl om, at nogle af de store godsejere har følt det ubehageligt at skulle stå skoleret for ekstrassessionen, mens sognets bønder og karle hørte på. Som ovenfor omtalt mødte nogen af dem slet ikke op, selv om de havde givet tilsagn herom.

Godsforvalter A. Svendsen på Skjern i Midtjylland gav sin godsejer grevinde Scheel en indgående beretning om forløbet af ekstrassessionens møde i Randers i et brev den 16. november 1789:

»Den 9., 10. og 11. november holdt Colbjørnsen sessionen, da Wildenradt ej var frisk. Af alle som jeg så og hørte, havde Tjele den værste skæbne. --- (først en klage over manglende syn før gårdfæste) --- En karl af Tjele gods havde for 1½ år siden betalt 107 rdl. for sit pas, men ej erholdt (læet) passet. Han klagede derover for sessionen og ville have sine penge igen, benægtende at modtage passet. Colbjørnsen truede med generalfiscalens tiltale i mangel af

mindelig afgørelse. Forvalteren på Tjele betalte derfor straks karlen sine 107 rdl.« ²⁹

Ekstrasessionerne havde ikke kompetence til at afgøre klager, men alligevel havde de i flere sager held til at formidle et forlig mellem parterne eller måske benytte sine medlemmers personlige anseelse til at lægge pres på parterne. Den 26-årige Jens Hansen fra Jersie sogn på Sjælland fik til sin overraskelse sit fripas af 26. februar 1788 kasseret. Han havde endda betalt 100 rdl. herfor. Udstederen var direktøren i det kongelige postamt, konferenceråd Kofoed. Han var formentlig lige så overrasket. Men da han ikke var ejer af et samlet lægd, men blot en del af et strølægd, var det siden udskrivningsforordningen af 1774 forbudt strølægdsejere at udstede pas. Begrundelsen var, at soldatterrepræsentation blev umuliggjort af de mange fripas fra strølægd, hvor især selvejerne var meget villige til at give deres sønner fripas. Formentlig var det korrekt, at Kofoed havde været uvidende herom. I hvert fald tilbød han straks at tilbagebetale de 100 rdl. med tillæg af 3 års rente, så beløbet blev 112 rdl. Han synes at være den eneste, der virkelig har villet stille situationen tilbage.

Det var snarere omvendt. Oberst von Falkenskiold fra Sæbygård på Sjælland tilbød ganske vist også at tilbagebetale Eskild Jensen fra Hallenslev 60 rdl. for et kasseret fripas, men Eskild påstod, at han havde givet 70 rdl. for det. Så gik sagen videre til Danske Kancelli.

Ole Christensen fra Solbjerg også på Sjælland var blevet kasseret på en tidligere session for en brokskade, men alligevel havde godsejeren afpresset ham et fripas til 16 rdl. Han mødte frem samme dag som Eskil og kunne fortælle, at godsejeren heller ikke havde villet godtgøre ham det fulde beløb.³⁰

Anders på ekstrasesion

Vi får et lille glimt af ekstrasesionen set fra bøndernes side gennem Chr. Andersens dagbog. Lørdag den 1. september 1792 var han på ekstrasesion i Viborg med sønnen Anders, reserve nummer 42, 21 år gammel og 63 tommer høj. Af ekstrasesionsprotokollen fremgår det, at Anders som den eneste i Lee sogn havde et fripas fra Viskum, dateret den 30. april 1788. Da Anders ikke havde været 18 år og dermed parat til soldaterpræsentation ved udstedelsen, blev fripasset kendt uanvendeligt og tilbageholdt af ekstrasesionen. Den ordknappe Christen ofrede 2½ linie på begivenheden, der med hans øjne så således ud:

»Lørdag 1. Jeg og Anders i Viborg ved extra sessionen, og de tog hans pas, hvad det ellers vil blive til, fordi han ej havde fyldt hans 18. år, da han fik den«.

Anders var døbt den 20. januar 1771, så han var kun 17 år, da forordningen af 20. juni 1788 blev udstedt. Det var det afgørende og ikke alderen ved pasudstedel-

sen, som faderen troede. Chr. Andersen udtrykte bekymring med hensyn til, hvad det skulle blive til – og her tænkte han formentlig på soldaterudskrivning.

I første omgang blev Anders forbigået, selv om han havde alderen. Ifølge ekstrasesionsprotokollen var begrundelsen, at han havde anlæg til blodårebrok. Det er underligt, at faderen overhovedet ikke omtalte denne brokskade. Han er ellers dagbogen igennem meget omhyggeligt med sygdomsnoteringer. Er der måske en anden forklaring på denne blodbrok?

Chr. Andersen noterede heller ikke pasudstedelsen i dagbogen. På passets dato var han til hove på Viskum, så det er ikke usandsynligt, at han har benyttet lejligheden til at få det med sig samme dag, han var på hovedgården. Han siger heller intet om fripassets pris, hverken på udstedelsesdagen eller i ærgrelse over de spildte penge på sessionsdagen.

Onsdagen efter mødet for ekstrasesionen noterede Chr. Andersen, at han var

»oppe på Viskum om Anders, og blev ved det samme«.

Han har altså uden held søgt at presse herskabet til at få Anders udskrevet af lægdsrullen. Men næste dag kom der bud til ham om at skaffe en præsteattest på Anders' alder. For så ville forvalteren forsøge at erhverve et kongeligt frihedspas til ham, om det kunne erhverves. Så Chr. Andersen måtte »overfalds« til Viborg med attesten.

Det lykkedes som omtalt ikke at få An-

ders helt ud af lægdsrullen. Den eneste indrømmelse er bemærkningen om hans broksskade. Er den da i virkeligheden tilføjet efter sessionens afholdelse den 1. september? Ekstrasessionsprotokollerne er tydeligvis renskrifter og derfor ikke løbende under præsentationerne. Det ses af den meget jævne og ensartede håndskrift. Men har man været næsten en uge bagefter?

Anders blev i hvert fald aldrig udskrevet som soldat. Den 10. marts 1795 noterede faderen, at han var i Viborg med Anders på session. »Men han blev Gudskelov fri, da der ikuns blev taget 6 personer den dag«. Da Anders i 1797 havde fæstet gård på et nabogods og skulle giftes med datteren på gården, var faderen igen på Viskum for at få en erklæring om, at Anders var fri for godset. Fripasset havde han jo måttet aflevere på ekstrasessionen i Viborg i 1792.³¹

Domstolenes reaktion

Mange måtte se deres dyrt erhvervede fripas kasseret på ekstrasessionerne under henvisning til, at nu var alle fritaget fra stavnsbåndspligten, og den fremtidige soldaterrepræsentation havde godsejerne ikke kunnet fritage mandskabet for.

Det var måske nok en lidt søgt begrundelse, der skulle sløre, at man med reskriptet af 28. august 1789 havde udskrevet en bestemmelse med tilbagevirkende kraft. Hvis godsejerne ikke frivilligt eller under pres fra ekstrasessionen ville indgå forlig, havde karlene eller deres fædre ikke

anden mulighed end at sagsøge dem ved domstolene.

Anders Lundum under Hald gods i Viborg amt havde fået medhold i sit erstatningskrav mod kammerherre Schinkel ved underretten. Men kammerherren, der i øvrigt også var landsdommer, appellerede sagen. Hans kollega landsdommer Tectens fastslog i sin dom fra februar 1793, at godsejeren kun havde udnyttet en rettighed, som alle love på det pågældende tidspunkt hjemlede ham, ved udstedelsen af et fripas til Anders Lundum den 24. marts 1788. Det var ikke tilstrækkeligt, at Anders påstod, at frihedsbrevet ikke havde været ham til nytte, fordi stavnsbåndsforordningen havde givet alle samme rettighed. Skulle der være tale om nogen tilbagebetaling, måtte det bevises, at godsejeren havde aftunget ham betalingen af passets pris på 72 rdl. 4 mk. Men da dette ikke var tilfældet, skulle kammerherren fritages for Anders Lundums tiltale.³²

Den sag, selvejer Jens Jensen af Lægård anlægte mod dødsboet efter Christen Linde Friedenreich til Pallisbjerg, var parallel til Anders Lundums sag, men lidt mere speget. I 1784 havde den daværende fæstebonde Jens Jensen og godsejer Friedenreich indgået en kontrakt under den 12. august 1784, hvorefter Jens Lægård, som han også kaldtes, skulle købe sin fæstegård på 4 tdr. hrtk. af godsejeren. Samtidig indeholdt kontrakten en passus om, at der skulle tilstås:

»frihed for al præntion som i henseende til fødestavnen kunne gøres på de drengebørn, som han af sit ægteskab enten allerede er eller måtte blive vel-signet med«.

Den samlede pris var fastsat til 800 rdl. Fæstegårdens overgang til selveje skulle dog afvente godsejerens død (som indtraf 1786). Derimod fik Jens Lægårds søn Poul sit fripas allerede den 8. september 1784. Da Poul mødte frem med dette på ekstrasseionen den 24. august 1790, fik han det kasseret under henvisning til reskriptet af 28. august 1789, da han ikke var fyldt 18 år i 1788.

Så blev Jens Lægård vred. Nu havde han betalt overpris for sin gård – i hvert fald 200 mere end gården alene kunne berettigede. Denne overpris var identisk med prisen for Pouls fripas, som ovenikøbet blev kasseret. Derfor anlagde han sag mod dødsboet med krav om erstatning. Men hverken herreds- eller landstinget fandt det godtgjort, at købsprisen var sat højere end normalt. Desuden kunne ingen af kontrahenterne forudsige udstedelsen af det pågældende reskript, som havde gjort frihedspasset ugyldigt, for så vidt krigstjenesten angik. Men selve stavnsbåndet var han som alle andre fritaget for. Dødsboet blev således frikendt.³³

Sammenfatning

Karlene kunne legalt komme bort fra godset og fødestavnen ved at erhverve sig et fripas, der gav dem tilladelse til at søge

lykken, hvor de ville. Et fripas kunne de i sjældne tilfælde få som belønning for deres egne eller især deres forfædres gerninger. Egne gode gerninger var fortrinsvis frivillig hvervning efter 1761, med mindre godsejerne fik sat en stopper herfor i de enkelte tilfælde. Frihed efter endt militærtjeneste for de udskrevne var i øvrigt medtaget i stavnsbåndsforordningen af 1733, men blev ophævet med forordningen af 1. juli 1746.

Godsejerne var frit stillet med udstedelse af fripas. De kunne sige ja eller nej efter forgodtbefindende. Men da de blev pålagt at stille et stadig større antal soldater gennem det 18. århundrede, satte den samlede mandskabsstyrke på godset alligevel en øvre grænse for antallet af fripas, med mindre karlen var over den udskrivningspligtige alder. De fremdragne eksempler på fripasovervejelser tyder på, at det var de ringeste – i økonomisk og fysisk henseende, der lettest opnåede fripas. Der er endog eksempler på, at godsejere har truet dem med hvervet tjeneste for at få dem til at købe fripas.

At de ringeste lettest kunne opnå fripas hænger sammen med stavnsbåndets anden funktion: at sikre arbejdskraft til landbruget i form af karle og gårdfæstere.

I modsat retning virkede den udvej, der er konstateret fra 1770'erne, allerede i fæstebrevet at sikre sine eventuelle sønner ret til at købe fripas til fastsat pris. Det må formodes fortrinsvis at være velhavende karle, som godsejerne gerne ville have som gårdfæstere, der har været i stand til

at indsætte en sådan betingelse i fæstebrevet. Det var typisk en person, der selv havde fripas og derfor ikke på nogen måde kunne tvinges af godsejeren, der kunne gennemtrumfe en sådan betingelse i et fæstebrev.

De konstaterede priser for fripas lå mellem 13 og 300 rdl. – det sidste dog ekstraordinært højt. Også her satte godsejeren prisen efter forgodtbefindende. Den var betinget af karlens eller især hans families formueforhold. Derfor var Jeppe Berg, faderen til Erasmus Montanus i Ludvig Holbergs komedie af samme navn, så bange for, at ridefogden skulle kende familiens sande økonomiske tilstand.

Det samlede antal fripas i perioden 1733–88 kendes ikke. Vi ved, at der blev fremlagt 1.371 stk. på ekstrasessionerne rundt i landet i perioden 1789–92, men det er uklart, hvor mange årgange der har fremlagt pas. Det er tydeligvis flere, end dem der var blevet pålagt at gøre det ved indkaldelsen.

På disse ekstrasessioner blev mange fripas forkastet på grund af et reskript af 29. august 1789, der rent faktisk greb ind i fripasudstedelsen med tilbagevirkende kraft. Selvfølgelig havde stavnsbåndsforordningen havde

kun forbudt den fremtidige fripasudstedelse.

På ekstrasessionen måtte der også tages stilling til mange klager fra karlens side. Der blev søgt at etablere forlig mellem parterne, typisk i de tilfælde hvor godsejerne havde presset karlene til ekstraordinær hvervet tjeneste uden særlig godtgørelse. Hvis forlig ikke lykkedes, blev klageren henvist til Danske Kancelli (centraladministrationen) eller domstolene. Ikke mindst betalingen for et fripas, der alligevel ikke kom personen til nytte, vakte vrede i bondekredse. Flere henvendte sig til domstolene med erstatningskrav mod pasudstederen. De fik imidlertid ikke medhold under henvisning til, at godsejeren på det givne tidspunkt havde haft hjemmel i lovgivningen for sin handling.

Enkelte kig ind i godskorrespondancen afslørede derimod også, at godsadministrationen var villig til at gå langt for at opfylde et engang givet løfte om fripas – inklusiv antedatering og dermed i virkeligheden forfalskning. Falske pas udstedt uden om godsadministrationen var naturligvis en almindelig og nyttig rekvisit, når karlene stak af fra deres fødestavn.

Kapitel 8

Når karlene stak af

Hvis karlen ikke kunne formå godsejeren til at sælge det fripas, han så gerne ville have? Hvis han ikke kunne skaffe de nødvendige penge? Hvis han ikke kunne holde forholdene ud og havde en uimodståelig trang til at prøve noget nyt? Ja, så have han under de givne forhold ikke anden udvej end at stikke af.

Godsejerne klagede ofte over, at det var de bedste karle, der stak af. F.eks. skrev godsejer Friis til Lynderupgård i Viborg amt i en betænkning til rentekammeret 1768:

»Kongen mangler sådanne folk til sin tjeneste. Og ejerne af godset må ofte nødes til at sætte udygtige folk til gårdene, fordi de gode er løbet bort, ja mange tider lade gårdene være ganske ubeboede.«¹

Det kan ikke undre, at det var de bedste, der stak af. For som vi så i det foregående kapitel, var godsejerne mest tilbøjelige til at give fripas til de ringeste karle, som alligevel ikke var til nytte på godset.

Eftersøgning og straf

Når det blev opdaget på godset, at en karl var stukket af uden pas eller anden til-

ladelse, blev der straks sat et stort eftersøgningsapparat igang. Den 28-årige Anders Larsen Dam, der tjente på Ørslevkloster, stak af natten mellem fredag og lørdag den 12. og 13. juni 1762. Næste dag blev gårdens tjenestefolk afhørt. Ladefogden kunne fortælle, at Anders om aftenen var kommet ind i hans kammer for at låne en kæp af ham. Hvad han skulle bruge den til? Svaret var:

»at den ville han have i sin hånd, så som han ville rejse til Viborg.«

Søren Andersen Podemester berettede, at Anders aftenen før ligeledes var kommet ind i hans kammer og havde spurgt, om han ville have bud med til Viborg. Det kunne altså se ud, som om Anders bevidst ønskede at henlede gårdens opmærksomhed på Viborg.

Der blev samme dag sendt mandskab af sted til Viborg for at lede efter ham. Da det ikke gav resultat, blev der næste dag sendt folk til Skive, Salling og Hardsyssel. Men de have ikke bedre held med sig.

Derefter blev den officielle eftersøgningsprocedure sat igang. Sognepræsten oplæste en lysningseddél for Anders Dam fra prædikestolen i Ørslevkloster kirke 2., 3. og 4. søndag efter Trinitatis. Han blev

ligeledes efterlyst fra birketinget på Ørslevkloster den 3. juli (den sædvanlige tingdag om fredagen den 2. juli var Maria besøgsdag), 9. juli og 16. juli.

Da hverken Anders eller nogen på hans vegne mødte frem på tinget, blev der anlagt regulær sag imod ham på birketinget den 23. juli 1762. Dommen lød på, at Anders Larsen Dam som en desertør måtte pågribes, hvor som helst han kunne træffes, fængsles og med vagt forsynes og derefter føres til hans rette stavns, nemlig Ørslevkloster. Hvis han ikke blev pågrebet, skulle herskabet på Ørslevkloster i stedet for hans person have ret til at beslaglægge, hvad der måtte tilfalde ham i arv, eller han selv en gang måtte efterlade sig. Det første kunne herskabet som skiftejurisdiktion for godsets fæstebønder og husmænd let have indseende med. Derimod faldt det formentlig vanskeligere at blive bekendtgjort med en arv efter Anders Dam.²

Hvis Anders nogen sinde blev leveret tilbage til Ørslevkloster, ville stavnsbåndsforordningens straffebestemmelser træde i kraft. Den satte i § 19 strenge straffe for rømninger eller desertioner, som den officielle betegnelse for disse undvigelses var. Første gang en karl gjorde sig skyldig i forseelsen og vel at mærke blev fanget, skulle han sættes i fængsel i nogen tid på vand og brød. Gentog det sig, skulle han udføre straffearbejde på Bremerholm, flådestationen i København, eller den nærmeste fæstning.

I praksis løste man ofte sagen på en anden måde. På ekstrasesionen i 1792

mødte Gunde Gundersen af Hyllebjerg frem og klagede over, at ejeren af Bjørns-holm havde hensat ham til det jyske dragonregiment, et hvervet regiment, på 8 år. Godsejeren, der selv var til stede på sessionen, angav, at grunden hertil var desertion.

Den 30-årige Niels Jacobsen i Vennebjerg sogn måtte på samme ekstrasesion bevise, at han ikke var desertør. For så skulle hans godsejer, hr. Bruun til Villerup, betale ham for hans tjeneste ved det 3. jyske regiment. Niels erklærede, at han 16 år gammel var blevet afgivet til regimentet uden i mindste måde at have gjort sig skyldig til straf.

Hr. Brunn stod nu frem og forklarede, at det var sket i den forrige godsejers tid. Begrundelsen havde været, at Niels skulle lære at læse ved regimentet. Det måtte der være nogle papirer om i oberstløjtnant Baggers gemmer. Desuden var Niels på daværende tidspunkt en omløber og desertør fra godset.

Det var rigtigt, svarede Niels, at det var i forrige godsejers tid. Men hr. Bruun – som siden ægtede godsejerens datter – var forvalter den gang og rådede for alt på godset. Det var også ham, der havde hensat Niels til regimentet.

Niels' historie var, at han fra 4-års alderen havde betlet sig frem i verden og sørget for sig selv, indtil han var blevet afgivet til regimentet.

To vidner fra sognet stod frem og støttede Niels' forklaring. Men de blev afvist af godsejeren med den begrundelse, at den ene var hans avindsmand (d.v.s.

modstander), der på egne vegne havde fremført en anden klage mod ham, så han var absolut ikke uvildig.

Ekstrasessionen henviste som sædvanlig en sådan vanskelig sag til Danske Kancelli. Men dagen efter mødte Niels igen for ekstrasessionen og erklærede, at hr. Bruun fuldstændig havde tilfredsstillet ham, så han frafaldt sin klage.

Hr. Bruun havde altså ikke ønsket at få Niels' klage bragt videre. Betegnelsen desertør har således været forhastet og den deraf følgende overgivelse til de gevorbne uretmæssig. Modsat havde det altså været korrekt at overgive ham til 3. jyske regiment, såfremt han virkelig var desertør.³

En deserteret karl havde for altid brudt forbindelsen til sin slægt og sin hjemegn. Hvis han viste sig der igen, ville rygter herom snart nå op på hovedgården og fælden klappe. Det skete for Jens Lambertsen fra Øse sogn under Nørholm gods ved Varde. Efter nogle år i det fremmede kom han hjem før jul i 1763 for at besøge sine forældre, der stadig boede i Øse sogn. Da godsejer Teilmann fik det at vide hen i februar måned, lod han straks Jens Lambertsen anholde og aflevere som landsoldat til major Wederkings kompagni. Her kunne Jens imidlertid fremvise et pas fra kongens tjeneste til søs, dateret 9. maj 1763. Men det hjalp ham ikke efter godsejerens opfattelse. Han havde fra første færd været desertør, der under falske forudsætninger var blevet enrolleret.⁴

En vellykket slugt

Anders, gamle Søren Bødkers søn i Voer, var stukket af fra Stenalt gods sammen med en anden karl Christen Jensen i foråret 1778. Det var ikke lykkedes at opspore dem i første omgang. Men i november 1778 kom der to breve til Ørsted sogn fra Føhr. De blev øjensynligt afleveret på hovedgården til videre besøgelse. For da godsforvalteren sad med brevene i hånden, genkendte han skriften. Han lukkede brevene op og ganske rigtigt – de var fra de to desertører. Han sendte straks brevene videre til godsejeren og fortalte ikke andet om indholdet i sit følgebrev end, at karlene heri afslørede deres planer for foråret. Desværre er brevene ikke bevarede i godsarkivet, så måske er de til sidst blevet afleveret til den rette ejermand. Godsforvalteren havde tilsyneladende ikke skrupler ved på denne måde at bryde brevhemmeligheden. Det er desuden interessant, at karlene både var i stand til at skrive, og at godsforvalteren på ingen måde fremhævede dette som noget særligt!

Det officielle apparat blev sat i bevægelse for at få Anders og Christen hentet hjem. Grev Schack, godsejeren på Stenalt, udsendte en efterlysning med signalement af de to karle til landfogden på Føhr. Anders Sørensen var høj og rank med sort og brunt hår, der krøllede lidt. Christen Jensen var derimod kun middelmådig af højde, smal og tynd, også ansigtet var smalt og håret gulagtigt. Christen var ikke så gammel og derfor ikke konfirmeret,

men som tidligere omtalt var konfirmationen ikke knyttet til en bestemt alder.

Det lykkedes virkelig landfogden at få karlene opsporet. Anders tjente hos Jürgen Wogens i Niebelum og Christen hos Hans Kayser, møller på Westerland-Føhr. Landfogdens to betjente fik ordre til at hente dem ind til nærmere forhør hos landfogden. Indbyggerne på Føhr og især de to gårdmænd, hvor Stenaltkarlene tjente, havde fået ordre til at assistere ved anholdelsen. Men da det store slag skulle stå, var fuglene naturligvis fløjet. Anders var bortgået om aftenen og Christen samme morgen, som anholdelsen skulle finde sted. Men alle kongelige forordninger var blevet fulgt til mindste detalje. Der var blot det problem, at ingen forholdsregler var tilstrækkelige, når lokalbefolkningen holdt hånden over desertørerne.

Den følgende vinter hørte godset igen fra Anders, som nu var nået frem til Holland. Herfra havde han kontaktet en svoger i Mariager for at bede ham forespørge på Stenalt om muligheden for at købe fri-pas og prisen herfor. Det er klart, at han – for at opnå den bedste forhandlingsposition – lader en slægtning uden for godset optræde som forhandler. Han stod friere over for godsadministrationen. Desværre ved vi ikke, hvad svaret blev på hans henvendelse. Godsforvalteren indstillede det mod sædvane til godsejerens afgørelse uden kommentar. Det har formentlig ikke stemt godsejeren mildere, at næste punkt i godsforvalterens brev var meddelelsen om en ny rømning. Der var derimod ingen

tvivl om, at Anders har haft behov for at få sine forhold bragt i orden, selv om han fysisk var i sikkerhed så langt borte som i Holland.⁵

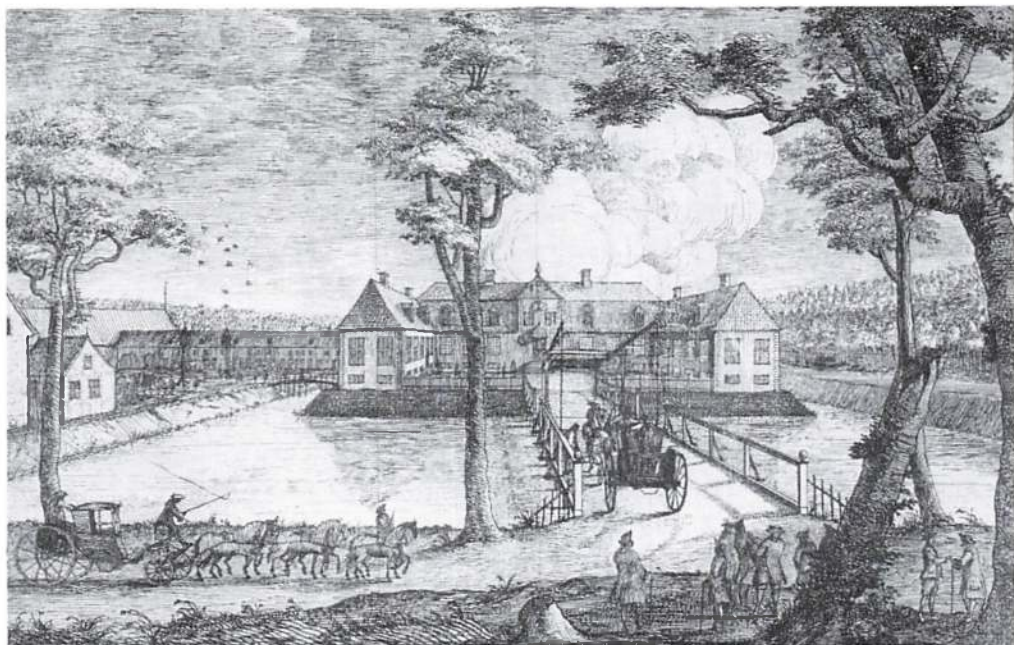
Rømningsvej

Hvordan fandt karlene vej bort fra deres fødestavn? Ruten til den nærmeste købstad har de kendt. Deres omverden har som tidligere nævnt omfattet de landsbyer, hvorfra de mødte folk til hove på herregården. Bissekræmmere og andre omvandrende folk har fortalt om den verden, der lå udenfor. I Vestjylland har de store stuedrifter syd på til Holsten været med til at udvide vestjydernes stedlige horisont.

Men hvordan klarede karlene sig, når det var alvor? I sagens natur kender vi kun flugtvejen fra de mislykkede rømnin-ger, hvor den undvegne bagefter har måttet aflægge beretning om, hvorledes flugten var blevet iværksat. Formålet med bekendelserne var at få fat i eventuelle medskyldige for at få dem dømt for medvirken til flugtforsøg. Det var nemlig dyrt i henhold til stavnsbåndsforordningen.

Til lands

Knud Pedersen i Bøstrup under Ørslevkloster var stukket af natten mellem den 13. og 14. februar 1740, mellem en lørdag og søndag. Måske ville flugten ikke blive så hurtigt opdaget en søndag. Hans eneste bagage var en nathue og en salmebog. Lørdag aften havde han været på besøg

Målet for Knud Pedersens rømning fra Ørslevkloster vinteren 1740 var Frijsenborg. Det var ikke, fordi han ville bytte et gods ud med et andet. Men han håbede at blive enrolleret af grev Friis i et hvilket regiment. Han endte dog hjemme på Ørslevkloster igen. På billedet ses kaptajnløjtnant P. J. Grønwalds (1717–1760) tegning af Frijsenborg. (Kobberstiksamlingen 305–37).

hos Thomas Rytter i samme by, der tidligere havde været rytter ved grev Friis' regiment. Formentlig har de to talt om vejen til Frijsenborg, hvor grev Friis boede. Da Knud gik ud af døren, sagde han til Thomas:

»Jeg får at gå den vej, du har gået.«

Men ifølge Thomas' senere forklaring havde han frarådet Knud at gøre dette. Men han havde ikke anmeldt ham til herskabet, da det senere blev afsløret, at han virkelig var gået.

Knuds første plan var at opsøge den

tidligere podemester på Ørslevkloster, Franz Lenz, som nu boede i Snurom. Måske er det Snurom sydøst for Aalborg (nu-værende Klarup). I så fald var Knuds forklaring derhjemme sandfærdig, at han ville til Sundstrup, selv om det ikke var for at opsøge Johannes i et ærinde om nogle stude. Men der kan være andre lokaliteter ved navn Snurom nærmere bestemmelsesstedet Frijsenborg, som standardværket Trap ikke kender.

Den første nat boede Knud i en fremmed by, hvor han spurgte om vej til Snurom.

Fremme hos Franz Lenz fortalte han om sit ærinde og spurgte om vej til Frijsenborg. Mens de snakkede, faldt det så heldigt, at greven kom kørende forbi Snurom. Franz gik ud til ham for at tale Knuds sag. Men imod forventning var greven ganske afvisende. Han antog ikke folk på denne måde længere. Desuden havde han haft en række ubehageligheder med fruén på Ørslevkloster i forbindelse med en anden karl.

Nu var den første plan slået fejl. Franz gav ham da det råd, at gå mod Vejle og Kolding – formodentlig for at komme over grænsen ved Kongeåen. Det kunne være vanskeligt at komme igennem uden pas og afsked, advarede han.

Næste nat havde Knud sovet i Låsby, men mandens navn vidste han ikke. Her havde han ingen vejoplysninger fået, men en karl, han mødte i Låsby næste morgen havde vist ham vej.

Derefter havde han været inde i Brestenbro i Kronhuset, hvor kromanden havde rådet ham til at gå den vej, han var kommet, altså tilbage til Ørslevkloster. Men Knud ville ikke vende om.

Ifølge Knuds forklaring havde han sovet 3. nat i Uldum, også denne gang hos en ubekendt. Næste morgen mødte han en rytter, som frarådede ham at drage sydpå over Vejle og Kolding. Kontrollen var for effektiv her. Alle uden pas blev taget. Så var det bedre at gå over til Horsens, hvor han måske kunne blive antaget som rytter. Knud fulgte rytterens råd og dermed plan nr. 3.

Da han kom ind til Horsens, henvendte han sig til vagtmester Møller. Denne spurgte straks om hans hjemsted og pas, inden han blev ført til oberst Mørck. Obersten erklærede, at han måtte skrive til fruén på Ørslevkloster, før han kunne antage ham. Indtil svaret indløb, blev Knud sat i vagten. Her endte så hans rømningsforsøg, for et par dage efter blev han afhentet fra Ørslevkloster.

Helc Knud Pedersens rejse havde varet 10 dage, den 24. februar var han hjemme igen. I planlægningen af rømningen havde han været helt afhængig af de mennesker, han kendte og kunne rådføre sig med på forhånd. Med Thomas Rytter i hjembyen og den tidligere ansatte podemester på Ørslevkloster hørte hans bekendtskabskreds op. Derefter var han prisgivet de gode råd, som de mennesker, han tilfældigvis mødte på rejsen, kunne give ham. Hans forklaring om de første dage var upræcis, for ikke at bringe de mennesker i forlegenhed, der havde hjulpet ham. Der var ingen navne på personer. Der var heller ingen konkrete stedsangivelser før Låsby syd for Frijsenborg.

Omkostningerne ved hans ophold i vagten i Horsens og hans afhentning af Ørslevklosters folk blev opgjort til lidt over 5 rdl. Det gik ind i regnskabet med herskabet, der i forvejen omfattede forsidelsen af den fæstegæld, han var stukket af fra. Den havde han kun haft et lille års tid, og var allerede kørt fast – 25 år gammel.⁶

Ofte var det lettere at stikke af til søs. Fra Nordjylland gik en flugtvej med skib til Norge. Her bringes et stik af Fladstrand – det senere Frederikshavn – fra Erik Pontoppidans Danske Atlas, bd. V, s. 244.

Til søs

Det var lettere at komme bort til søs. Da Jens Skomagers dreng Peder ville væk fra Aggersborggård i Han herred, var der ganske vist ikke indført stavnsbånd, men reglerne om pas lagde alligevel som omtalt i kapitel 2 et vist pres på karlene. I foråret 1716 havde Peder formentlig været beskæftiget med at laste korn i et skib, der skulle fra Han herred til Norge. Nogle af skibsfolkene havde set ham. Derefter viste han sig ikke, sørend skibet var kommet under sejl. Da var det klart, at skibet ikke

ville vende for at sejle tilbage på grund af en ekstra person.

Skipperen bedyrede for Hillerslev-Hundborg herredsting, at det ikke var efter aftale med ham, at drengen var med skibet. Han havde hverken givet tilladelse til Peder om fragt eller hyre. Men Peder havde fremvist et pas på stemplet papir. Det havde ikke været underskrevet af madame Anne Albrechtsdatter fra Aggersborggård, men af en ukendt person ved navn Jens Jensen. En af skibsfolkene havde bemærket, at det ikke havde nogen påskrift af en præst.

Selv om Peder var kommet over uden at have sine papirer helt i orden, var det vigtigt for skibsføreren at bevidne sin uskyld. Danske lov 3-11-11 satte streng straf for en skipper, der medtog passagerer med urigtige papirer: 100 lod sølv. Hans bedste argument var, at travlheden med at laste skibet og få det manøvreret fra land hindrede, at han kunne holde øje med, hvem der var med om bord. Han blev tilladt at aflægge benægtelsesed og dermed frikendt.⁷

Peder havde sikret sig et pas at fremvise på sin rejse. Det havde Knud fra Ørslevkloster som omtalt ikke. Dernæst var det lettere at gennemføre en flugt til søs. Det klagede godsejere med bopæl tæt ved havet også over i deres betænkninger fra 1768. Godsejer Stensfeldt på Demstrup havde kort efter sin overtagelse af godset gennemført et forbud mod lønnesæd. Det havde blot resulteret i forøget udvandring ifølge hans egen beskrivelse:

»Hvorover jeg og mistede en halv snes karle og store drenge, som deserterede fra godset ud af provinsen og vel nogle af riget, hvortil var så meget bedre lejlighed, som her er søfart i nærværelse af to fjorde, så ingen af dem blev at få tilbage igen.«

Demstrup ligger mellem Randers og Mariager fjord. De samme synspunkter træffes fra Mors, Schackenborg og Trøjborg i Sønderjylland. Ja, godsejer von Finecke på Dallund på Fyn bad om, at der måtte

træffes skarpere foranstaltninger ved søkanterne,

»hvor alle desertører uagtet de kongelige forordninger, frie og ubehindret kan komme over for penge.«⁸

Hvor drog de hen?

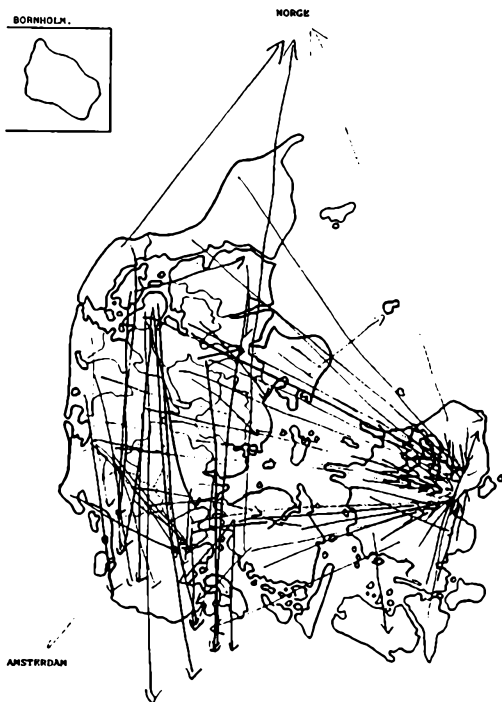
På ekstrasesionerne 1789–92 skulle gods-ejerne afgive forklaring om de karle, der uden tilladelse var rømmet fra godserne. Det er ikke muligt at afgøre, hvor lang en periode disse oplysninger dækker generelt. Formentlig har det været forskelligt fra gods til gods, hvornår en karl blev afskrevet, d.v.s. slettet af reserverullen. Notering i reserverullen var godsets bevis for, at en karl tilhørte det pågældende gods. Da antallet på denne baggrund er usikkert, skal kortet s. 175, der er udformet på grundlag af ekstrasesionsprotokollerne, ikke læses på anden vis end som en antydning af karlens vandringsmønstre. Det skal også bemærkes, at oplysninger om flugt til hvervede regimentter ikke er medtaget.

København har haft en umiskendelig tiltrækningskraft. Det gælder først og fremmest for karle fra de sjællandske landdistrikter, men stort set også fra hele det øvrige land.

Alle store købstæder drager: Helsingør, Odense, Aalborg, Randers, ikke mindst Århus, Fredericia, Ribe, Haderslev og Flensborg.

Med de to sidste er vi inde på det andet fremtrædende vandringsmønster: sydpå

Rømningsveje i slutningen af det 18. årh.

Dette simple kort er udarbejdet på grundlag af oplysningerne om rømninger i ekstrasesionsprotokollerne 1789-92.

til Slesvig og enkelte afstikkere til Holsten og Holland.

Nordpå har Norge tiltrukket folk fra alle landsdele – det har været den tidligere omtalte lettere flugtvej til søs kombineret med de almindelige handelsmønstre, der er forklaringen herpå. Tilbage til begyndelsen af 1600-tallet havde Bergen en betydelig tilvækst af danskere.

Sverige modtog i modsætning til Danmarks andre naboer ikke rømningsfolk fra Danmark. Tværtimod gik vandringeren pr.

tradition den modsatte vej fra Sverige til Sjælland.

Hvis vi ser på de enkelte landsdele, som afgivere og modtagere af mandskab, er mønstret også tydeligt. Sjælland var den store modtagerlandsdel for karle fra alle øvrige landsdele med Sydvestsjælland som eneste undtagelse.

Fyn og Jylland var derimod afgiverlandsdele – både til København, hertugdømmerne og Norge.

Fyn modtog også mandskab især på grund af Odenses tiltrækning.

I Jylland nord for Kongeåen ser vi alle de nævnte afvandingsmønstre, men ingen tilgang. Der har dog også været interne vandringer i Jylland – også ud over købstadseffekten. Men som helhed var Jylland den store afgiverlandsdel.⁹

Da godsejerne i 1768 skulle udtale sig om deres tjenestefolk, var de ikke specielt blevet spurgt om deres vandringer. Der var alligevel mange, der kom ind på emnet. Det var formodentlig de godsejere, der oplevede rømningerne stærkest og mest generende. Det gjaldt først og fremmest godsejere i Nord- og Vestjylland og egnen nærmest Kongeågrænsen.

Den sæsonprægede vandring fandt flere godsejere i orden. Om vinteren behøvede bønderne ikke så mange karle, oplyste godsejer Ramsing på Dejberglund i Vestjylland, så var det en fordel for begge parter, at mandskabet rejste til Fyn og Holsten, hvor der var arbejde og fortjenstmuligheder.¹⁰

Men de regulære rømninger var problematiske for godsejerne og landet.

»Hvortil meget contribuerer her landets åbenhed imod de slesvigske grænser, da de (tjenestefolkene) ubehindret med mindste modgang begærer sig did hen af landet, og der uden enten pas eller skudsmål bliver modtaget og håndhævet. Ja, de er endog så frække, at de ret vel tør sige det i forvejen, når de vil desertere og ingen kan hindre det.«¹¹

Sådan lød klagen fra godsejer Jermiin på Ausumgård ved Struer og mange andre med ham. Den er i overensstemmelse med de mange nord-sydgående pile på kortet.

Vi har bevaret en autoritativ udtalelse om de jyske sæsonarbejdere fra 1780 fra selve det tyske kancelli – det regeringskontor i København, der varetog administrationen af den danske konges del af hertugdømmerne. Karlene fik det bedste prædikat som trofaste og flittige arbejdere. Deres arbejdskraft i høst og tærsketid kunne ikke undværes i hertugdømmerne specielt ikke i marskegnene.

Begrundelsen for fremhævelsen af marskegnene eller Vestkystområdet var formentlig, at områdets hovederhverv var fiskeri og skibsfart. I sommertiden var alle mænd borte, så kvinderne sad ene tilbage med landbruget. I den situation var jydekarlene meget velkomne og kunne gøre god nytte.¹²

Godsejer Neergård på Ringstedkloster var på grund af godsets beliggenhed uden for en købstad med en hvervet garnison særlig udsat for desertioner. Godsets karle blev bestanding løbet på dørene og fristet af hververe fra garnisonen. Strengere

Godsejer Neergård på Ringstedkloster mente, det var let for bønderkarle at skjule sig på Amager. De blev ukendelige i den specielle amagerdragt, skrev han i sin indberetning til centraladministrationen i 1768. (Stik fra Erik Pontoppidans Danske Atlas, bd. II, s. 217).

straffe for alle parter var godsejerens løsningsforslag. Han har i øvrigt en morsom detalje i sin betænkning:

»I lige måde måtte ej forgjettes (glemmes) straf for Amagerne, hvor en del desertører begive sig, såvel for at være langt borte, som ved deres dragt at gøre sig ukendelige.«

Han rapporterede altså om en rømning til Amager, der ikke blev afsløret på ekstra-

sessionerne. Måske fordi angivelserne her blev givet i store træk – Amager kan skjule sig under København. I øvrigt var Amager som tidligere omtalt ikke omfattet af stavnsbåndet. Det er dog ikke dette forhold, Neergård angiver som forklaring, men derimod den lange afstand fra Ringsted til Amager! Og så den gode beskyttelse, som den særlige Amagerdragt kunne yde. Den hindrede en effektiv eftersøgning efter de bortrømte Ringstedkloster-karle.¹³

Antal

Det er givet, at rømningerne har haft et sådant omfang, at de virkede generende for godsejerne. Men vi har intet pålideligt tal for, hvor mange det drejede sig om. I 1737 blev amtmændene bedt om at indberette til centraladministrationen, hvor mange drenge under 14 år, der havde forladt landet for at undgå at blive indført i reserverullerne. Besvarelserne blev grebet meget forskelligt an. Det almindelige indtryk fra de sjællandske amter var, at ingen havde forladt landet. En del havde ganske vist begivet sig ind til købstæderne for at komme i lære eller gå i latinskole.

I Frederiksborg og Kronborg amter kunne der sættes tal på de interne sjællandske vandring, som var opgjort til 89 drenge født i perioden 1719–37. Undersøgelsen var i disse amter startet med udtog af kirkebøger og eftersøgning af de bortkomne. Disse var alle blevet fundet i andre sjællandske amter. Dette mønster for den sjællandske vandring i første tred-

jedel af det 18. århundrede passede til de forhold, der som tidligere omtalt afsløredes på ekstrasessionerne i 1789–92.

I Nykøbing amt på Falster var der rømmet 18 i de sidste 14 år – alle havde været over 24 år. De fleste var forsvundet 1730–32, den korte periode hvor landmilitsten var afskaffet. Fire, mente man, var i Holland og tre i Flensborg. Altså en vandring mod syd, som ekstrasessionsprotokollerne 1789–92 ikke rapporterede. Sydstrømmen eksisterede også i de øvrige amter på Lolland-Falster, uden der blev sat tal på.

Billedet fra Fyn og Jylland i 1737 svarede derimod helt til ekstrasessionsopgivelserne. I 1737 blev der indberettet 20 desertører under 14 år fra Stjernholm amt ved Vejle. Fra Lundenæs og Bøvling, det nuværende Ringkøbing amt, var der i alt undvejet 199. Det fremgår ikke, om det kun var drenge under 14 år, eller alle var medtaget. I dette tal manglede endda talangivelser fra Rysensten og enkelte andre godser. Fra Ribhus amt var der forsvundet 30 drenge under 14 år. Også mange karle over 14 år var bortgået til fyrstendømmerne eller sejlet til Holland og England.¹⁴

Det var undtagelsen, at der i 1768 blev sat konkrete tal på afvandringen. Fra Høgholm i Østjylland gav godsejer Schedsted alarmerende oplysninger om udvandringen fra Jylland:

»Jeg tør næsten behaupte (påstå), at ingen proprietær noget år, det ene i det andet beregnet, kan fri sig, at han jo

mister ved undvigelse 4 á 5 personer af begge køn. Ja, kvindekønnet har i nogle år, lige så vel som karlene, fundet vejen til Holsten og derfra til Holland.«

Derfor forventede han, at resultatet af disse efter hans opfattelse meget omfattende udvandring ville blive et ødelagt landbrug. Når der ikke var folk til at udføre arbejdet, måtte det ligge brak.¹⁵

Godsejer Teilmann på Nørholm oplyste i 1779, at hans gods det sidste ti-år havde mistet over 30 karle ved rømning, måske et resultat af hans tidligere omtalte tilbageholdenhed med at udstede fripas.¹⁶

Der skal formodentlig ikke lægges for stor vægt på taloplysningerne. Det er også mere interessant at kunne konstatere præcis det samme vandringmønster i begyndelsen af stavnsbåndperioden (1737) som i slutningen. Den eneste undtagelse er, at England nævnes som modtagerland i 1737, men ikke ved periodens slutning.

Hvorfor?

Vi har ingen udtalelser fra de bortrømte karle om årsagen til deres rømning. Derimod har vi overleveret flere forklaringer fra de godsejere, der sad tilbage med tabet af arbejdskraften.

I 1768 var der stor enighed blandt godsejerne om, at lønspørgsmålet spillede en afgørende rolle for udvandringen. Fra Tustrup i Østjylland blev der gjort opmærksom på, at den største udvandring fandt sted fra de dårligste egne af landet. Her kunne bønderne kun give en meget

lav løn, og derfor drog karlene naturligvis hen, hvor de med det samme arbejde eller måske endda mindre kunne tjene mere. Desuden stak de også af, hvis de ikke kunne få de forlangte aflønningsbetingelser. F.eks. så mange godsejere et absolut forbud mod lønnesæd (jvf. kap. 5) som et signal til forøget udvandring.

I hele Jylland følte godsejerne, at lønudviklingen stod i nøje sammenhæng med tjenestefolkenes lønninger i Slesvig-Holsten. Bagger på Hastrup i Koldinghus amt påstod, at karlene dernede fik næsten det dobbelte af karlelønningerne længere oppe i Jylland. Denne forskel var en spore for lønnen nord for grænsen, dels direkte ved afsmitning, dels indirekte ved gennem udvandring at føre til arbejdskraftmangel og deraf følgende lønstigning. Bagger så årsagen til den højere løn syd for Kongeåen i den større velstand blandt bønderne dernede.

»Tjenestefolkene kan ungefær (omtrent) få dobbelt så meget til løn der, da bonden på adskillige steder er mest i sådan velstand, at hverken han eller børn behøver selv at arbejde, hvilket følgelig driver lønnen så højt op her.«

Kendskab til disse forhold havde karlene fået, da de som udskrevne landsoldater havde gjort tjeneste i de hvervede regimente i hertugdømmerne. Her havde de haft rig lejlighed til at se sig omkring og sammenligne med de hjemlige forhold. De havde, som Peter Hoff fra Ryomgård indberettede, ved tjenesten ved de gevorbne

regimenter fået smag for den holstenske løn uden at gøre holstensk arbejde. Hermed mente han formodentlig, at arbejdet også var hårdere dernede, end karlene var vant til. Men det fortalte de ikke, når de kom hjem. Det var kun den høje løn og alt andet stort og herligt, de havde set og hørt, der berettedes om. Følgen blev, at de både selv drog af sted syd på igen og trak andre med sig.

Flere godsejere fremhævede også frygten for landmilitisen som årsag til udvandringen. Madame Quistgård på Nørgård i Skivehus amt havde bemærket, at samtidig med de årlige sessioner stak mange karle af.

I modsætning hertil havde amtmand Hauch fra Højris på Mors bemærket, hvorledes ryttere og soldater på orlov fra de hvervede regimenter kom op i landet og lokkede karlene med tilbage til hvervet tjeneste i Holsten. Godsejerne kunne intet gøre, fordi selve hvervningen var foregået i Holsten og ikke i det egentlige Danmark.

Det paradoksale ligger altså i meldinger både om flugt fra landmilitisen og flugt til de hvervede regimenter, der var kendt for langt hårdere disciplin. Men måske skal forklaringen søges i den tidligere omtalte mulighed for at erhverve fripas ved aftakningen fra et hvervet regiment.

Men også andre erhverv indenfor landets grænser kunne lokke karlene bort fra det tunge landbrugsarbejde. Godsejer N. Jespersen fra Høgholt i Nordjylland var irriteret på de mange omløbende bissekræmmere og underprangere. Dels fik de lønnen ud af karlenes lommer, før den

knap var fortjent, ved at faldbyde deres mange varer. Dels lokkede de karlene til at følge med og slå sig på handel.

Godsejer Isager på Hindsels gjorde ligeledes opmærksom på dette alternativ »som et mageligt arbejde: fiskeri og køre over landet med ål, etc.«¹⁷

Vi har tidligere set (kap. 6), at karlene gennem hele deres opvækst ved småhandel med egne produkter havde vænnet sig til handelstankegang og fremgangsmåde. Derfor var springet for dem ikke så stort fra bondearbejde til bissekræmmerliv. Det var f.eks. også prangervirksomhed, Svenning Christensen slog ind på, da han i 1745 stak af fra Overgård (kap. 3).

A. C. Teilmann på Nørholm så forklaringen på den store udvandring til Holsten, Hamborg eller Holland i de manglende fremtidsudsigter for de karle, der ikke skulle overtage et fæste efter forældre. Danmark havde for få alternative næringsveje at tilbyde dette fødselsoverskud.

»Og at de unge, som har hverken gård eller gods at vente efter forældrene, når de på landets bekostning er opdraget, går ud af landet til tjeneste for Holsten, Hamborg eller Holland, hvor der er flere næringsveje, og som de, når alle blev til stede (i Danmark) umuligen, hvilket de og forud kunne se og regne sig til, kunne alle nå her.«¹⁸

De store skurke til at trække karlene udenlands var ifølge flere godsejere pigerne på landet. Da de ikke var stavnsbundne, kunne der ikke lægges hindring i vejen for

Bissekræmmere var efter mange godsejeres opfattelse et uoellement i landbosamfundet. De lokkede penge fra bønderne og ansporede ofte karlene til at forlade deres stavn. Men mange bønder tjente selv en ekstra skilling ved lidt handel ved siden af landbrugsbedriften. På dette oliemaleri fra Christian VII's tid sælger en bonde grønne krans. (Foto fra Nationalmuseet, negativ nr. 43.737).

deres rejselyst. Det var atter de bedste, der forlod landet for at drage til købstæderne eller til hertugdømmerne. De kunne tjene det samme på en sommer fra Sct. Hans til Mikkelsdag syd for Kongeåen, som de måtte arbejde for et helt år nord for den magiske grænse.

Det var i sig selv et problem at undvære pigernes arbejdskraft i den travle sommertid, hvor de måtte deltage i det meste markarbejde. Men værre var, at de ofte blev borte og giftede sig enten på fremmede godser eller i udlandet. I begge til-

fælde måtte godsejeren se værdier i form af medgift forsvinde ud af godset. Værst var måske, at de lokkede de unge karle til at følge efter sig.

Problemet med pigerne som lokkemad sammenfattes således af godsejer H. H. de Lichtenberg til Bidstrup i Midtjylland den 22. december 1768:

»Disse løberejser af pigerne hjælper ofte proprietærerne af med en og anden smuk karl, som enten har handelsnykker i hovedet, frygter for soldateriet el-

ler er misfornøjet med den løn, de får her. Thi først ved deres hjemkomst fortæller de dem om den store løn, der gives i Holsten. For det andet hvorledes og til hvad sted, de bedst kan være sikre at gå hen. Og endelig betyder dem vejen og videre omstændighed, hvorledes det går og har gået andre desertører, der gør dem desertionen så meget mere behagelig. Alt til proprietærens og bondens store fornærmelse.«

Denne vrede fik flere godsejere til at foreslå et regulært stavnsbånd for kvinderne. Men det lykkedes som tidligere omtalt aldrig at få det gennemført i Danmark.¹⁹

Forslag til at hindre udvandring

Der var strenge straffe for at stikke af uden at have sine papirer i orden (jvf. s. 168). Men for at straffene kunne effektueres, måtte den bortrømte person være til stede. Stenalt gods var ikke ene om at have gjort de smertelige erfaringer, at de bortløbne karle forsvandt fra det nye tjenestested, kort før de skulle afhentes.

Det var sjældent, skrev godsejer Teilmann på Nørholm i 1779, at karlen virkelig var til stede, når han blev afhentet af amtmandens fodsvende, som de kaldtes. En sådan ordre skulle gennem mange hænder, og ikke alle holdt sig så tavse, som de burde. Endelig vakte det opsigt på egnen, når disse fodsvende endelig dukkede op. Så kunne folk med manglende pas hurtigt forsvinde, for at vende tilbage næste dag, ja måske allerede samme aften.

Samme episode kunne gentage sig op til flere gange. Embedsmændene var magtesløse overfor et massivt sammenhold blandt lokalbefolkningen.²⁰

Allerede i 1768 havde flere godsejere peget på nødvendigheden af at forbyde bønderne syd for grænsen at ansætte de jyske karle, der ikke havde papirerne i orden. Ligeledes skulle præsterne hernede inddrages i angiverkæden.²¹

I 1779 stillede en række sydvestjyske godsejere et tilsvarende forslag, der gennem amtmanden i Ribe blev indsendt til Danske Kancelli til lovforberedelse. Men da den danske konge også var overhoved for dele af modtagerområdet, blev det anset for nødvendigt at spørge embedsmændene her om deres syn på forslaget. Det stødte på alvorlig modstand, fordi den jyske arbejdskraft som tidligere omtalt var så nødvendig for hertugdømmernes landbrug.

Amtmanden i Tønder fremhævede, at der var overskudsbefolkning i Jylland, som skulle finde arbejde andet steds. Hvis forfølgelserne i Slesvig-Holsten blev for hårde og for effektive, ville karlene blot søge længere væk og dermed gå tabt for kongens lande! Dertil kom vanskelighederne for bønderne syd for Kongeåen, der ikke kunne dansk, med at skelne et falsk fra et ægte pas.

Endelig havde myndighederne dernede oplevet problemet med tilbagesendelsen af de jyske karle på en ganske anden måde. De fravegne karle blev ofte slet ikke afhentet, selv om deres godsejere fik besked om pågribelsen. Så skulle retsbetjen-

ten selv dække omkostningerne ved anholdelse og fængselsophold. Naturligvis kunne han anlægge sag mod godsejeren, men det ville med tidens sprog blive en vidtløftig sag – d.v.s. blot koste endnu flere penge.

Amtmændene i Slesvig måtte fraråde at benytte præsterne til angivelse af desertererne. De ville komme i splid mellem deres åndelige og verdslige opgaver. Rent praktisk ville det være vanskeligt for præsterne at angive karlene, for i åndelige sager var disse som regel meget indskrænkede, skrev amtmændene. Et forbud mod at gå til alters uden at have de verdslige papirer i orden, ville de tage sig let. For de gik i almindelighed slet ikke til alters. Amtmændene tilsluttede sig den almindelige opfattelse blandt landbefolkningen i Slesvig, at en tvungen syndsbeholdelse ikke ville blive regnet bekenderen til gode, men tværtimod gøre Gud ked af det. Det var befolkningens reaktion på en kirkelig ensrettethed, der stødte deres kristendomsforståelse.

Det ville efter de slesvigske amtmænds opfattelse være langt mere effektivt for udvandringsstrømmen, om de jyske gods-ejere behandlede deres bønder mere menneskeligt og gav dem bedre økonomiske kår. Amtmanden i Åbenrå kaldte i sin betænkning konsekvent de jyske karle for livegne. Det var de absolut ikke – f.eks. blev der aldrig indført krav om ægteskabstilladelse. Som et modangreb mod det stillede forslag anbefalede de at give karlene mulighed for at blive ejendomsbønder eller selvejere.

Modstanden fra de slesvigske amter var voldsommere end forventet i Danske Kancelli. Så den endelige bestemmelse af 3. januar 1783 så ganske anderledes ud end det oprindelige forslag. Præsterne var fuldstændig forsvundet som ansvarlige for de jyske karles tilbageførsel. Ansvar for vurdering af passets korrekthed blev pålagt retsbetjenten, mens karlens husbonde blot skulle sørge for, at det fik denne påtegning. Passet skulle indeholde en nøje beskrivelse af dets indehavers udseende for at forebygge, at det skiftede ejer. Det skulle desuden angive opholdets varighed. Men godsejeren måtte stadig for egen regning og risiko sørge for afhentning.²²

Udvandrenes fremtid

Var det korrekt, som amtmændene i Tønder havde sagt, at jyske karle blot arbejdede dernede nogle år og derefter vendte tilbage? Eller havde amtmændene i Åbenrå ret, at de til sidst giftede sig i modtagerlandet og slog sig ned permanent?

H. H. de Lichtenberg på Bidstrup klagede over, at pigerne giftede sig i det fremmede. Herved gik der også økonomiske værdier tabt for godset. Godsejeren på Sønderkov påpegede, at karlene ikke turde komme hjem igen efter et par år som fremmed arbejdskraft i hertugdømmerne. Derfor begav de sig til søs til Holland og kom aldrig mere tilbage. Vi har tidligere set, hvor magtpåliggende det var for Anders Sørensen, der sad i sikkerhed i Holland efter en vellykket flugt fra Stenalt, at sikre sig et regulært pas fra godset.

Ligeledes blev Jens Lambertsen straks pågrebet af Nørholms folk, da han kom hjem for at se til sine forældre i julen 1763.

Det er formodentlig ikke muligt at følge de enkelte karles skæbne for at afgøre, hvorledes deres livsbane formede sig efter den første udvandring. Problemet kan imidlertid nærmes ad en anden vej. Amsterdam er flere gange blevet angivet som sidste emigrationssted for de danske udvandrere. For denne by er der foretaget en svensk undersøgelse af herkomsten for de brude og brudgomme, der blev indskrevet til første ægteskab i de såkaldte forlovelsesprotokoller. For Danmark så forholdene således ud i den lange periode 1601–1800, som det er vist i tabellen nederst på siden.²³

Der er således en meget lang tradition for dansk indvandring i Amsterdam. Forfatteren har ikke indrettet sin periodisering efter det danske stavnsbånd. Tilsyneladende blev udvandringen ikke standset af stavnsbåndet. Der var snarere tale om en vis stigning i første omgang. Men i sidste

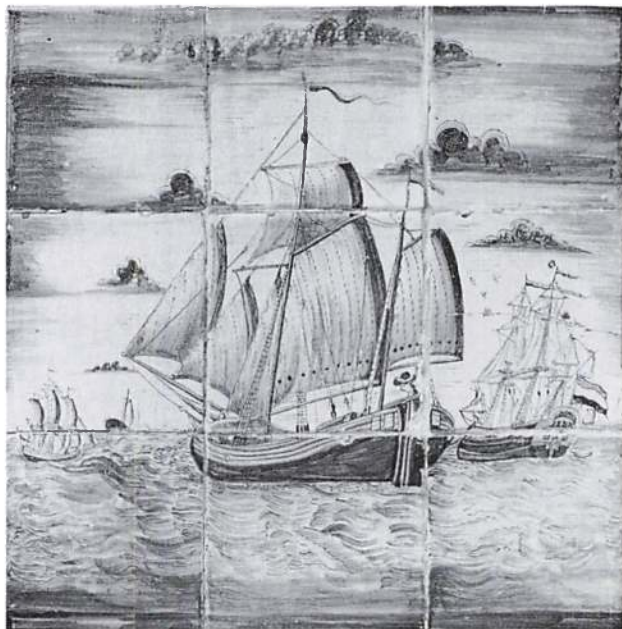
halvdel af det 18. århundrede skete der et generelt fald, men ikke standsning.

Det er naturligvis ikke givet, at alle de danske brudefolk stammede fra landdistrikterne i Danmark. Købstæderne kan godt have afleveret deres del. Denne fordeling mellem land og by er ikke oplyst i undersøgelsen. Det er også et spørgsmål, om kildematerialet tillader en sådan skelning. Fra emigrationsforskning i det 19. århundrede ved vi, at danskere i udlandet som fødested ofte angav den nærmeste købstad – formodentlig ud fra den betragtning, at ingen ville kende den lille landsby, de kom fra. I stavnsbåndstiden var der så meget mere grund til at opgive sin herkomst til en købstad, så man ikke blev antaget som stavnsbundet.

Tallene fra Amsterdam kan i øvrigt afkræfte Lichtenbergs anklage, at det især var pigerne, der giftede sig ude. Det gjaldt i hvert fald ikke de piger, der drog til Amsterdam, som i hele perioden udgjorde et lavere antal end mændene. Desværre oplyses det ikke, i hvor stort omfang danskere giftede sig med danskere. Men nogle

Danske, svenske og norske brudefolk i Amsterdam

	Danmark			Sverige, Danmark, Norge		
	Brudgom	Brud	Ialt	Brudgom	Brud	Ialt
1601–1625	175	124	299	470	245	715
1626–1650	485	335	820	2394	1423	3817
1651–1675	817	620	1437	3457	2207	5664
1676–1700	479	395	874	2471	1627	4098
1701–1725	581	331	912	2263	1190	3453
1726–1750	673	572	1245	1970	1240	3210
1751–1775	541	315	856	1512	801	2322
1776–1800	388	151	539	904	496	1400

Mange danskere vandrede sydpå og nåede frem til Holland. Kirkebøgerne i Amsterdam viser mange danskere blandt brudeparene. Her vises en hollandsk fajance fra ca. 1780, som findes på Tønder Museum. (Foto fra Nationalmuseet, negativ nr. 50.621).

brudgomme af dansk oprindelse må nødvendigvis have ægtet en pige, der ikke var dansk.

Var der mangel på karle?

Fra Slesvig blev det fremhævet, at de danske godsejere skulle prise sig lykkelige, fordi hertugdømmerne hjalp dem af med et befolkningsoverskud, som de ikke kunne finde anvendelse for.

Vi ved, at der var et stigende befolkningstal i Danmark som i resten af Europa fra midten af det 18. århundrede. Og alligevel klagede alle godsejere over mangel på folk. En klage som danske historikere ikke har taget alvorligt, men bortforklaret som ønske om løntryk.

Det var et vigtigt mål for den danske regering at tilrettelægge en politik, der kunne fremme folketallet. Hvis problemet var overbefolkning og beskæftigelse af den, ville man vel næppe have brugt så megen tid på at udtænke betingelser for et stigende fødselsoverskud.

I stedet for fortsat at sætte påstand mod påstand er det mere frugtbart at undersøge, om der til det stigende befolkningstal måske har svaret en stigende beskæftigelsesgrad. Når godserne konstaterede mangel på karle, var det først og fremmest til soldaterrepræsentation, da de fik pålagt mulkt, hvis et lægd stod tomt. Hertil har historikerne sagt, at det stigende befolkningstal har gjort det lettere at klare denne efterspørgsel. De har ikke bemær-

ket, at tallet af udskrevne soldater også voksede, så det kunne knibe for udskrivningsgrundlaget at følge med.²⁴

På samme måde er efterspørgslen efter arbejdskraft på landet også vokset. Vi ved, at der foregik en betydelig effektivitetsudvidelse på hovedgårdene med driftsomlægning og nyopdyrkning. Det resulterede i et stigende hoveri, som under datidens produktionsform kun bønderne og deres arbejdskraft i form af karle og husmænd kunne honorere.

Men også i bondebruget skete der driftsforbedringer. I slutningen af perioden ved vi, at udskiftningen krævede en vældig arbejdsindsats i form af nyopdyrkning, rydning, rejsning af gærder og nybyggeri på de udflyttede gårde. Dertil kommer den påstand, den nordjyske godsejer fremsatte i 1768, at bonden og hans kone ikke længere tog så meget del i det fysiske arbejde på gården. Begrundelsen var, at de var blevet så velstående, at de havde råd til at holde flere tjenestefolk.

Endelig var der det synspunkt, at emigrationen til købstæderne og udlandet drænedde landbruget for arbejdskraft. Afvandringens størrelse har denne undersøgelse ikke kunnet fastslå, kun bekræfte at der foregik afvandring.

Det er således ikke muligt at sætte tal på disse overvejelser om mangel eller ikke mangel. Men det er givet, at efterspørgslen efter arbejdskraft var stigende gennem det 18. århundrede, dog stadig bundet til særlige spidsbelastninger. Formentlig skal godsejernes klage tages alvorligt i hvert fald for disse spidsbelastningsperioder.

Sammenfatning

Afvandringen fra landbruget foregik efter samme mønster i begyndelsen og slutningen af stavnsbåndperioden. Byerne og ikke mindst København trak voldsomt i bønderkarlene. Et andet mål var hertugdømmerne syd for Kongeåen, hvor karlene først kom som sæsonarbejdere med godsejernes tilladelse. Men fra dette trinbræt foregik en egentlig udvandring sydpå eller vestpå til Holland, eller en egentlig bosættelse i hertugdømmerne syd for Danmark. Hertil har godsejernes holdning til desertørerne måske også bidraget. De forfulgte dem både i det fremmede, og når de vendte hjem på besøg uden fripas. Dermed har de tvunget karlene til permanent udvandring, som f.eks. kirkebøgerne i Amsterdam kan bevidne. Denne udvandring er påbegyndt længe før stavnsbåndet, som imidlertid ikke var i stand til at sætte en stopper for de gamle udvandringsmønstre. Skal emigrationsforskning i det 18. århundrede føres videre, må det være gennem tilsvarende undersøgelser af andre modtagerlandes kirkebøger.

Der var i Slesvig stort behov for den danske arbejdskraft, som tillige var velanskrevet som flittig og trofast. Men hvorfor drog karlene ud? Vi har intet udsagn fra dem selv, kun fra godsejerne. Ifølge deres opfattelse rejste karlene tiltrukket af den høje løn eller for at undgå militærvæsenet i Danmark. Ofte blev de lokket af pigerne, der ikke var stavnsbundne, eller af hjemvendte hvervede soldater eller andre, der kunne fortælle om de høje lønninger

og vejen til dem. For karlene var afhængige af oplysning om rejseretning og tips for at undgå pågribelse for at klare sig i det fremmede. Der eksisterede dog fra studedriften gennem Jylland en viden, som kunne anvendes af karlene.

Handel og handelsfolk øvede i det hele taget en magisk tiltrækningskraft på karlene, der fra barns ben var vant til at handle. Ren eventyrlyst har vel også spillet en rolle for vandrerne. Men det var en vanskelig beslutning, fordi rømning betød afsked med familie og hjemegn for evigt.

Skyldes udvandringen et fødselsoverskud, der ikke kunne finde beskæftigelse i Danmark? Folketallet var stigende i Dan-

mark fra midten af det 18. århundrede, men det var efterspørgslen efter soldater og arbejdskraft på landet også. Driftsintensivering på både hovedgårde og bondebrug var i stand til at opsuge mere arbejdskraft. Godsejerne klagede i hvert fald over mangel på arbejdskraft, og måske skal vi tage deres klager alvorligt. Derimod var der endnu ikke sket tilstrækkelig udvidelse af antallet af brug hverken som fæsteejendomme eller selvejergårde til at tilfredsstille et ønske fra alle karle om at få føden under eget bord. Udstykningen var påbegyndt i sidste tredjedel af det 18. århundrede, men udstykningsexplosionen tilhører det følgende århundrede.

Kapitel 9

Når byen drager

»Den bondemand, kone, karl, pige eller dreng, som sjældent kom til købstaden, var ligesom i et slags forvirrelse og ude af sig selv, når de kom der. Dels derfor at se disse stolte bygninger, folkevrimlen, folkene med smukke klæder, et andet sprog, smukke værelser, møbler, skilderier, købmandsvarerne og andet mere. Noget som de hverken hørte eller så i deres daglige liv eller sysler. De syntes, at købstad-folkene var fornemmere, og at det var herligt at bo i en købstad. Således tænkte den uerfarne og uvidende af bondestanden, der i grunden ikke kendte det sande købstad levnet.

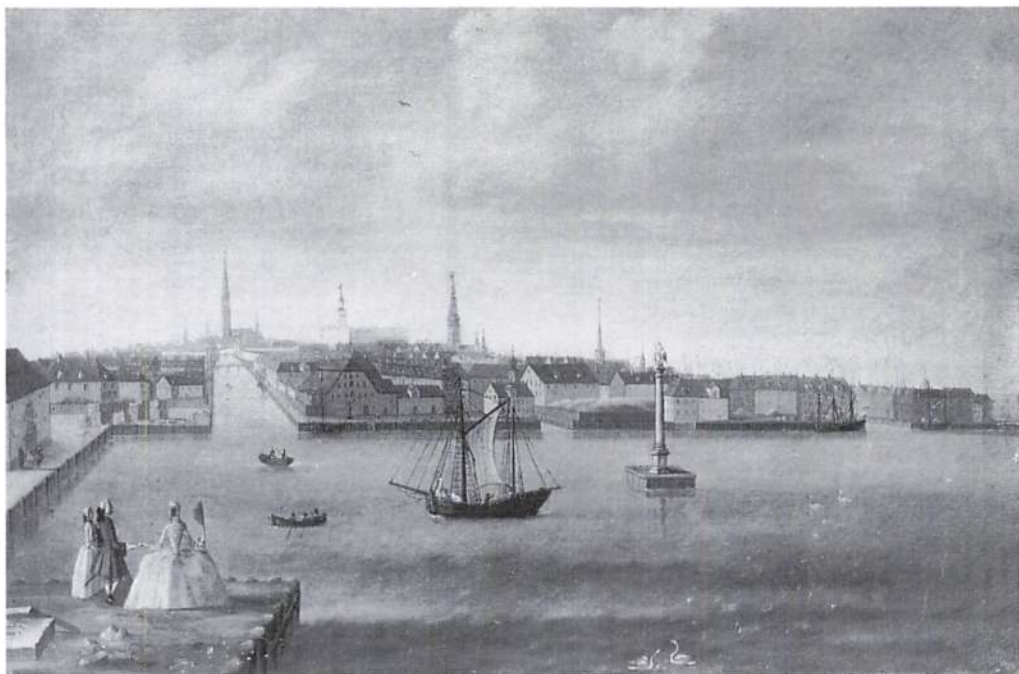
Det skete da og stundom, at en eller anden af bondestanden skammede dem ved deres eget modersmål og ville vride det efter købstadmålet, og just dette abekatteri gjorde dem langt mere til nar. Eller og mandspersoner, når de kom ind et sted, hvor der så meget skikkeligt ud, da at tage hatten af for en købmand, jøde eller skrædder, og dette er lige så forkert, som at vride sit mål. Thi hvorfor skal en bonde tage sin hat af for en købmand, jøde eller håndværksmand? Disse er jo kun i grunden

handel og næringsstænder, men ingen ærestænder.«¹

Sådan skrev Eskel Sørensen i 1817 fra sit udkigspunkt på Vestfyn. Det er tydeligt, at han mente, købstædernes tiltrækning på bønderkarlene skyldtes uvidenhed og ren og skær forblændelse. Men i stavnsbåndstiden havde byerne derudover en særlig tillokkelse: bybefolkningen var ikke stavnsbundet. Ingen godsejer skulle bestemme over byboernes tilværelse. På landet var håndværkerne også bundet til deres stavn, med mindre de havde erhvervet fripas.

Købstædernes behov for indvandring

Købstæderne kunne på den anden side ikke klare sig uden indvandring fra landdistrikterne og udlandet. Værst så det ud for København, hvor fødselsoverskuddet udviste et stort minus i det 18. århundrede.² Som det fremgår af tabellen s. 189, var dette minus i perioden 1735–84 på 22.428. Dødeligheden var uhyggelig høj, bl.a. på grund af en dårlig hygiejne, der tillod epidemier at spredes hurtigt. Allige-

København havde stor tiltrækningskraft på landboungdommen i det 18. århundrede. Der var de fine folk, de store bygninger og frem for alt gode erhvervs muligheder. At billedet også havde en bagside i form af større børnedødelighed og social nød, tænkte de unge mennesker ikke så meget på. H. H. Eegbergs maleri af Slotsholmen fra 1747. (Fotografisamlingen på Charlottenborg).

vel ser vi på kortet over vandringer i slutningen af stavnsbåndstiden, at København udøvede en enorm tiltrækningskraft (jvf. kap. 8).

Blandt købstæderne var der sket en betydelig differentiering i det 17. århundrede. København voksede og udviklede sig på de øvrige købstæders bekostning. Også inden for de enkelte købstæder var der store forskelle mellem de store købmænd og de fattige daglejere. Det var selvfølgelig de store købmandsgårde, der tiltrak de unge fra landet. Men for de fle-

ste var det nok daglejertilværelsen, der blev realiteten.

Risikoen for at ende som tigger var også til stede, da der ikke skulle så megen modgang til at slå en familie ud. Agerbruget spillede en stor rolle i købstaden – ligesom landhåndværket var en binæring i mange husmandsfamilier på landet. Så byen bød på arbejde ved landbruget, lærepladser for drengene ved de rigtige laugsmestre og borgerskaber til de voksne karle, der måske kom ind med penge på lommen og kunne betale et sådant borgerskab. Men

Fødselsoverskud i København (årligt gennemsnit)

	Født	Død	Overskud
1735-44.....	2556	2919,5	÷364,5
1745-54.....	2828,1	3020,4	÷192,3
1755-64.....	2793,8	3802,1	÷1008,3
1765-74.....	2671,7	3282,9	÷611,2
1775-84.....	2858,5	2919	÷66,5

var de sidste kommet på ret vis, d.v.s. med et fripas fra godsejeren, skulle denne, som vi tidligere har set, nok vide at dræne karlen og hans familie for kapital ved fripassalget.

Klager over købstædernes tiltrækningskraft

På ekstrasessionen i 1789-92 oplystes det om mange af de bortrømte karle, at købstæderne havde opslugt dem. Mod København kom anklagen stort set fra hele landet, mens landets øvrige købstæder fortrinsvis fik skyld for at tiltrække karle fra det umiddelbare opland. Specielt fra Sjælland var der mange oplysninger om karlens færd, der modsagde tilstedeværelsen af en uovervindelig barriere mellem land og by. Snarere har forholdet været det, at karlene har taget tjeneste snart i en købstad snart på landet. Det kom frem ved undersøgelser af, hvor barnet havde »fyldt sine år«, og hvortil det var stavnsbundet.

Det samme synspunkt træffes hos gods ejer Castenschiold til Hørbygård, der i sin betænkning om tjenestefolks skiftetider i 1768 foreslog de samme skiftetider i by og på land. På hans gods i Nordvestsjælland

var skiftetiderne sat til anden fredag efter påske og Mikkelsdag. Det var en fordel for de folk, som en dag tjente i bondestanden og en anden dag hos købstadsfolk, skrev godsejeren.

For Castenschiold var dette blot en konstatering af de faktiske forhold. Hans kollega på Bøstrupgård rasede derimod over de mange vandringer til København, Amager og købstæderne, hvor tjenestefolkene blev antaget uden pas og skudsmål. Denne trafik var skyld i folkemanglen på landet, mente han.

Nærgård på Ringsted kloster havde udarbejdet et bødeforslag til de mange lovovertrædelser. Alle oldermændene ved laugene i København og de øvrige købstæder skulle hver 14. dag efterlyse bortrømte karle og drenge fra landet hos laugets mestre. De skulle straks anholdes og overgives til byens magistrat, som skulle sørge for deres tilbagelevering. Hvis systemet ikke fungerede, skulle alle de implicerede pålægges bødestraf. Forslaget blev ikke udmøntet i den ønskede forordning, men det er tydeligt, at disse sjællandske godsejere har følt købstædernes tiltrækningskraft som et problem på deres godser. Det var købstadens uddannelses-

muligheder, der var en torn i øjet på gods-ejeren på Ringsted kloster.³

I lære

Næringslovgivningen søgte at begrænse alle håndværksfag til købstæderne. Men det var alligevel nødvendigt af hensyn til landbruget og bøndernes behov i Danske lov 3-13-23 at tillade følgende håndværkere at slå sig ned på landet:

»grovsmede, tømrmænd, bødkere, teglbrændere, pottemagere, som gør sorte pottes, hjulmænd, murmestere, skindere, vævere, som væver vadmél, blår og hampelærred, skræddere, som sy vadmél og de skomagere, som sy bondesko.«

De fleste af disse helt nødvendige håndværkere var enten selvlærte eller havde deres kunnen fra landsbyens ældre håndværkere, som de havde gået til hånde. Ofte havde landsbyhåndværkerne kun en del af deres udkomme fra deres fag. Måske havde de lidt landbrug ved siden af eller gik på daglejearbejde hos bønderne.

Men skulle håndværkerne på landet have en anerkendt uddannelse, måtte de i lære hos købstadens laugsmestre. Kun her kunne de efter endt læretid besmykke sig med et rigtigt svendebrev. En gennemgang af Horsens snedkerlaugs kontraktbog viser den fordeling af de indskrevne læredrenge's fødesteder, som er opført i tabellen s. 191.

Disse tal skal sammenholdes med lau-

gets struktur, hvor der i 1787 var 10 mestre, 5 svende og 10 drenge.⁴ Læretiden var normalt 4–5 år, men der er også eksempler på, at drengene har arbejdet andet steds først og blot er kommet til en Horsensmester for at få svendebrev hos en mester med laugsrettigheder. Manglende laug i andre købstæder er også forklaringen på, at drenge fra disse købstæder sendes til Horsens. Det er klart, at med en laugsstruktur på 10 mestre og 5 svende, er det ikke muligt for de udlærte svende at blive hverken mestre eller svende i Horsens. Der er altså blevet uddannet snedkervende til andre egne og købstæder.

Langt de fleste læredrenge kom fra landsogne – flest fra fjernere egne. De behøvede naturligvis ikke alle at tilhøre bondestanden, fordi de var født i et landsogn. Men det er kun sikkert, at fædrene til i alt 4 læredrenge var lærere eller præster. Det var at vente, at indførelsen af stavnsbåndet ville medføre nedgang i antallet af læredrenge fra landsognene. Det skete ikke i første omgang. I 10-året før 1733 lå antallet af drenge fra landet på ca. 2/3 af samtlige indskrivninger, hvilket det også gjorde i 10-året efter 1733. Derefter faldt det til 1/3, for i de næste to perioder at komme op på halvdelen.

Efter 1733 var det normalt, at det i kontrakten mellem en læredreng fra landet og hans læremester bemærkedes, at indskrivningen skete med godsejerens skriftlige tilfældelse. Det er derimod mere bemærkelsesværdigt, at det også oplystes i et par tilfælde før 1733, hvor drengene jo ikke var stavnsbundne. Det havde da været fuldt

	Horsens	Andre købstæder	Landsogne	Andre landsdele	Ubekendt	Ialt
1723-32.....	6	1	19	1	1	28
1733-42.....	4	5	24	1	1	35
1743-52.....	6	6	7	3*		22
1753-62.....	9	2	14		1	26
1763-72.....	5	5	12	2		24

*heraf 2 på Samsø

tilstrækkeligt at oplyse, at han kom med pas og afsked fra sin husbonde. Den vending brugtes aldrig. Derimod startede kontrakten mellem snedkermester Rasmus Rasmussen og læredrengen Peder Jørgensen i 1723 således:

»Kiendes jeg underskrevne Niels Tygesen til Matrup, at Peder Jørgensen, barnefødt på Matrup gods, har min tilladelse at må udlære det lovlige snedkerhåndværk hos agtbare og velforstandige mand Rasmus Rasmussen borger og snedker her i Horsens.«

Dette svarer til, hvad vi tidligere har iagttaget i kapitel 2, at godsejerne ofte i praksis har udstrakt deres myndighed over de ikke stavnsbundne drenge og karle længere, end det var fastsat i love og bestemmelser.

Der er flere eksempler på, at godsejeren ifølge kontraktens formulering har sørget for, at drengen er blevet sat i lære, ligesom han også undertiden har optrådt som kauszionist for ham. Det betød, at såfremt drengen stak af fra sin lære, så påtog godsejeren sig at skaffe ham tilbage til me-

steren eller i øvrigt at holde denne skadesløs for de omkostninger, dette kontraktbrud måtte forvolde ham. Det var en almindelig forholdsregel, at en lærekontrakt henviste til en kauszionist.

Fra 1736 blev det mere almindeligt, at snedkermesteren forpligtede sig til at levere den udlærte svend tilbage til gods ejeren. Det er således tydeligt, at læredrengen kun har været udstationeret hos mesteren med et tidsbegrænset pas, som vi tidligere har set i andre sammenhænge. I det følgende skal betingelserne for Jens Pedersens læretid hos mester Hans Henrik Gerner i Horsens gennemgås.

Betingelserne er indført i Snedkerlaugets kontraktbog som en kontrakt mellem mesteren og hans læredreng, men i sin form er det en offentlig kundgørelse af 16. december 1770 fra etatsråd Chr. Fr. Tønne von Lüttichau til Stougård, at han har sat sin bondedreng i lære hos snedkermester Gerner. Den er dog underskrevet af alle implicerede: Lüttichau, Gerner og Jens Pedersen. Læretiden var 5 år, fra Mikkelsdag 1770 til Mikkelsdag 1775. Jens skulle selv holde sig med klæder, sko og strømper i denne tid. Men fordi hans

Fra Horsens har vi bevaret snedkerlaugets kontraktbog, der viser et stort antal stavnsbundne karle og drenge blandt de indskrevne læredrenge. De kom med godsejernes tilladelse, da der på landet var et stort behov for udlærte bygningshåndværkere i det 18. århundrede. (Stik af Horsens i Erik Pontoppidans Danske Atlas, bd. IV, s. 122).

læretid var længere end de normale fire år, skulle mesteren betale ind- og udskrivningspengene og de personlige skatter for ham. Som noget ganske usædvanligt skulle mesteren også betale omkostningerne ved Jens' konfirmation den følgende påske. Her tænkes naturligvis ikke på nogen konfirmationsfest, men på offeret til præsten ved samme lejlighed.

Snedkerlauget i Horsens var et internationalt anerkendt laug, som var i stand til at udføre alle de behøvlingsceremonier ved læretidens afslutning, som hørte sig

til. Men da de kostede penge, blev det fastsat, at godsejeren skulle betale dem, hvis han forlangte dem udført, ellers var det en afgift for mesteren.

Som noget usædvanligt fik Jens tilladelse til søn- og helligdags eftermiddag efter kirketid at udføre forskellige småarbejder for fremmede, så han kunne tjene lidt ekstra. Det måtte dog ikke komme mesteren til skade i hans næring.

Mesteren skulle yde ham fornøden kost og seng hele læretiden. Ligesom han selvfølgelig skulle oplære ham i alle slags fore-

faldende arbejder, så han kunne passere for en dygtig svend efter lærtidens udløb. I flere andre kontrakter var mesterens oplæring bundet til følgende betingelser:

»Så vidt mig (mesteren) muligt er, og han (læredrengen) dette fatte og begribe kan.«

Drengen måtte ikke forlade sin mesters hus hverken dag eller nat uden hans tilladelse. Han måtte heller ikke »smøge tobak« eller omgås ild og lys uforsigtigt – af hensyn til brandfaren.

Når Jens' læretid var udstået, og han ikke skulle blive i arbejde som svend hos snedkermester Gerner, var det dennes absolute pligt at levere ham med pas og afsked tilbage til Lüttichau som hans rette husbonde. Stavnsbåndet trådte atter i kraft for Jens.⁵

Lærepladsen må opgives

Det var altså muligt uden økonomiske midler at stå en læretid igennem, men kun under forudsætning af godsejerens nåde og mod fuld respekt for stavnsbåndets realiteter. Det skulle den unge Jens Pedersen på Vestlolland få at mærke i 1735.

Han havde tjent i sommerhalvåret 1735 hos fæstegårdmand Jørgen Kløer i Rågeskov under Rudbjerggård. Da Mikkelsdag nærmede sig, havde Jørgen Kløer spurgt ham, om han ville blive i hans tjeneste, siden det var lige så godt at tjene hos ham som en anden. Desuden var det forval-

terens vilje, at han skulle blive. Jens svarede:

»det kunne være lige så godt hos ham som en anden.«

Men alligevel var Jens ved nattetid gået bort fra Jørgen Kløers hus og tjeneste. Selv om han stod under Rudbjerggårds gods, havde han ikke sikret sig pas herfra.

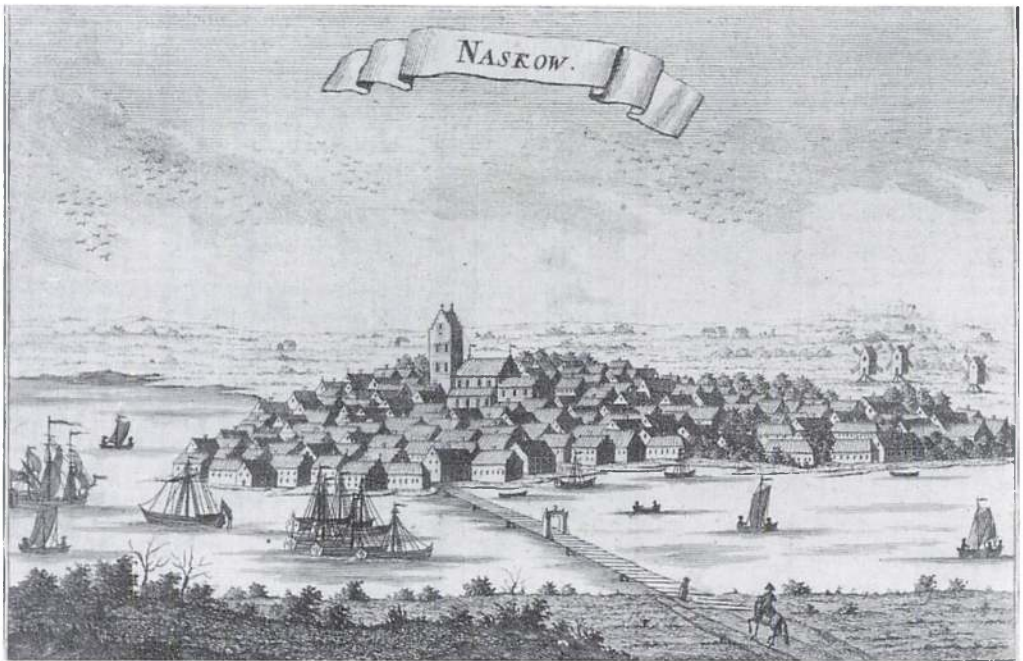
Næste gang Jens Pedersen blev set, stod han på en af madam Maren Stubs møller uden for Nakskov. Jørgen Kløer afleverede hans løn til ham og fortalte ham, at forvalteren nok ville have ham igen, siden han lod lyse efter ham. Jens bad ham om at lade være at sige ham, hvor han var.

Denne ordveksling blev hørt af madam Stubs søn, Christen Andersen, som tjente hjemme hos moderen. Nu blandede han sig i samtalen:

»Forvalteren skal ikke få ham. Jeg har været i færd med ham før, og jeg tør vove det endnu. Skal forvalteren have ham, skal det koste ham flæsk, så længe drengen stod sit lære.«

Hans Rasmussen i Stødby havde også både set Jens Pedersen i møllen og talt med Maren Stubs søn om godsforvalterens bestræbelser for at få ham igen. Denne gang satte Christen Andersen følgende trumf på:

»Han skulle ikke få ham, om han end kom med alle Rudbjerggårds bønder.«

På en af disse møller uden for Nakskov i billedets højre side blev Jens Pedersen set, da han i 1735 var stukket af fra Jørgen Kloers tjeneste under Rudbjerggård gods på Lolland. (Stik fra Erik Pontoppidans Danske Atlas, bd. III, s. 278).

Naturligvis kom det godsforvalter Søren Møller for øre, at Jens var på møllen. Så han anlagde sag mod Maren Stub for at have huset og hælet karlen Jens Pedersen, der var rømt fra sin tjeneste.

Jens' far, Peder Pedersen Kierulf i Tilitse, var også inkaldt for retten, for at hans eventuelle medviden om sønnens bortgang kunne undersøges. Han nægtede ethvert kendskab til sønnens undvigelse. Han havde heller ikke sat sønnen i lære hos Maren Stub, men Jens havde selv taget initiativ hertil. Tværtimod havde han haft følgende samtale med Maren Stub:

»Dersom hun ikke kunne forsvare det selv at beholde hans søn, skulle hun igen lade ham gå. Thi han kunne derudi ej hjælpe hende og desårsag lægge sig ud med sit herskab.«

Stillet over for faderens afmagt svarede Maren Stub:

»At han ikke skulle skjøtte (bryde sig om) nogen ting. Hun skulle nok selv forsvare det.«

I øvrigt blev faderen også spurgt om sønnens alder.

»Han vidste ikke til visse, enten han var 18 eller 19 år. En af delene troede han, det var.«

Det fik senere Maren Stubs forsvarer til at protestere mod, at Jens Pedersen hele tiden blev benævnt som karlen. Han var dog kun en dreng. Der var også tvivl, om drengen var regulært antaget i lære. Han var kun på prøve, blev det hævdet fra møllerfolkene side.

Det afgørende var imidlertid, at man på ingen måde havde holdt Jens skjult. Han var jo blevet set stående frit på møllen. Han kunne heller ikke være stukket af uden sin madfaders vidende, siden han var kommet til møllen for at udbetale ham hans tilgodehavende løn.

Men problemet med det manglende pas kunne ikke bortforklares. Så Maren Stub måtte aflevere Jens på Rudbjerggård – vidnefast med to borgere fra Nakskov. Forvalteren var ikke hjemme, da de kom før jul, så de afleverede ham i køkkenet hos to tjenstepiger. Han måtte godt blive der, til forvalteren kom tilbage, lovede de.

Da forvalteren kom hjem, var Jens imidlertid over alle bjerge. Forvalteren fortsatte ufortrødent sin proces mod Maren Stub. For det var efter hans opfattelse med fuldt overlæg, at Jens var blevet afleveret på et tidspunkt, hvor han ikke selv var hjemme.

»Qvind-folkene, som til sådanne forretninger ikke nogen steds findes autoriseret, vidste lige så meget, hvad denne leverance skulle betyde, som det af dem

kan prætenderes (foregives) at være lovkyndige.«

Nej, det havde været en ganske bevidst handling fra Christen Andersens side, for at hans løfte skulle gå i opfyldelse, at forvalteren ikke skulle få ham igen. Sådan lød anklagen.

Heroverfor påstod Madam Stubs forsvarer, at forvalteren bevidst havde undgået at være hjemme, for at han kunne få lejlighed til at fortsætte processen mod den fattige enke. Formålet var at gengælde en tilsvarende proces, hun havde vundet over ham for nogle år siden. De truende udtalelser fra Christen Andersen kunne naturligvis ikke lægges madam Stub til last.

Maren Stub vandt sagen både for herredsretten og Lolland-Falsters landsting, hvortil forvalter Søren Møller indstævnedes den. For sin trættekærhed blev Søren Møller idømt at betale sagens omkostninger.⁶

Landsbyhåndværkere var også stavnsbundne

Christen Snejstrup var allerede som 14-årig blevet sat i lære hos smeden i Hundborg i midten af 1730'erne. Det skete med tilladelse af kammerråd Peder Mads Jensen, der ejede Ulstrup gods, som Christen hørte under. Der blev ovenikøbet oprettet en kontrakt om læreforholdet på stemplet papir. Da Christen var udlært, bad selvejereren Ole Poulsen indtrængende Ulstrup gods om tilladelse til at få smedesvenden i tjeneste. Også det gik godset med til.

Men nogle år senere havde det selv brug for ham til soldaterudskrivning eller måske var det blot for at håndhæve sine rettigheder til Christen, som stadig stod indført i Ulstrups reserverulle. Godset op-sagde i hvert fald hans tjeneste hos selvejereren og bad ham møde på session. Men nu protesterede ikke selvejereren, men ejeren af godset Nørtorp, som læremesteren smeden i Hundborg hørte under.

I den efterfølgende retssag idømte Hillerslev-Hundborg herredsting ham den 26. november 1738 til at vende tilbage til Ulstrup. Nørtorps ejer appellerede sagen til landstinget, men resultatet blev det samme. Trods al håndværksmæssig uddannelse var Christen Snejstrup stavnsbundet. Tilladelsen til at dygtiggøre sig havde han fået af sin godsejer under en form, der svarede til de tidligere omtalte betingede pas. Derfor skulle han tilbage til sin stav, når det behagede godsejereren. Han havde øjensynligt senere taget et nyt skridt bort fra sin stav, idet byfoged Poulstrup i landstingsdommen omtales som hans nuværende husbonde.⁷

Det lykkedes derimod ikke Jens Hvas til Tulstedgård at tilbagekalde Peder Andersen til godset i den almindelige omflytningstummel efter stavnsbåndsforskriften af 1733. For Peder var draget til København og var kommet i lære hos urtekræmmer Anders Bondesen fra pinse 1732. Drengen havde forpligtet sig til at tjene i urteboden indtil 1739 – altså 7 års læretid. Så da Jens Hvas havde efterlyst ham på Viborg landsting, fik han en attest af 7. maj 1735 på dette læreforhold fra ol-

dermanden for urtekræmmerkompagniet i København og under kompagniets store segl.

Der var nemlig en paragraf i stavnsbåndsforskriften, der kunne bruges i Peders tilfælde. For nok gav § 23 gods-ejerne ret til at indkalde alle karle, der uden lovligt pas var rejst til købstæderne. Men hvis de var kommet i lære eller havde løst borgerskab inden forordningens udstedelse, så havde de skiftet status fra bondedreng til læredreng under et laugs beskyttelse eller til borger under en købstads beskyttelse. Det ville i så fald betyde en fornærmelse af købstadborgerne at trække dem tilbage til godset.⁸

Johan Hermansen i Kalundborg har nok troet, at den samme paragraf ville gælde ham. Han havde tilhørt Sæbygård gods på Sjælland, hvor han efter 2 års tjeneste hos forpagteren til Mikkelsdag 1731 havde fået et pas fra ham. Han kom derefter i lære hos tobakspinder Niels Bakke i Kalundborg. Efter stavnsbåndsforskriften blev Johan kaldt tilbage til Sæbygård, fordi hans pas var udstedt af forpagteren og ikke den rette pasmyndighed: gods-ejereren eller hans fuldmægtig. Sjællands-fars landsting afviste lærekontrakten med tobakspinderen med den begrundelse, at tobakspinderne ikke var organiseret i et regulært laug. Formuleringen af denne afvisning er interessant:

»ej heller bevises, at tobaksspinderiet er et håndværk, som har laug. Da enhver på landet står frit for at plante og spinde tobak, så det alene kan anses for

en borgerlig næring, men ikke noget lavsmæssigt håndværk, hvor en dreng på visse år bliver indskrevet ved antagelsen, og som svend igen udskrives, når læreårene er omme i laugsbrødre-nes overværelse.«⁹

Behov for håndværkere på landet

Når så mange godsejere trods alt gav tilladelse til, at deres bønderdreng kunne få en håndværksuddannelse, skyldtes det naturligtvis et behov for dygtige håndværkere på landet. I slutningen af det 18. århundrede synes behovet for bygningshåndværkere at være stigende. Kirkerne var forfaldne og trængte til reparation. Mange hovedgårde fik nye avlsbygninger, ligesom der altid var behov for reparationer på hovedbygninger. Større ombygninger eller nybygninger blev derimod foretaget af indkaldte bygningshåndværkere. Men den største efterspørgsel blev skabt af udskiftningen og den følgende udflytning af gårdene. Meget af arbejdet blev sikkert udført af bymændene selv, men ofte har godsadministrationen skaffet dem hjælp i form af professionelle håndværkere. Da bindingsværk var den almindelige byggeskik for bøndergårde, var det især tømrere, der var brug for.

I Stenalts godskorrespondance ses behovet for håndværkere i denne periode meget tydeligt. F.eks. var Ørsted, en af de store landsbyer på Djursland, brændt i 1777, hvorfor Stenalt skulle sørge for genopbygning af sine tre gårde i byen. Tømrer kunne Peder Müller nok skaffe.

»Men tømmere ved jeg endnu ingen råd for at få, uden Jens Snedker. Jeg har redet i 2 dage fra en by til en anden. Jeg har haft bud og brev mange steder forgæves. Jens Moresensmand i Ørsted havde jeg sidst slået min lid til, helst da jeg anden dag efter ildebranden var sket, forlangte ham til arbejdet. Men nu har han taget arbejde hos andre.«

Sådan skrev han den 4. maj 1777 til godsets ejer, der sad på Giesegård på Sjælland. Samtidig havde han fået nyt håb, idet han samme dag havde sendt et brev til Rulsøegård, hvor han havde hørt, der skulle være to tømrere ledige. Jens Snedker kunne arbejde sammen med Niels, som hørte gården til – og de to fremmede kunne danne et andet hold.

Den 18. maj indberettede han, at han havde antaget to fremmede tømrere på egen hånd. Der havde ikke været tid til at indhente godkendelse fra Giesegård, så han håbede ikke, greven ville tage det unådigt op. Derimod måtte han den 22. juni meddele, at Jens fra Ørsted, som han for længe siden havde sluttet kontrakt med, nu var gået til Holbækgaard, som også skulle genopbygge sine gårde i Ørsted. Og alligevel måtte han høre fra inspektøren på Giesegård, at tømrerarbejdet blev alt for dyrt!

I september var det lykkedes at få fat på Jens Moresensmand – denne gang til familiebegravelsen i Ørsted kirke. Men så rejste han alligevel til nabogodset Trudsholm uden at gøre arbejdet færdigt.

To år senere i 1779 havde Peder Müller problemer med murermesteren til kirken. Inden denne ville underskrive kontrakten om arbejdet, måtte Peder Müller give ham sin hånd på, at han ville skaffe ham de nødvendige håndlangere:

»Thi han siger, han har for-accorderet sig meget. Jeg tænker og med Guds hjælp, at jeg skal slippe vel igennem med sognefolkene.«

Det blev ikke bedre i 1781, da egnen blev ramt af en række sygdomspestidier. Den 21. oktober måtte han indberette, at murermesteren i Voer ikke nåede at få tårnet på Voer kirke repareret, for han var død den 1. oktober. Peder Müller havde søgt efter en anden murermester, men kunne ingen bjerge. Nogle var syge af blodgang, som samtiden kaldte det. En murer i Vejlbjerg havde lovet at komme, men blev i stedet taget af Løvenholm gods. Han fik dog fat i en anden fra Vejlbjerg, som nu havde arbejdet på de nedfaldne vægge i ladegården i 9 dage. Men der var dårlige udsigter:

»Jens Snedker i Hollensbjerg ligger endnu slet af blodgang. Skulle han og dø mistede greven og en god tømmermand, ligesom vi mistede en god murermand.«

Så der var al mulig grund til, at godsforvalter Tørslev den 30. september 1782 med glæde meddelte godsejeren, at Jens Bødker i Voer havde forlangt, at hans søn

måtte lære murerhåndværk. Andragendet fik forvalterens varmeste anbefaling:

»Godset trænger til en af den profession, og jeg tror, den omskrevne kunne være tjenlig til at lære det. Derfor bedes underdanigst, at mig må meldes, om ham samme må tillades. Så og om deres excellence nådigst vil give ham nogen hjælp dertil.«

Det følgende år åbnedes en lettere vej til at få en murer på godset. En svend, som tillige var gipser, havde søgt arbejde og husfæste på Stenalt. Men han hørte under Tustrup, så der skulle afgives en anden karl i stedet. Forvalter Tørslev havde kun hørt det bedste om ham: et skikkeligt menneske, så han ud til at være, og Peder Müller berømmede ham også meget. Ja, han kunne være gavnlige her på godset, sukkede forvalteren. Han havde også allerede udset Jens Iversen i Hollensbjerg til at gå i bytte med ham,

»som ej duer meget. Og jeg tvivler meget, om han vil blive godset til nytte.«

Det blev dog ikke til noget med den handel. Først tøvede geheimeråd Guldencrone på Tustrup med at give besked. Mureren lovede alligevel at arbejde på godset sommeren 1783. Men i april måtte Tørslev melde, at mureren nu havde betænkt sig. Han ville ikke flytte ind på Stenalt – ikke engang for sommeren.¹⁰

Der er således ikke tvivl om, at der var mangel på håndværkere på landet i slutningen af det 18. århundrede.

Håndværkere stikker af

For at imødekomme dette behov for håndværkere kunne godsejerne som tidligere omtalt sætte drenge eller karle fra godset i lære i en købstad. Men selv om de betingede sig, at de stavnsbundne karle skulle vende tilbage til godset med deres svendebrev på lommen, løste dette påbud ikke altid problemet. For nu havde den udlærte karl fået bedre muligheder for at klare sig i en ny tilværelse uden for godset.

Den eftersøgning, Ørslevkloster satte igang efter Anders Larsen Dam i 1762 (jvf. kap. 8), var så ihærdig, fordi Anders på den forrige godsejers foranledning var blevet udlært murer. Han var født i 1734 i Vinkel under Ørslevkloster, som søn af husfæster Lars Andersen Melsen. Denne begik i øvrigt selvmord i 1740 »formedelst sygdom og raseri«, men sønnen havde alligevel klareret sig. Han var kommet i tjeneste på hovedgården som røgter og staldkarl. Måske havde han vist håndsnille, eller man i almindelighed havde syntes godt om ham. I hvert fald havde godsejeren akkorderet med en murer i Viborg om at tage ham i lære, da han var så gammel som 22–23 år. Godsejeren betalte for ham hos mesteren, og i vinterperioden, hvor der ikke var arbejde i byen, kom han tilbage til godset og fik søden, som det siges. Formålet med at sætte ham i lære var klart:

»for at blive øvet i samme profession, på det gårdens ejere siden i eftertiden kunne benytte sig af ham til at forbedre

og reparere hvad, som manglede ved gårdens bygninger og den hertil hørende kirke.«

Da Anders Dam var blevet udlært, fik han heller ikke lov til at nedsætte sig som selvstændig murermester, men var fortsat fast ansat på godset »for kost og logi«. Men den nu 28-årige Anders Dam havde andre planer for sin fremtid. Så han rømte natten mellem den 11. og 12. juni 1762, og så vidt vides, vendte han ikke tilbage til Ørslevkloster.¹¹

Håndværkere på ekstrasesion

Til ekstrasesionerne landet over 1789–92 var som tidligere omtalt indkaldt alle, der stod i godsejernes reserveruller med henblik på at afgøre, hvem der skulle udskrives til tjeneste eller overføres til de nye lægdsruller. Her mødte også håndværkere op, hvis de ikke allerede var blevet slettet af godsejerens rulle. Denne lidt usikre procedure gør, at rullerne ikke kan anvendes til talmæssige opgørelser, men de behandlede sager kan derimod benyttes som eksempler på den stedfundne udvikling.

Tilbage i landsbyen sad stadig den helt nødvendige landsbysmed. Der er mange eksempler på, at bymændene søgte at få denne vigtige person fritaget for soldatervæsenet. F.eks. havde geheimerådinde Juell til Raschenberg på Fyn bortfæstet et hus med byens smedje i Hjulby til landsoldat Peder Henningsen med løfte om, at hun ville sørge for hans udskrivning på

den kommende session i 1788. Men så kom den nye udskrivningslov i vejen, idet den forbød godsejerne at foretage de sædvanlige personskift. Peder Henningsen ville naturligvis ikke opgive sin smedje, men bymændene var sat i den største forlegenhed. For hvordan skulle de få deres plovredskaber repareret, når deres smed var på øvelse? Deres argumenter var så tungtvejende, at smeden uden hensyn til den manglende tjenestetid blev udløst på sessionen i 1791.¹²

Anders Pedersen var af sin godsejer sat i lære hos Jacob Kleinsmed i Randers. Det var ikke sket med fripas, da Anders stadig stod i reserverullen. Så formentlig skulle han som så mange andre have været tilbage for at udnytte sin uddannelse på godset. Men da læretiden i Randers var udstået, rejste Anders bort uden tilfaldelse.

En anden godsejer, baron Güldenkrone, havde sat den 14-årige Anders Jensen i lære som organist i Århus.

Faderen til den 22-årige Christen Jensen fra Sveidal i Sdr. Nissum i Vestjylland, der med godsejerens tilladelse var rejst til Ny Mølle i København, mødte op på ekstrasessionen og fremviste et brev fra en ubekendt mand i København, Olavi Severin, Vestervold nr. 278. Han meddelte heri faderen, at sønnen Christen var død. Men ekstrasessionen var formentlig vant til lidt af hvert, for den besluttede at undersøge sagen nærmere gennem amtet, »hvorvidt dette foregivende medfører sandhed«.

Knud Knudsen fra Vivild havde også

en speciel grund til ikke at møde. Han stod i lære hos bødker Nielsen i Randers, som ikke ville tillade ham at møde frem på ekstrasessionen med fare for at blive udskrevet som soldat. Det havde han meddelt Løvenholm, som Knud tilhørte. Det blev pålagt amtmanden at få Knud til at parere ordre uden hensyn til sit købstadsophold.¹³

Der var i den merkantilistiske tid opstået enkelte fabrikker ude på landet, som kom på tværs af den almindelige opdeling købstad – landdistrikt med værnepligt for den ene kategori, men ikke for den anden. Hans Jacobsen Vemløse var udlært væver ved fabrikken i Køng og ganske uvant med bondearbejde. På den baggrund havde han søgt Danske Kancelli om fripas, da han blev indkaldt til ekstrasessionen i 1791. Han fik sit fripas.

Inspektør Brorson på Kronborg Geværfabrik mødte frem på ekstrasessionen med en bevilling fra 1752, at alle håndværksburser eller geseller (svende), der var eller i fremtiden ville stikke af fra fabrikken, skulle leveres tilbage til fabrikken. Det var udtrykkeligt fremhævet, at det også gjaldt, selv om de var blevet hvervet til kongens militærtjeneste. Derfor mente Brorson også, at denne bevilling kunne udstrækkes, så håndværkerne på fabrikken blev fritaget for den nye soldaterudskrivning. Ekstrasessionen besluttede, at geværfabrikkens folk vel skulle stå i lægdsrullen, men med en bemærkning om, at de var fritaget fra udskrivning, så længe de blev på geværfabrikken.¹⁴

Borgerskab i købstæderne

For at blive fuldgældigt medlem af borgerskabet i købstæderne måtte man løse borgerskabsbrev hos magistraten i den by, man ville slå sig ned i. Derved blev man omfattet af købstadens privilegier. Det medførte først og fremmest, at borgeren havde ret til at udøve de borgerlige næringer, som de kongelige privilegier og den almindelige lovgivning begrænsede til købstæderne, d.v.s. handel og håndværk. Omvendt måtte laugene kun optage personer med borgerskab i den pågældende købstad som medlemmer.

Borgerskabet indebar også forpligtelser over for købstaden og dens styre. Borgerne var med til at bære de skatte- og indkvarteringsbyrder, som blev pålagt byen. De måtte aflægge ed både til kongen og byen og naturligvis også betale for borgerskabsbrevet som for ethvert andet privilegium.¹⁵

Når en person »vandt borgerskab«, som det hed, skulle navn, fødested og erhverv opgives. Der er bevaret genparten af borgerskabsbrevene eller blot fortegnelse over de nye borgere, hvorved vi har fået en kilde til borgerskabets sammensætning, som er blevet grundigt analyseret af historikeren Albert Olsen.¹⁶

Som en følge af den tidligere omtalte store dødelighed i købstæderne var det nødvendigt med tilgang af nye borgere udefra blot for at opretholde et konstant indbyggertal i købstæderne. De nye borgere kom dels fra andre købstæder dels fra landdistrikterne. Det sidste er interessant

i denne sammenhæng. I det 17.–18. århundrede var indvandringen fra landet til købstæderne af følgende størrelse målt i forhold til det samlede borgerskab, som det fremgår af tabellen s. 202.

Alle købstæder modtog de fleste landboere fra den nærmeste omegn. Der var én betydningsfuld undtagelse, nemlig København, hvor den største procentdel af indvandrede landboere kom fra Jylland. Hvor der foreligger nærmere oplysninger, kan det ses, at strømmen især er gået fra Nord- og Østjylland, mens Syd- og Vestjylland ikke har leveret større bidrag. Det svarer udmærket til den store tiltrækningskraft fra hovedstaden, vi tidligere har konstateret efter oplysningerne fra ekstrasesionsprotokollerne fra periodens slutning.

Sjællænderne er kun i meget ringe omfang flyttet til andre købstæder uden for Sjælland. Når Århus har en indvandring af 3,2% fra Sjælland, skyldes det indvandring af skippere fra Samsø, der på dette tidspunkt hørte under Holbæk amt.

Ser vi på fordelingen af landboere over tid for de enkelte købstæder, er billedet flimrende. Målt i procent er tilgangen fra landdistrikterne til København svagt faldende i slutningen af stavnsbåndstiden, men i absolutte tal er den steget, hvilket fremgår af tabellen s. 203.

Fra de øvrige købstæder opgives der kun absolutte tal. Fra Århus udviser de stærke svingninger i den lange periode, der er bevaret borgerskabsoplysninger fra (1586–1797). Det fremgår af tabellen s. 204. Niveauet i sidste halvdel af stavns-

Indvandring fra land til by

	% af det samlede borgerskab					
	Sjæll.	Fyen	Loll./Falst.	Jyll.	Ialt	uangv.
København	11,5	4,0	—	17,4	32,9	1,5
Aalborg	1,9	0,4	—	39,1	41,4	4,0
Aarhus	3,2	1,0	—	44,0	48,2	7,4
Assens	1,1	26,9	—	3,5	31,5	5,1
Faaborg	1,4	29,5	—	2,4	33,3	7,6
Fredericia	1,3	4,8	—	16,5	22,6	16,2
Grenaa	2,0	0,4	—	37,0	39,4	7,5
Helsingør	10,4	0,7	—	3,7	14,8	7,5
Holbæk	24,5	2,6	—	2,6	29,7	10,9
Horsens	1,8	1,1	—	33,3	26,2	4,0
Kalundborg	10,8	1,8	—	10,1	22,7	27,8
Kolding	1,8	0,6	—	29,6	32,0	12,4
Køge	14,8	1,2	—	9,7	25,7	4,6
Maribo	0,8	3,6	24,0	1,6	20,0	5,7
Middelfart	0,8	21,3	—	6,9	29,0	6,8
Nakskov	2,3	7,3	19,4	2,8	31,8	11,8
Nykøbing F.	4,4	0,9	20,3	3,2	28,8	7,2
Nykøbing M.	0,0	0,0	—	34,5	34,5	17,0
Nykøbing S.	28,3	0,0	—	0,0	28,3	16,4
Nysted	6,1	0,9	21,5	2,0	30,5	9,1
Odense	1,2	29,1	0,3	4,3	34,9	10,7
Ribe	0,5	0,8	—	35,0	36,3	20,0
Roskilde	22,9	0,3	—	4,7	27,9	13,4
Rødby	0,9	0,0	11,2	0,9	13,0	13,8
Sakskøbing	2,2	1,2	27,3	2,2	32,9	5,6
Slagelse	17,5	4,4	—	8,5	30,4	2,8
Svendborg	0,8	24,9	—	0,9	26,6	11,9
Viborg	0,5	0,2	—	35,2	35,9	6,0
Vordingborg	21,3	1,4	3,2	2,7	28,6	1,3

båndperioden ligger på linie med sidste halvdel af det 17. århundrede, men ved andre sammenligninger er der tale om et fald.

For de øvrige købstæder er der ligeledes tale om et fald i sidste halvdel af perioden. Men det skal bemærkes, at dette også gælder for borgerskabstagerne fra byen selv.

Det er således ikke blot indvandringen af landboere, der har svigtet i sidste halvdel af det 18. århundrede. Det er derfor ikke korrekt som Albert Olsen i de tidligere omtalte borgerskabsundersøgelser at fremhæve den store hæmning, som stavnsbåndet har betydet for købstædernes vækst. Købstæderne har generelt i det

Borgernes fødested i København

Aar	Ialt	Anførte By	Jyske B.	Sjæll. B.	Fynsk B.	Jyske A.	Sjæll. A.	Fynsk A.	Skaane	Hertugd.	Norge	Udl.	Uangivet
<i>København. %</i>													
1699–1705...	1476	18,8	2,6	6,6	0,8	17,3	6,5	2,5	18,9	3,9	3,5	16,8	1,8
1706–1715...	2235	20,8	3,7	7,2	0,4	18,5	5,4	2,9	13,4	5,2	4,1	16,4	2,0
1716–1725...	1452	18,7	5,9	6,6	1,4	14,7	7,2	2,5	8,1	8,2	5,1	16,3	5,3
1726–1735...	2251	15,1	1,7	4,0	1,1	21,0	13,6	5,4	6,8	7,2	5,1	18,0	1,0
1736–1745...	2327	19,3	1,8	3,0	0,6	19,9	14,6	5,5	6,6	6,9	4,0	16,6	1,2
1746–1755...	2199	24,1	2,6	3,8	1,0	18,6	13,1	3,9	4,2	6,1	4,4	17,5	0,7
1756–1765...	2607	24,8	1,5	2,1	0,5	18,1	14,5	3,7	3,2	8,2	3,9	18,4	1,1
1766–1775...	2122	24,2	1,8	3,2	1,1	17,9	13,6	4,0	2,3	10,0	5,7	15,9	0,3
1776–1785...	3315	23,4	3,4	3,8	1,8	14,8	10,6	4,5	1,8	13,2	5,2	16,7	0,8
1786–1797...	4114	21,8	4,5	4,7	2,4	14,5	12,3	3,7	1,4	10,2	5,7	15,6	2,3
Ialt	24098	21,4	2,9	4,3	1,4	17,4	11,5	4,0	5,6	8,4	4,8	16,8	1,5
<i>København. Antal</i>													
1699–1705...	1476	277	39	97	12	256	96	37	278	57	52	248	27
1706–1715...	2235	467	82	160	8	414	120	64	300	116	92	367	45
1716–1725...	1452	272	86	96	21	214	104	36	117	118	74	237	77
1726–1735...	2251	339	38	90	24	473	307	122	153	162	114	405	24
1736–1745...	2327	451	41	70	13	462	340	128	153	161	93	386	29
1746–1755...	2199	531	58	84	21	408	289	86	91	135	97	384	15
1756–1765...	2607	646	40	56	13	472	378	96	84	213	102	480	27
1766–1775...	2122	513	40	67	23	380	289	84	49	213	120	338	6
1776–1785...	3315	774	112	124	61	490	353	148	60	439	173	554	27
1786–1797...	4114	898	186	195	98	634	506	151	56	420	233	642	95
Ialt	24098	5168	722	1039	294	4203	2782	952	1341	2034	1150	4041	372

18. århundrede udøvet mindre tiltrækning på befolkningen – vel fordi de muligheder, de kunne tilbyde, var mindre gunstige. København alene var undtaget. Dette billede ændres først oppe i den florissante periode i det 18. århundredes sidste årti.

Selv om antallet af borgerskabsløserne født på landet kan konstateres, så ved vi intet om de enkelte personers løbebane, fra de forlod hjemstedet, til de opnåede

det attråede borgerskab. Det er ikke muligt ud fra oplysningerne i borgerskabsprotokollerne at se, hvor mange der kom fra deres fødestavn med papirerne i orden, og hvor mange der bare var stukket af.

Var købstaden, hvor de tog borgerskab, det første mål for deres afvandring fra landet? Eller havde også disse karle først arbejdet som tjenestekarle på en følgeseddel fra deres godsejere i samme eller en anden

Borgernes fødested i Aarhus

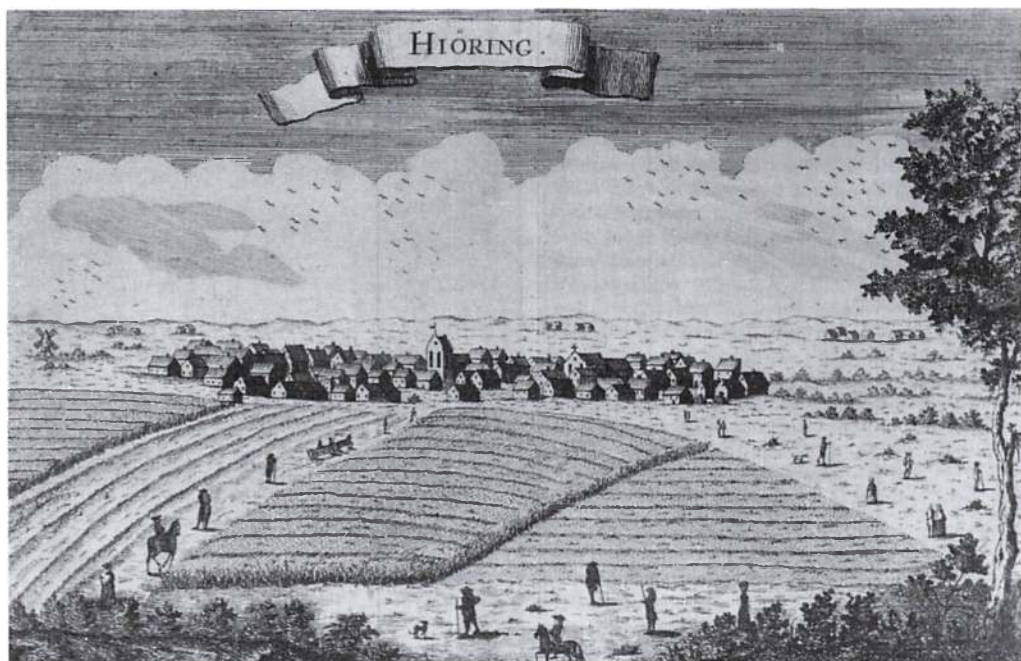
Aar	Aarhus												
	Ialt	Anførte By	Jyske B.	Sjæll. B.	Fynsk B.	Jyske A.	Sjæll. A.	Fynsk A.	Skaane	Hertugd.	Norge	Udl.	Uangivet
1586-1595...	155	19	5	0	0	60	0	1	0	2	0	3	65
1596-1605...	161	19	6	3	1	81	0	0	0	2	1	11	37
1606-1615...	202	26	14	1	1	125	6	0	1	8	1	6	13
1616-1625...	292	35	15	2	1	192	12	0	0	9	0	18	5
1626-1635...	169	24	20	0	0	98	7	0	0	5	2	9	4
1636-1645...	195	38	17	0	2	105	4	0	1	8	0	10	10
1646-1655...	221	46	12	2	2	108	9	0	1	10	0	7	24
1656-1665...	223	54	25	5	1	82	10	1	7	11	1	7	19
1666-1675...	148	38	11	5	0	61	3	0	2	4	2	1	21
1676-1685...	164	53	10	6	4	58	7	3	1	4	6	2	10
1686-1695...	213	54	16	6	3	83	10	2	2	4	3	19	11
1696-1705...	258	65	22	8	1	116	13	1	2	2	8	7	13
1706-1715...	171	43	12	9	3	72	9	1	1	4	5	5	7
1716-1725...	160	56	9	9	0	55	5	2	3	8	2	6	5
1726-1735...	211	82	11	12	8	90	4	0	1	2	5	13	13
1736-1745...	155	42	14	5	0	60	7	2	1	3	2	7	12
1746-1755...	174	59	11	16	2	53	5	5	2	3	4	11	3
1756-1765...	135	42	16	5	2	46	0	2	2	9	2	6	3
1766-1775...	161	61	10	12	1	50	6	2	3	0	5	8	3
1776-1785...	153	25	14	5	1	64	5	1	0	13	1	4	20
1786-1797...	173	57	14	9	3	69	4	1	0	4	2	10	0
Ialt	3924	938	284	120	39	1728	126	24	30	115	52	170	298

købstad? Det mønster så vi for vandringen til det sydlige udland: først nogle år som sæsonarbejder i hertugdømmerne, dernæst endelig udvandring til Holland eller et andet fjernere land.

Hvilken ballast nåede indvandrerne købstaden med? Mange bønderkarle og husmænd havde arbejdet så meget med håndværk hjemme i landsbysamfundet, at det måske ikke var så vanskeligt at slå sig igennem som fuskere (d.v.s. uden for lau-

gene) i en købstad. Hvis der var et laug for det pågældende håndværk i byen, ville de naturligvis blive forfulgt af dettes medlemmer. Det ville derimod ikke være tilfældet, hvis de som den tidligere omtalte Anders Larsen Dam fra Ørslevkloster havde en fuldt anerkendt håndværksuddannelse i et regulært laug bag sig og virkelig blev optaget i det nye laug.

Handelstalent og -færdighed var bønderkarlene som tidligere omtalt vokset op

De mindre købstæder i Danmark øvede ingen tiltrækningskraft på bønderkarlene i det 18. århundrede. Det skyldtes nok ikke så meget stavnsbåndet som de dårlige erhvervsmuligheder, byerne kunne tilbyde. Kun København voksede – trods stavnsbånd. (Stik af Hjørring fra Erik Pontoppidans Danske Atlas, bd. V, s. 200).

med. De havde handlet og byttet fra barnsben. Måske startede deres flugt fra landbosamfundet med en omvandrende tilværelse som bissekræmmer, hvor de først efterhånden fik fast bopæl i en købstad.

Lige så afgørende var måske den økonomiske ballast, de havde med sig fra deres karletid. Her har stavnsbåndet for dem, der måtte købe sig fri inden afrejsen, betydet en betydelig økonomisk forringelse. Som tidligere fremhævet har godsadministrationen forstået at vurdere deres

og familiens økonomi, så prisen for friheden blev sat herefter. Det har alt andet lige betydet, at de havde færre penge til at hjælpe sig i gang i købstaden.

Som håndlangere og arbejdsmænd kunne de måske nok klare sig igennem de første år i en købstad. Men når de blev ældre eller stiftede familie, var der kun en lille margin til sultegrænsen, hvis der indtraf sygdom eller arbejdsløshed. Så var der langt til godset og landsbysamfundets sociale netværk, som nu var lukket for udvandrene.

Gør byluft fri?

Grundsætningen »byluft gør fri« stammer fra tysk købstadslovgivning, som på så mange måder har påvirket dansk ret. Sætningen betød, at en person fra landet var fritaget for en godsejers krav på hans person, når han rent faktisk var kommet i ly af en købstads beskærmende mure. Under det østdanske vornedskab fik godsejerne i 1542 bestemmelsen modereret til, at de vornede uantastet skulle have opholdt sig i en købstad i 3 år for at slippe fri af vornedskabet. Til gengæld skulle friheden ikke gælde for fremtidige indvandrere. Danske lov (3-13-13) fastsatte i 1683 tidsfristen for eftersøgningen af vornede i købstæderne til 10 år. Da havde en kongelig ordre til amtsbetjentene af 27. november 1680 allerede som den første gruppe fritaget bosatte i købstæderne med borgerlig næring, d.v.s. borgere, fra at deles til stavns.¹⁷

Ved stavnsbåndets indførelse i 1733 blev der givet godsejerne en almindelig tilladelse til at sagsøge de karle, der var kommet fra godserne uden at respektere den gældende paslovgivning. Det gjaldt også for karle, der var vandret til købstæderne, med mindre de var kommet i lære eller havde vundet borgerskab. Kun i de to sidste tilfælde gjorde byluften fri.¹⁸

Den samme respekt for lærekontrakter og borgerskabsbreve blev ikke fortsat efter denne overgangsperiode. Det har vi allerede set eksempler på for lærlinges vedkommende. Det samme gjaldt for borgerskaber, men naturligvis ikke i de tilfælde,

hvor borgerskabsansøgeren kunne fremvise et ægte og lovligt fripas.

Før stavnsbåndsforskriften skulle bønderkarlene som tidligere omtalt overholde de almindelige pasregler. Anders Jensen, der tjente som karl på Palstrup syd for Viborg, var i 1729 i fæsteforhandlinger med Janus Friedenreich om betingelserne for fæste af Fuglemosegård. De var så langt, at det eneste, de manglede, var fremskaffelsen af det stemplede papir, som det endelige fæstebrev ifølge loven skulle skrives på. Men så stak Anders Jensen af fra Palstrup en dag, hvor godsejeren ikke var hjemme. Hans flugtrute gik til den nærmeste købstad, Viborg, hvor det lykkedes ham at få udstedt et borgerskabsbrev.

Godsejeren opsporede ham og fik ham ved herredstinget dømt til at indfinde sig på Palstrup igen og overtage fæstegården. Den nybagte borger protesterede naturligvis mod at skulle møde for en herredsret, når hans rette forum (d.v.s. domstol) var byfogden i Viborg. Men da han appellerede til landstinget, blev herredstingsdommen delvis stadfæstet. Han havde ikke haft sine papirer i orden, da han fik udleveret borgerskabsbrevet. I 1729 var han endnu ikke bundet af noget stavnsbånd, så han kunne efter landstingsdommen vælge, om han ville overtage fæstegården på de aftalte vilkår eller betale godsejeren 50 sletdaler for den brudte kontrakt. Til gengæld havde han løn til gode for den tid, han havde tjent på godset, ligesom et efterladt skrin skulle udleveres. Hvis han ikke rettede sig efter

dommen, skulle hans borgerskabsbrev være ugyldigt, og han skulle udleveres med magt af magistraten.

Landstinget dømte altså ikke borgerskabsbrevet ud af kraft under alle omstændigheder. Derimod skulle det stå godsejeren åbent uafhængig af Anders Jensens fremtidige status som fæstebonde eller borger, at have

»sin tiltale til bemeldte magistrat forbeholden formedelst borgerskabsbrev til en person, som ikke kunne vise pas eller afsked fra sin forrige husbonde.«¹⁹

En tilsvarende sag i 1736, altså efter stavnsbåndets indførelse, blev dømt langt hårdere. Borger i Viborg, væver Christen Christensen, blev ved Torstedlund birkeeting den 25. september 1736 dømt til at indfinde sig på Torstedlund gods for at overtage sit fæstehus.

Han fremlagde borgerskabsbrev og forklarede, at han ganske vist havde underskrevet fæstebrevet den 9. april 1731, men han var blevet »conjuneret« (formentlig kujoneret) hertil af godsforvalteren.

Godset fremsførte herimod, at han også i praksis havde accepteret fæstet ved i 3 år at betale den forfaldne landgilde. I øvrigt havde han selv fundet en lejer til huset, som betalte de 2 rdl. af landgilden, mens han selv betalte de 4 mk. Det pas, han havde haft på lommen, da han forlod Torstedlund, var kun tidsbegrænset til den tid, han behøvede for at øve sig i sit væverhåndværk. Måske har der været tale om en lærekontrakt.

Det var tydeligt, at Christen Christensen fra starten havde haft til hensigt at komme tilbage til Torstedlund. Men han blev ved at søge udsættelse med hjemkomsten under henvisning til afslutningen af nogle arbejdsopgaver. I sidste omgang havde justitsråd Dyssel som øverste borgmester i Viborg ovenikøbet påtegnet udsættelsesdokument som kautionist for hans tilbagevenden til godset. Og alligevel havde man tilstået væveren borgerskab i byen, da han tilsyneladende foretrak at blive der frem for at vende tilbage til en landsbyhåndværkers livsvilkår.

Men det hjalp ikke Christen Christensen. Også landstinget pålagde ham ved dom af 11. april 1737 at vende tilbage til godset og stadfæstede dermed birketingsdommen.²⁰

Der er fundet flere eksempler på, at magistraten har udstedt borgerskabsbreve under forbehold af en godsejers ret til ansøgerens person. Det blev overladt den nye borger at forsvare sig selv. Købstaden kunne i sådanne tilfælde ikke yde beskyttelse. I Horsens var en bonde fra Hornborg blevet borger i 1760, selv om han ikke havde vist pas. Til gengæld fik han indsat følgende passus i sit borgerskabsbrev:

»Men står i egen hasart, om han skulle blive reklameret.«

Der kunne også anvendes den procedure, at to borgere skulle holde magistraten skadsløs – formentlig i økonomisk henseende – hvis der blev rejst krav på ham. Eller borgerskabsbrevet kunne erklære, at

det ikke skulle hindre en godsejer i at gøre sin ret gældende over for indehaveren. Der er således tale om betingede borgerskabsbreve, ligesom vi tidligere har set betingede pas. I begge tilfælde var det stavnsbåndets og dermed godsejerens rettigheder, der skulle respekteres.²¹

Sammenfatning

Datidens samfund var karakteriseret af en skarp opdeling mellem land og by med forskellige livsbetingelser. Købstæderne havde sine særlige privilegier, der tillod indbyggere med borgerskab at udøve borgerlig næring – d.v.s. håndværk og handel. Derimod var produktionen af fødevarer overladt til landdistrikterne, som også var bærere af landets forsvar og derfor alene fik pålagt stavnsbånd. Stavnsbåndet gjaldt, hvad enten man var håndværker eller landbruger på landet. At der også blev drevet landbrug i byerne og eksisterede særlige håndværksfag på landet, var en anden sag.

Købstæderne var på grund af det negative fødselsoverskud i det 18. århundrede afhængig af tilvandring fra landet. Den kunne som al anden bevægelighed i befolkningen kun ske legalt med godsejerens tilladelse eller illegalt på karlenes eget ansvar.

Godsejerne var selv interesseret i at få håndværkere på landet med en god faglig uddannelse af hensyn til hovedgården og bøndergodsets behov. Derfor tillod de i vid udstrækning, at drenge gik i lære hos laugsmestre i købstaden på den betingelse, at de vendte tilbage til godset efter

udstået læretid. Samtidig havde udlærte håndværkere med et svendebrev på lommen betydeligt bedre chancer for at klare sig i købstaden. Derfor måtte godsejerne ofte se deres gode håndværkere forsvinde fra godserne. Ikke mindst i sidste trediedel af det 18. århundrede synes der at være en udtalt mangel på bygningshåndværkere på landet.

For at blive fuldgyldig borger i købstaden måtte der løses borgerskab med betaling. Albert Olsens store undersøgelse over de nye borgeres fødested i det 17.–18. århundrede har vist en stor, men meget svingende indvandring fra landdistrikterne. Han mente tydeligt at kunne se stavnsbåndets indflydelse i form af en lavere indvandring i perioden 1733–88. Men et sådant synspunkt er betinget af, hvorledes sammenligningerne foretages. Der er i det hele taget lavere tal for borgerskabstagerne i købstæder uden for hovedstaden i stavnsbåndsperioden. Den lavere indvandring er derfor snarere et udtryk for, at købstæderne tilbød ringere muligheder for at komme frem i verden på grund af erhvervslivets stagnation i disse byer. Det gælder ikke København, der både havde en rivende udvikling og derfor også stor indvandring fra landdistrikterne i det 18. århundrede.

Derimod kan fripaskøbene have medført, at tilflytterne stod med færre penge på lommen, når de kom til byen på legal vis. Det ved vi desværre ikke så meget om. Men håndværks- og købstadsnæring var trods stavnsbånd fortsat et alternativ til bønderkarlenes tilværelse på landet.

Kapitel 10

Hvordan det siden gik

de foregående tematiske kapitler har vi nødt en række bønderkarle på forskellige stadier af deres tilværelse. Ofte handlede de undersøgte sager om en karl i konflikt med samfundet og de regler, der var sat op omkring hans tilværelse. Vi fik løsningen på den konflikt, men hvordan blev det unge menneskes tilværelse bagefter?

Kunne vi følge dem alle, ville vi måske kunne bedømme, om der var bevægelighed eller med et andet ord mobilitet i samfundet. Hensigten med stavnsbåndet var ikke at skabe et stivnet landbosamfund, hvor de engang givne rammer for tilværelsen var afstukket på forhånd. Men hensigten var, at bønderkarlenes mobilitet skulle kontrolleres og bestemmes af godsejerne. Karlens eventuelle ønsker om en tilværelse uden for det gods, de tilhørte, skulle kun imødekommes, såfremt de var i overensstemmelse med eller i hvert fald ikke kolliderede med godsets interesser. Det er imidlertid ikke muligt at fastlægge, hvor stor en del af den konstaterede bevægelighed i bondesamfundet, der har fundet sted med godsejernes accept, og hvor stor en del, der har været mod.

Mobilitetsforskning

I det 19. og 20. århundrede er der gennemført megen interessant mobilitetsforskning – fortrinsvis i udlandet. Først i denne periode er der bevaret kildemateriale, der tillader sådanne undersøgelser i større omfang. De danske folketællinger oplyser først fødested fra 1845 og sidste opholdssted fra 1901. Interessetfeltet kan være geografisk mobilitet, altså vandringen fra eller til et konkret område. Det kan være en stands eller en gruppes sociale baggrund eller videre karriereforløb. Forskellen på de to sidste undersøgelsesmetoder vil være spørgsmålet: Hvorfra (rettet til personernes f.eks. præsternes sociale herkomst) og hvorhen (f.eks. en studenterårgangs videre karriere).¹

Mobilitet betyder som omtalt blot bevægelighed. Det kan altså udmærket være bevægelse i nedadgående retning, hvilket imidlertid ofte vanskeliggør undersøgelsen. Enkeltpersonerne forsvinder ud af det bevarede kildemateriale. I en periode som det 18. århundrede med en ringe offentlig forsorg afsættes der ikke meget kildemateriale om personer på samfundets bund. De glider ubemærket ned i den grå masse.

Det fædrene ophav

I det følgende ses på nogle undersøgelser af det fædrene ophav til medlemmerne af enkelte professioner. Det afgørende i denne sammenhæng er naturligvis, om der træffes bønder deriblandt.

Ved lærlingeindskrivningen i købmandslauget i Aalborg i perioden 1750–92 blev faderens erhverv opgivet i 108 ud af 232 tilfælde.² De fordelte sig således:

Social herkomst for lærlinge i Aalborg købmandslaug 1750–92

16 sønner (eller slægtninge) af præster				
16	-	-	-	- degne
37	-	-	-	- købmænd
11	-	-	-	- proprietærer
7	-	-	-	- møllere
2	-	-	-	- toldere
2	-	-	-	- løjtnanter
2	-	-	-	- herredsfogder
1	-	-	-	- stads- musikant
1	-	-	-	- forvalter
3	-	-	-	- skippere
2	-	-	-	- gæstgivere
1	-	-	-	- skytte
5	-	-	-	- håndværkere
2	-	-	-	- bønder

Ialt 108

Kilde: Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid. 1932/1975, s. 63.

Der har som i så mange andre fag været en stor selvrekrutering, d.v.s. der var flest købmandssønner blandt de indskrevne lærlinge. Købmændene var byens overklasse, så derfor fandtes der også mange

sønner af præster, degne, proprietærer og møllere blandt lærlingene. Derimod var der kun to bondesønner. Det er ikke mange, hvad enten de betragtes ud fra bøndernes andel i befolkningssammensætningen eller antallet af lærlinge i laugget.

Vægten kan imidlertid også lægges på den kendsgerning, at det overhovedet har været muligt at få foden inden for i dette fine laug. Drengene og karlene på landet var, som vi tidligere har set, fra barnsben vant til småhandel med egne produkter – snittede træting, husdyr og korn. Så fra denne betragtning var det ikke en fjernliggende levevej at vælge købmandshandel.

Dansk jurist

I 1736 blev der indført en særordning for jurister, som gav mulighed for at blive uddannet som jurist uden at have studentereksamen og uden at gennemgå den lange universitetsuddannelse. Ordningen sigtede på de mange små underretsembeder, hvis indtægter ikke kunne »bære« en fuldt uddannet latinsk jurist. I perioden 1736–65 var der 853 kandidater, der bestod den dansk juridiske eksamen. Faderens stilling kendes i 519 tilfælde. Fordelingen ser således ud, som det fremgår af opstillingen på s. 211.

Også her er det naturligvis iøjnefaldende, at kandidaternes sociale herkomst fortrinsvis er samfundets top. Men en ny uddannelse med en lettere adgang formåede dog også at tiltrække bondesønner –

Danske juristers sociale herkomst 1736–65

<i>Embede/erhverv</i>		<i>Antal</i>
retsbetjent/underret:		81
kgl.	65	
patrimonial	16	
retsemdsmand/overret:		2
prokurator:		21
hof- og slotsbetjent:		2
embedsmand/lokaladm.:		48
bl.a. amtmænd	5	
bl.a. amtsforvalter	5	
gejstlig:		131
biskop	4	
præst/provst	103	
lærer	24	
militærperson:		24
magistratsperson:		15
andre borgere:		94
bl.a. købmand/reder	52	
bl.a. håndværker	23	
bl.a. apoteker	3	
skipper/supercargo/sømand:		2
proprietær/forpagter/forvalter/foged/skovrider:		62
møller:		10
bonde:		17
andre:		10 ^a

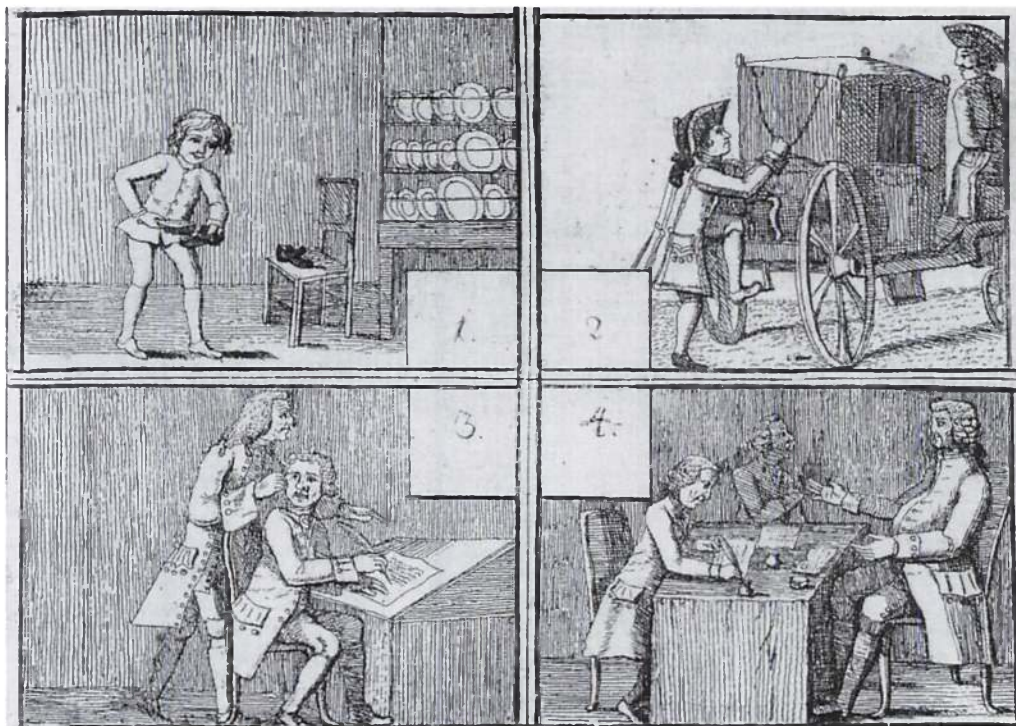
a) kancelliråd, kammerråd, læge, vagtmester (2), værkejer, direktør, savværksejer, urtegårdsmand, kommissær.

Kilde: Grethe Ilse: Juridisk eksamen for udstuderede. *Personalhistorisk Tidsskrift* 1985:2, s. 134.

17 ud af 519 fordelt over 29 år. Af de 17 kandidater fra perioden 1736–65, der opgiver deres faders stilling som bonde, var der 1 rytterbonde, 3 selvejere og 13 fæstebønder.

Tre angav ikke, hvad deres egen stilling havde været, før de indstillede sig til eksamen. Af de øvrige var 1 konstitueret herredsfoged, 1 birkeskriver, 1 postmester, 1

afgået rektor på Bornholm og 1 havde været i handelslære. Alle de øvrige oplyste, at de havde tjent sig op »ved pennen«, et udtryk, der angiver, at de var startet som skrive drenge og efterhånden havde fået større administrativt ansvarsområde. Det vil formentlig typisk være inden for godsadministrationen.³

I det 18. århundrede var man klar over mulighederne for social mobilitet. På dette satiriske kobberstik fra 1787 ses drengens fremgang i verden fra skopudser, til lakaj, til skriver og til sidst til et politimester- eller dommerembede. Den unge knøs kunne udmærket være fæstebondensøn. (Kobberstiksamlingen, Danske satiriske kobber, nr. 43).

Præst og degn

Georg Hansen har skrevet to spændende bøger om henholdsvis præsten og degnen i det 18. århundrede, hvor han også beskæftiger sig med de to gruppers sociale baggrund.¹

For præsterne så resultatet således ud: 44% var selv sønner af en præst, altså en meget høj selvrekrutering. 27% var borgersønner. 2% kom fra højere sociale lag som godsjeere, professorer og officerer.

2% var degnesønner og 5% var bondesønner. Det er ikke muligt at se fordelingen mellem selvejere og fæstebondesønner.

Mens en præst skulle have gennemført en teologisk uddannelse på universitetet, stilledes der ikke samme høje krav til en degn. Mange havde ganske vist gået på latinskole, hvilket varierede fra egn til egn. Det gjaldt i Hardsyssel i Vestjylland for 35%, på Fyn for 65% og på Sjælland for 85%.

Lærerstanden i det 18. århundrede var en meget broget skare. Størstedelen (53%) stammede selv fra landbosamfundet som tømrere, snedkere, skræddere, skomagere, bønder, tjenere eller lakajer på herregårde. 20% var selv sønner af degne- og skolholdere, mens 17% var præstesønner og 10% var sønner af købstadborgere.

Forskellen i den sociale sammensætning mellem præsten og degnen skyldtes formentlig forskellen i embedsindtægter. Degnen eller skolholderen tjente ikke meget. Dette sammenholdt med de lavere uddannelseskraav er forklaringen på, at vi træffer så mange landbobørn mellem degnene. Derimod kunne degnembedet måske være et springbræt til opstigning ad den sociale rangstige i næste generation.

Mobilitet inden for landsbysamfundet

Som det fremgik af kap. 4–6 startede enhver bondekarl på landet med drengearbejde enten hjemme eller i tjeneste hos fremmede. Derefter blev han karl, når alderen og dygtigheden var hertil.

Blandt tjenestekarlene udpegedes fæstegårdmændene og husmændene. Der var således ikke tale om en fast tyendestand. Karlene havde ikke deres forventninger til tilværelsen knyttet til en sådan permanent situation. Hvis de overhovedet havde ideer om at blive i landsbysamfundet, forestillede de sig en fremtid som gårdfæster under godset og med sæde på grandestævnet (det lokale selvstyreorgan) eller som husmand med tilværelsen delt

mellem arbejde for bønderne og arbejde på egen fæstejord eller med eget håndværk.

For di en karl fik gård i fæste, var han ikke nødvendigvis gårdfæster hele sit liv. Fridlev Skrubbeltrang har ud fra en grunding undersøgelse af fæsteforandringer på sjællandske godser i perioden 1720–69 fastslået, at 35% af gårdfæsterne sad ved gården til deres død. 30–35% fik en tålelig afgangsordning, mens gårdforsidderne – dem der måtte gå i utide, fordi de var kørt fast – udgjorde 25–30%.

Gårdfæsterne i de to sidste grupper gled ned som fæstehusmænd eller inderster (de sidste boede til leje i andre gårde eller huse). De gamle og svagelige fik deres udkomme som aftægtsfolk eller måtte leve af almisse og tiggeri. De tidligere gårdfæstere, der endnu var i stand til at arbejde, måtte ernære sig som daglejere, ved siden af de dyrkede en eventuel husmands lod.

Der var imidlertid også bevægelse i den modsatte retning: yngre husmænd blev tilbudt eller påtvunget et gårdfæste. Betingelsen var, at manden og konen var dygtige folk, der havde samlet penge eller kreaturer sammen til nytte for fæstegården. Ofte var det imidlertid de mest forsømte gårde, de fik tilbudt. Skrubbeltrang mener, at ca. 10% af fæstegårdene på Sjælland i perioden 1720–69 er tilfaldet husmænd. Fæstehusmændene fik tilsvarende tilgang på 15–20% fra oprindelige inderster.⁵

Selv om en karl boede på samme egn hele sit liv, kunne der godt på anden måde være mobilitet i hans tilværelse. Han

kunne blive fæster under et andet gods, end det han tilhørte. Vi så, hvorledes Svenning Christensen kæmpede med alle midler for at undgå at fæste en ødegård under Overgård gods, for derefter at fæste gård under Sødringholm. Hans mobilitet gik fra et gods til et andet. Hans skæbne ville dog i almindelige sociologiske undersøgelser med vægt på stillingsbetegnelser ikke blive rubriceret som mobil. I Svennings tilfælde var det absolut imod gods-ejers ønske, men der findes flere eksempler på, at godsejere som en vennetjeneste har overdraget en nabogodsejer en eller flere karle til soldaterudskrivning eller gårdfæste.

Selv om en karl havde købt fripas af godsejeren, kunne han godt vende tilbage på et senere tidspunkt, eller måske benyttede han ikke passet til at forlade sin stav. Friasset var alligevel væsentligt for sin indehaver, idet han med det i hånden stod langt friere i fæsteforhandlinger med godsejeren.

F.eks. havde Anders Jensens søn i Kare løst fripas fra Stenalt gods i 1787 for 80 rdl. Et par år efter indberettede godsforvalteren, at han havde fået lyst til at fæste Voer færgested, som ejedes af Stenalt. Han havde derfor indgået en privat aftale med den nuværende fæster Erik Læsø, som skulle overdrage ham færgestedet mod at få sin oprindelige indfæstning på 20 rdl. og restancerne på skatter og afgifter – 16 rdl. godtgjort af ham. Anders Jensens søn skulle også gifte sig med den ældste datter – vi ved ikke, om det var pigen eller færgestedet, der trak mest. Til-

bage stod fæsteforhandlingerne med godsadministrationen. Godsforvalteren mente ikke, det nyttede at pålægge ham nogen særlig indfæstning under henvisning til, at færgestedet var forfaldent, og han for et par år siden havde betalt sit fripas meget dyrt.⁶

Dagbogsskriveren Christen Andersen, Nr. Tulstrup, er et eksempel på en mand, der boede samme sted hele sit liv, men alligevel gennemgik en mobilitet i opadgående retning. 25 år gammel overtog han i 1764 sine forældres gård i Nr. Tulstrup i fæste og afstod den til sin søn Niels Christensen i 1816. Han var således fæstebonde hele sit liv.

Men han blev også selvejer, da han i 1794 købte en parcel af Lee Søgård, som han drev sammen med sin fæstegård. Han havde desuden en omfattende handelsvirksomhed både med gårdens egne og andres produkter. Han kunne for så vidt lige så godt kalde sig kræmmer eller handelsmand. Han var i stand til at købe sin søn fri af godset, hvilket imidlertid som tidligere omtalt blev omstødt af ekstrasessionen i 1792.

Det var for så vidt en tilfældighed eller måske en fiks idé, at Christen Andersen ikke også blev ejer af sit fødehjem. For straks efter sønnen Niels havde overtaget fæstegården, fik denne skøde på gården af Himmestrups ejer. Måske skulle Himmestrups daværende ejer, kancelliråd Chr. Hedegård først falde væk. Han døde i 1816, og det var hans enke, som samme år underskrev skødet til Niels Christensen.⁷

Der har således været en stadig rotation

i landsbysamfundet mellem grupperne: bønderkarle – fæstegårdmænd – fæstehusmænd – inderster. Bevægelsen er foregået på kryds og tværs, så man har afgjort opfattet landsbysamfundet som labilt. Den enkelte persons status eller placering var i det 18. århundrede ikke givet på forhånd.

Fra bondekarl til selvejer

Selv om mobiliteten gik så vidt som til selvejerstanden, befandt man sig alligevel stadig inden for landsbysamfundet. Selvejeren drev sin jord i fællesskab med de andre bønder. Hans sønner var stavnsbundne som deres, men han var selv den, der udstedte fripas til dem – inden dette blev underlagt en række begrænsninger i 1774. Men en selvejer ydede ikke hoveri på godset, og han betalte sin skat direkte på amtstuen. I det hele taget havde han på godt og ondt ingen forbindelser til godsejeren.

Da Jeppe Bertelsen i 1775 som omtalt i kap. 7 ville købe sit fripas af godsejeren på Nørholm, lagde han ikke skjul på, at formålet var at ægte Maren Olufsdatter fra selvejergården Lærkholt og selv overtage denne fra svigerfaderen. Måske var det også derfor, at prisen på fripasset blev så høj – 300 rdl.

Jeppe Bertelsens far, Bertel Thomsen, havde fået en halvgård i Uhre i fæste i 1739, muligvis efter sin far. Hans forgænger hed i hvert fald Thomas Jensen. Det var en lille gård på godt 2 tdr. hrtk. og 6½ rdl. i landgildepenge.

I 1750 overtog Bertel Thomsen også

den anden halvgård og havde nu efter egnens forhold en ret stor fæstegård på 4 tdr. 5 skp. og 14 rdl. i landgilde, og den var hoverifri. Gårdnedlæggelser var ikke tilladt, derfor bemærkes det også i jordebogen, at Bertel fik fæstet på den anden halvdel i Uhre til en af sine sønner. Men de to gårde opføres derefter i godsets jordebog som én.

Der er ikke bevaret fæstebrev for Bertel Thomsen, men da hans yngste søn Niels Christian overtog fæstet i 1783, gav han 100 rdl. i indfæstning til Nørholm og en ganske betydelig aftægtsydelse til forældrene og en vanvittig (sindsyg) søster.⁸

Da Bertel døde i 1791, efterlod han sig yderligere godt 300 rdl., hvoraf 233 rdl. var udlånt til en N. Christensen i Gaarde. I boet blev der bl.a. registreret to sølvbægre med navn og årstal (1740 og 1754), to sølvskeer, en gammel egekiste og et hængeskab. To gifte døtre havde fået henholdsvis 66 og 60 rdl. i medgift. Der var i øvrigt 5 sønner og 4 døtre i hjemmet. Bertel Thomsen var således en holden mand, hvilket er forklaringen på, at sønnen Jeppe var i stand til at betale den høje pris for sit fripas.

Hvordan gik det nu Jeppe Bertelsen som selvejerbonde i Lærkholt? Han blev trolovet med sin Maren i Ansager kirke tirsdag den 4. juli 1775, og den 24. september blev de viet. Præcis 9 måneder efter fik de en søn, som blev døbt Bertel efter bedstefaderen. Den gamle Bertel Thomsen fra Uhre stod også fadder til drengen. Men 4. søndag i advent blev den

lille Bertel begravet, 28 uger 2 dage gammel. Året efter fik de en datter, Appelone, og der kom endnu en pige Bodil.

Men den 14. april 1786 døde Maren Olufsdatter. Ved skiftebehandlingen efter hende blev gården sat til 200 rdl., kreaturerne til 118 rdl. og vogntøjet til 23 rdl. Overskuddet i boet blev opgjort til 246 rdl., hvoraf Jeppe Bertelsen satte 100 rdl. til hver af de to piger.

Han blev senere gift med Marie Jørgensdatter og fik 7 børn med hende – heriblandt var der både en Bertel og en Thomas.

På den erhvervsmæssige side gik det opad. Lærkholt var en lille selvejergård på godt 2 tdr. hrkt. Efter Marens død solgte Jeppe gården og købte den 27. juni 1789 Uddegård også i Ansager sogn på 5 tdr. hrkt. for 592 rdl.

Det var oprindeligt hans ny kones hjem. Hendes broder Poul Chr. Jørgensen havde solgt den til Hans Pedersen i 1785, men havde beholdt 1 tdr. hrkt., som i henhold til skødets betingelser ved videresalg først skulle tilbydes ejeren af Uddegård. Den jord blev tilbagekøbt af Jeppe i 1790 for 250 rdl. Vi kan ikke klarlægge hele finansieringen af disse handler, men ved sommerterminen i 1791 bekræftede Jeppe en gæld til sin broder Jens på 464 rdl., som blev tilbagebetalt allerede i 1794.

Da Jeppe Bertelsen døde i 1814 som 69-årig blev hans bo opgjort til 1760 rdl. Kun Bodil den yngste af pigerne fra første ægteskab levede og var gift med en gårdmand. De 7 børn i andet ægteskab var mellem 24 og 6 år gamle og var alle ugifte.

I stalden stod der en stor brun 3-års hingst, der var vurderet til 100 rdl. Der var endnu en hest og 2 stude, 6 køer, 3 kalve, 10 får med 4 lam. Det blev bemærket, at bygningerne trængte til reparation, ligesom den var sat meget højt i skat, og der skulle svares en årlig aftægtsydelse herfra. Altsammen begrundelse for ikke at sætte den til større værdi end 1125 rdl. – i enkens interesse.⁹

Fæstebondesønnen fra Uhrø havde gjort det godt. Men det havde hans far før ham også. Det er måske værd at bemærke, at på alle fæstebreve og skøder underskrev familien med egen hånd. Den gamle Bertel Thomsen var lægdsmand. I hvert fald en af hans sønner, Jens Bertelsen, var sognefoged i Ansager. Da Jeppe Bertelsen døde, stod der i skabet to salmebøger, en bibel og en huspostil.

Det var ved familiens indbyrdes hjælp, at det var gået så godt. Det må også fremhæves, at det bestemt ikke var ubesindige ægteskaber, Jeppe Bertelsen indlod sig i. Og så var tiderne med ham!

Fra bondekarl til godsejer

Den senere storkøbmand i Ringkøbing og ejer af Nr. Vosborg gods Peder Lauridsen Tang var født i 1737 som søn af fæstebonden Laurids Christensen Tang på Nørtang. Ved Peders døb blev han endog kaldt Laurids Nørtang. Nørtang var en stor fæstegård på 9 trd. hrkt. under Nr. Vosborg, som Laurids havde overtaget fra sin svigerfar.

Vi har tidligere set, hvor dyrt Laurids

Tang måtte købe fripas til den 13-årige Peder. Denne havde fået plads som skriverdreng hos Peder Isager, en tidligere bondesøn fra Rindum, der via købmandserhverv i Ringkøbing netop havde købt godset Hindsels på Thyholm. Laurids Tang kendte Peder Isager fra de herrnhutiske kredse eller brødre-menigheder, som var opstået omkring to kapellaner i Ringkøbing i 1740'erne.

Peder var godt 1½ år på godset, så kom han i tjeneste hos købmand Christen Noe i Ringkøbing, som også tilhørte brødre-menigheden. Da Peder havde været her i 1½ år, sluttede faderen på hans vegne den 21. april 1753 en lærekontrakt med købmanden. Læretiden skulle være 4½ år, hvor Chr. Noe

»måtte bruge ham såvel uden – som indenboes til kramboen og i andre hans handel, forretninger og affaire, som han bedst synes og eragter at bruge ham.«

Peder måtte i sin læretid ikke have rede penge af sine egne hos sig – udover selvfølgelig hvad købmanden betroede ham at bruge i hans anliggender. Der skulle altså ikke gives den mindste anledning til at sammenblande Peders og købmandens interesser. Det kunne også lokke en ung mand på afveje, som vi så med konsumtionsbetjenten Hans Olesen i Kolding.

Faderen og Peder Isager til Hindsels – Peders tidligere arbejdsgiver – indtrådte som kautionister for hans opførsel. Han skulle i øvrigt ud over den sædvanlige kost og logi også have påklædningen af købmanden i sin læretid.

Peder Tang blev hos Christen Noe i yderligere 3 år efter læretidens udløb. Så fik han den 23. april 1760 den smukkeste anbefaling af ham, da han havde i sinde at begynde at handle for sig selv. Året efter løste han borgerskabsbrev til at handle med grovvarer og isenkram i Ringkøbing. Christen Noe havde besluttet at starte egen virksomhed i København og overlod sine kunder i Ringkøbingområdet til Peder Tang.

Nogle af Peder Tangs regnskabsbøger er bevaret. Af udskibningsbogen kan ses, at han sendte korn, gryn, saltet og røget flæsk, talg, smør, hestehuder og kalveskind, uld og strømper med skibe til Norge, Hamborg, Altona og Amsterdam. Også sin gamle principal Chr. Noe i København handlede han med – her gik handelsvejen over Struer og Aalborg.

Han tjente godt ved denne handel og nu gik det stærkt med forbedringen af hans position i Ringkøbing. Den 2. november 1764 købte han Anders Christensen Friis' købmandsgård i Adelgade med huse, brønd og brøndrender, have og toft, med vindovn og jernbilægger, skuffer og reoler i krambød og skriverkammer. Overtagelsen skulle finde sted den 1. maj 1765. Prisen var 980 rdl., hvoraf de 15 dukater á 3 rdl. skulle betales til Anders Friis' kone.

Året efter – den 23. oktober 1766 – fulgte brylluppet med Mette Bagger Kjær, en datter af byens borgmester. I den anledning blev der oprettet en kontrakt mellem de to ægtefæller om arvedeling i tilfælde af, den ene skulle dø, uden

der var livsarvinger eller børn i ægteskabet. For som kontrakten indledes:

»I betragtning af dette livs korthed og den uvisse dødstime...«

Og ikke en gang et år efter døde Mette i barselsseng kort før sin 25-års fødselsdag, den 15. august 1767. Barnet, en dreng der blev kaldt Niels efter morfaderen, overlevede. Peder Tang sikrede Mette en muret begravelse i koret i Ringkøbing kirke. Til gengæld leverede han 10 rdl. og et par lys til kirkeværgen den 13. august 1767. Han giftede sig aldrig igen.

På det timelige plan gik det imidlertid stadig fremad for fæstebondens søn. Den 18. september 1769 blev han formand for de eligerede borgere i byen. Ifølge en opgørelse fra 1774 havde byens handlende i 1774 12 skibe, og i de fleste havde købmændene Peder Tang og Jens Rindom anparter. Peder Tang havde på dette tidspunkt 22 agre i bymarken. Ved en licitation i 1777 påtog de to nævnte købmænd sig sammen med Peder Tangs bror, Søren Tang, at opføre det nye rådhus i byen for 1450 rdl.

I juli 1787 bev der anlagt en ny tobaksfabrik i Ringkøbing af et konsortium bestående af købmændene Peder Tang, Jens Harpøth (søstersøn til Peder Tang), Christen Strandbygård, Jens Croner, Bertel Kolbye og madame Rindom. I 1790'erne produceredes der årligt 55.000 pund tobak på fabrikken med 3 karle, 3 drenge og 2 andre arbejdere som ansatte.

Den største personlige triumf har Peder Tang formentlig følt den 6. november 1786, da han i fællesskab med broderen Søren Tang ved auktionen på Pallisbjerg fik anerkendt højeste bud på de to herregårde Nr. og Sdr. Vosborg af dødsboet efter Chr. Linde de Friedenreich. Dermed blev han godsejer over fæstegården Nørtang, hvor han selv var født.

Under Nr. Vosborg hørte hovedgården på 66 tdr. hrtk., tiender på 57 tdr. og bøndergods på 233 tdr. hrtk. På Sdr. Vosborg var hovedgården mindre, så fordelingen var 29 tdr., 60 tdr. og 266 tdr. hrtk.

Auktionen var ellers forløbet ret dramatisk. På den første auktion den 2. november var Nr. og Sdr. Vosborg blevet opbudt hver for sig for henholdsvis 38.000 og 32.000 rdl. Prokurator Lund var den eneste, der bød 100 rdl. over startprisen for Nr. Vosborg og 800 rdl. over for Sdr. Vosborg. Så blev auktionen udsat »formedelst aftenens påtrængende«, som det siges.

Næste dag blev kun noget strøgods i Nissum sogn og Råsted kirke opråbt. Resten blev udsat til en særlig auktion, der skulle holdes på Nr. Vosborg den følgende dag, den 4. november. Her blev de to godser opråbt for de tidligere bud, men da intet højere bud blev afgivet, blev de af auktionsdirektøren slået sammen til et fælles grundbud på 70.900 rdl. Men stadig intet bud.

På næste auktion den 6. november blev Nr. Vosborg atter opbudt separat for 38.100 rdl. Niels Hoffmann bød 100 rdl. mere. Peder Tang yderligere 100 rdl.

1. Tang	75.700
2. Laurrup	70.000
3. Hoffmann	70.000
4. Laurrup	70.000
5. Hoffmann	70.000
6. Laurrup	70.000
7. Hoffmann	70.000
8. Laurrup	70.000
9. Hoffmann	70.000
10. Laurrup	70.000
11. Hoffmann	70.000
12. Laurrup	70.000
13. Hoffmann	70.000
14. Laurrup	70.000
15. Hoffmann	70.000
16. Laurrup	70.000
17. Hoffmann	70.000
18. Laurrup	70.000
19. Hoffmann	70.000
20. Laurrup	70.000
21. Hoffmann	70.000
22. Laurrup	70.000
23. Hoffmann	70.000
24. Laurrup	70.000
25. Hoffmann	70.000
26. Laurrup	70.000
27. Hoffmann	70.000
28. Laurrup	70.000
29. Hoffmann	70.000
30. Laurrup	70.000
31. Hoffmann	70.000
32. Laurrup	70.000
33. Hoffmann	70.000
34. Laurrup	70.000
35. Hoffmann	70.000
36. Laurrup	70.000
37. Hoffmann	70.000
38. Laurrup	70.000
39. Hoffmann	70.000
40. Laurrup	70.000
41. Hoffmann	70.000
42. Laurrup	70.000
43. Hoffmann	70.000
44. Laurrup	70.000
45. Hoffmann	70.000
46. Laurrup	70.000
47. Hoffmann	70.000
48. Laurrup	70.000
49. Hoffmann	70.000
50. Laurrup	70.000
51. Hoffmann	70.000
52. Laurrup	70.000
53. Hoffmann	70.000
54. Laurrup	70.000
55. Hoffmann	70.000
56. Laurrup	70.000
57. Hoffmann	70.000
58. Laurrup	70.000
59. Hoffmann	70.000
60. Laurrup	70.000
61. Hoffmann	70.000
62. Laurrup	70.000
63. Hoffmann	70.000
64. Laurrup	70.000
65. Hoffmann	70.000
66. Laurrup	70.000
67. Hoffmann	70.000
68. Laurrup	70.000
69. Hoffmann	70.000
70. Laurrup	70.000

Auktionsprotokollen for Hind-Ulfborg herred afslører dramatikken på auktionen over Nr. og Sdr. Vosborg den 6. november 1786, hvor fæstebondesønnerne Peder og Søren Tang købte det gods, de tidligere havde været stavnsbundne til. Hr. Tang afgav sit bud på 75.700 rdl. Derefter fulgte en hidsig duel mellem hr. Laurrup og hr. Lund, hvor den sidste sejrede. Det viste sig senere, at han var kommissær for de to brødre. (LAN, B80A-229, fol. 179b. Foto Ejvind Rasmussen).

Hoffmann endnu en gang. Derefter blandede landsdommer Laurrup sig med et bud på 38.500 rdl. Så fortsatte Hoffmann og Laurrup med at overbyde hinanden, til 41.000 rdl. var nået. Så gik Peder Tang ind igen. Men landsdommer Laurrup fik højeste bud på 41.500 rdl.

Så blev Sdr. Vosborg opbudt, men ingen bød. Auktionsdirektørerne greb igen til den udvej at opbyde de to godser under et for 74.300 rdl.

I den følgende budrække var Peder Tang med et par gange – indtil 75.700. Så stod kappestriden mellem prokurator

Lund og landsdommer Laurrup, hvor Lund fik sidste bud for 77.100 rdl.

Formodentlig har de tilstedeværende ikke vidst, hvem prokurator Lund bød for. Men dagen efter den 7. november,

»deklarerede prokurator Lund, at de af ham i går på Sønder og Nørre Vosborg gårde med underliggende gods og tien-der gjorde højeste bud var i kommission af hr. cancelliråd Tang til Timgård og hr. Peder Tang i Ringkøbing.«

Der blev straks betalt 25.000 rdl. i kaution og andre 25.000 rdl., inden skødet blev

udstedt. Det var unægtelig større tal end de 100 rdl. og den gode eng, som i 1750 måtte betales for Peder Tangs fripas.

Det endelige skøde blev udstedt den 25. juni 1787 og lød på begge brødre. Men Søren Tang vedgik senere, at det ikke havde været hensigten, at han skulle have del i Nr. Vosborg. Fællesskabet var kun en nødvendig følge af, at de to godser blev opbudt under et, og at Peder Tang ikke turde binde an med den store sum alene.

Den indbyrdes aftale mellem de to brødre var, at Peder skulle have Nr. Vosborg, og så skulle de være halvt om Sdr. Vosborg. Formentlig er købesummen også blevet delt på denne måde. Dette erklærede Søren på stemplet papir den 12. juli 1793, kort før Peder Tang overdrog Nr. Vosborg til sin eneste søn Niels Kjær Tang den 20. september 1793, men endeligt skøde blev først udstedt i 1797. (Sdr. Vosborg var blevet solgt allerede i 1788).

Men først skulle Peder Tang i gang som godsejer. Han blev hele sit liv boende inde i Ringkøbing, men han måtte alligevel sørge for det nødvendige inventar til hovedgården, og han havde jo ingen kone til hjælp. Derfor købte han en række af Friederichs efterladenskaber på den følgende løsøreauktion på Nr. Vosborg.

Generelt købte han, hvad der blev udbudt til salg af gardiner, ovne, skabe, sengesteder og køkkentøj. Desuden købte han alt inventar i mælkestuen, spisekammeret, borgerstuen og porcelænskammeret. Han købte alt i smedjen, i fiilammeret (snedkerværkstedet), alle haveredskaber, mange teglværksredskaber, alt i laden og alle

fiskeredskaber. Derimod købte han kun én hest. Formentlig havde han dem bedre selv inde i købstaden.

Til de private gemakker købte han et otte-dages stueur i malet futeral og 12 ryslæderstole. Desuden to blåmalede hjørneskabe med forgyldte tirater. Til at hænge på væggen fik han grev og grevinde Vedel Friis' portrætter i forgyldte rammer, men dog også et billede med Christi lidelse og korsfæstelse og et med det kongelige residensslot i København. De sidste billeder stod måske hans opdragelse hjemme i Nørtang nærmest.

Hans nye godsejerværdighed kan måske afspejles i købet af malmklokken i ladegården til at ringe til bords med og det grønmalede soldatermål inde i skrivekammeret. Nu var det ham, der havde til opgave at sikre soldaterrepræsentationen fra Nr. Vosborg og sørge for, at de præsenterede karle havde det rette mål. En af hans første gerninger i så henseende var imidlertid at udstede fripas til sine tre små nevøer ude på Nørtang – Laust, Chisten og Anders. Det var ikke hans skyld, at passene som så mange andre blev forkastet på ekstrasessionen i Ringkøbing i 1790 under henvisning til det nye reskript af 28. august 1789.

Peder Tang blev en gammel mand – 89 år – men han var utrolig åndsfrisk til det sidste, at dømme efter hans egenhændigt skrevne poster om hans begravelse og fordelingen af de sidste midler den 21. maj 1825.

Han havde måttet se sin eneste søn Niels Kjær dø i 1814. Han havde oplevet svi-

gerdatterens nye mand udstykke det meste af Nr. Vosborg, men også at den blev overdraget til først de tre børnebørn senere til den ene af dem, Andreas, som ene-ejer. Han fik ikke mindst gennem arven fra bedstefaderen mulighed for at købe det meste af det bortsolgte tilbage under landbrugskrisen.

Købmandsgården inde i Ringkøbing blev overdraget til en ny Peder Tang fra Nørtang – hans brodersøn, som havde lært handel hos ham. Han skulle give det samme, som han selv i sin tid havde givet – 1000 rdl. Betingelsen var, at han ville tage fast bopæl i købmandsgården.

Desuden skulle der ifølge hans sidste vilje sørges godt for hans tjenestefolk. De få bønder på Nr. Vosborg, der havde restancer tilbage fra hans tid, skulle have dem eftergivet. Han nævnte udtrykkeligt, at det skulle være forbudt at gøre bøndernes gæld i penge:

»Og ingenlunde må min bog (godsets hovedbog med bøndernes gældsposter) sælges, eller den gæld sælges for en baguetelle, at en rå fugl skulle overrumple fattige. Jeg har aldrig været blodig. Jeg har sørget og sørger, så længe jeg lever, at få ind i det gode, hvad jeg kan.«

Så var der kun for de efterladte at forvisse sig om, at han virkelig var død, inden begravelsen fandt sted. Denne skulle foregå på en anstændig og simpel måde. Hans ligkiste stod allerede oppe på loftet. Ligskjorten, et par fine lagener og et pudevær lå parat i dragkisten. Så ville han have en

hvid hue på hovedet. Lys i kirken ville han ikke forbyde, siden det var blevet så almindeligt. De var også lagt til side, ligesom plader og slør lå i dragkisten. Han ville også selv aftale begravelsesstedet med kirkeværgen og sørge for, at kvitteringen blev hæftet ved.

»Det er alt, hvad jeg forlanger eller vil have.«¹⁰

Hvis vi sammenligner Peder Tangs livsløb med Jeppe Bertelsens, er der flere fælles træk. De kom begge fra en stor fæstegård. De måtte begge betale deres fripas dyrt. De tænkte sig om, inden de giftede sig. Og der var et stærkt sammenhold i familien begge steder. Men der er også forskelle på Peder Tang og Jeppe Bertelsen. Peder fik sit fripas allerede som 13-årig og fik en regulær uddannelse i købstaden, som vedblev at være økonomisk basis for hans gøremål. Jeppe var bonde hele sit liv. Endelig var familiesammenholdet i den Tangske familie på en måde udvidet til også at omfatte medlemmer af brødremskigheden, som hjalp hinanden i vej.

Peder Tangs livshistorie ligger langt fra, hvad vi normalt forestiller os om bønderkarlernes muligheder i det 18. århundrede. Det er selvfølgelig ikke et almindeligt livsforløb, men på den anden side er det ikke enestående. Peder Isager på Hindsels, hvor Peder Tang kom i lære, startede også som almindelig bondedreng. Den lærde bonde på Sjælland Hans Jensen Bjerregård under Bernstorffs gods i Gentofte svingede sig også op fra fæstebonde til

godsejer på Løvegård i Holbæk amt, men det varede kun i seks år. Så måtte han sælge den igen i 1778.¹¹

Storkøbmanden Niels Ryberg og hans broder Christen Ryberg har haft en skæbne nogenlunde parallel med Peder Tangs. Blot blev de født et 10-år tidligere i Salling, rømte fra godset og fik først fripas efter flugten. Den ene forblev som købmand i Aalborg, den anden gjorde omfattende karriere som købmand og finansmand i København og købte gods på Fyn.¹²

I det følgende skal vi se på, hvordan det gik Peder Tangs store søskendeflok – også for at tage lidt af det ekceptionelle af Peder Tangs eget forløb.

Hvordan det gik en søskendeflok

»Efterdi jeg nu er ved en høj alder og ved ikke, når den gode Gud vil kalde mig til et bedre liv, så tænker jeg nu på mine kære børn, som måske kommer til at leve efter mig. Jeg ser, at deres timelige lykke ikke har været dem lige gunstig. Fra vanærende fattigdom har Gud været så nådig at bevare dem alle sammen. Og desuden har Gud givet nogle af dem så meget af sin velsignelse, at jeg ikke nok kan beundre, hvor alt dette er kommet fra. Da jeg som moder elsker dem alle lige højt, så har jeg efter min nøjagtige indsigt og bedste overlæg fundet for godt at dele...»

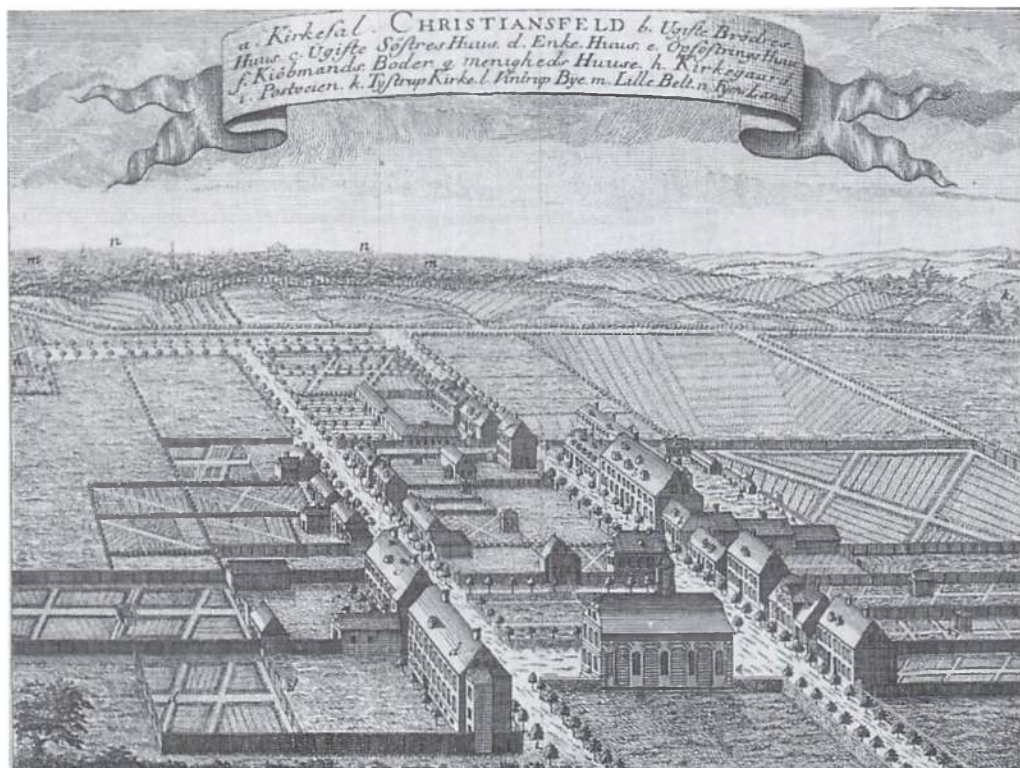
Sådan tænkte Maren Pedersdatter – moder til Peder Tang – i 1789, seks år før hun

døde. Hun var født i 1711 på den store fæstegård Nørtang i Ulfborg sogn under Nr. Vosborg gods i Vestjylland. Fra hende gik faderens fæste den 6. august 1732 videre til Laurids Christensen. Hendes fader Peder Simonsen var død dette år, så de to unge måtte tage over blot 21 og 22 år gamle.

Nørtang var en meget stor fæstegård på 9 tdr. 2 sk. Der skulle ikke ydes hoveri fra gården, men både landgilde og arbejdspenge blev betalt med en årlig afgift på 20 rdl. Så skulle gården en gang om året yde en rejse med skattekorn til Ringkøbing – og selvfølgelig som alle andre fæstere indbetale de kongelige skatter til godsejeren. Der blev ikke afholdt skifte efter Laurids Tang, Marens mand, da han døde i 1774. Men da hun i 1789 fik nedskrevet sin sidste vilje, var der 1500 rdl. til deling mellem børnene.

Maren og Laurids fik over en 22-årig periode fra 1733 til 1755 12 levende – og et dødfødt barn. Maren var som omtalt tidligt gift og fik sit sidste barn som 44-årig. De to yngste børn døde tidligt. Christen Tang fik som 18-årig børnekopper, mens han tjente i Ringkøbing – og døde heraf. Den yngste Sara døde 19 år gammel hjemme hos forældrene. I det følgende skal de øvrige børns livsløb gennemgås ganske kort:

Anna Tang, født 1733. Hun blev i 1752 gift med den 16 år ældre Peder Christensen Harpøth. Han var startet som fæstebonde, men i 1761 købte han herregården Ulsund i Ness sogn på auktion for 16.500 rdl. Hovedgården var på 28 tdr. hrtk., ti-

Slægten Tang tilhørte den herrnhutiske vækkelsesbevægelse på Ringkøbingegnen. En søster til Peder Tang, Anna, flyttede oven i købet til den nyanlagte koloni i Christiansfeld, da hun blev enke. Vi kan dog ikke afgøre, hvor stor indflydelse vækkelsesbevægelsen havde på slægtens stærke verdslige fremgang. (Stik af Christiansfeld fra Erik Pontoppidans Danske Atlas, bd. VII, s. 208).

enden på 6 tdr. hrtk. og bøndergodset på 209 tdr. hrtk. Han døde i 1778, hvorefter Anna i 1782 overdrog den til deres ældste søn. Det fremgår af Peder Tangs sidste vilje, at han havde hjulpet hende med at få tingene bragt i orden. To andre børn, Søren og Jens, blev købmænd i Ringkøbing. Anna og Peder Harpøth tilhørte også brødre menigheden. Som enke flyttede Anna ovenikøbet til Christiansfeld,

den nyanlagte koloni, hvor hun døde. Anna blev således gennem sit ægteskab godsejerfrue.¹³

Mette Tang, født i 1734. Hun blev i 1763 gift med Niels Christensen Wad, som var søn af fæsteren Christen Wad på Øgelstrup. Det var en stor gård på 11 tdr. hrtk. under Stenumgård. Niels havde købt sit hjem inden giftermålet, og efter godsejer Fridenreich købte han på auktion i 1786

også Stenumgård for 31.200 rdl. Det var en hovedgård på 21 tdr. hrtk. med 251 tdr. hrtk. bøndergods. Da faderen døde i 1797 var der således en stor gård til hver af den tidligere fæstebondens sønner. Mette Tang blev altså også via sit giftermål godsejerfrue.¹⁴

Sidsel Tang, født i 1736. Hun blev i 1760 gift med skrædder Mathias Enrod i Ringkøbing. Her boede Maren Tang de sidste mange år efter sin mands død. Derfor blev hun da også betænkt med en større arv efter moderen end den almindelige søsterlod. Desuden var det heller ikke gået hende økonomisk så godt som de øvrige børn. Som moderen formulerede det, havde hun ikke været så heldig som sine søskende, selv om hun ikke havde været mindre flittig og huslig end de andre. Moderen gav hende det bedste skudsmål. Hver gang en i den store familie var syg, kom hun og passede den syge med opvartning og nattevågen. Hver gang der var barsel, bryllup eller begravelse, kom hun og hjalp til. Det gjorde hun med god vilje, mens mange andre i familien undskyldte sig. Broderen Peder Tang sørgede da også ved den endelige bodeling for, at Sidsel fik kostpenge med renters rente, for den tid moderen havde boet hos hende.¹⁵

Peder Tang, født i 1737. I foregående afsnit er hans livsløb skildret, fra der blev løst fripas i 1750, til han endte som storkøbmand og godsejer.

Christen Holm Tang, født i 1739. Han blev kaldt Christen Holm efter sin farfar. Han blev selvejerbonde på Hanning hede-gård i Hanning sogn, der var på 6½ tdr.

hrtk. Der må således også være købt fripas til ham på et tidspunkt fra Nr. Vosborg. Men det ved vi ikke nærmere om. Ham betænkte moderen også med ekstra arv med den begrundelse, at han ellers intet havde fået hjemmefra. Desuden kunne han nok behøve hjælp til at opdrage sine mange børn, »ligesom det hid indtil har været hans attrå i gudsfrygt og herrens formanelse.« Der var 6 piger, hvoraf de 2 som 10-årige i 1783 og 1784 kom til brødremenigheden i Christiansfeld – formentlig gennem fasteren, som var flyttet hertil i 1781. Inden moderen døde, fik han udbetalt 100 rdl. som arvforsku.¹⁶

Jens Tang, født i 1742. Allerede som 23-årig blev han forpagter på herregården Udstrup i Nissum sogn under Rysensten gods. Det var tidligt, men han blev samtidig gift med en datter af den forrige forpagter på samme gods. I 1776 købte han Udstrup gods af baron Juul. Det var da på 25 tdr. hrtk. hovedgårdsjord, 111 tdr. tiende og 260 tdr. hrtk. bøndergods.

Han opførte en flot ny hovedbygning og måske var det også ham, der byggede den stråttækte trefløjede ladegård. Forklaringen på, at der har været penge til byggeriet ses af godsets størrelse ved hans død: Der var da kun 6 tdr. hrtk. bøndergods tilbage. Bøndergodset blev altså anvendt til finansieringen af byggeriet og måske også til selve købet af godset. Der er dog ikke tale om, at han på nogen måde forbyggede sig. For et par år før sin død var han som flere af sine søskende til stede på auktionen efter Friedenreich i 1786, hvor han bød 1990 rdl. på en del strøgods

i Sdr. Nissum sogn – måske var det tidligere solgt fra Udstrup. Men han fik det ikke, da højeste bud (2050 rdl.) kom fra generaladjutant Poulsen på ritmester Irmingers vegne.

Jens Tang døde i 1789. Hans vej til godsejerstanden var som så mange andre i det 18. århundrede gået gennem forpagtning af et gods. Disse forpagter-godsejere har ikke det bedste ry på sig, men der er desværre aldrig foretaget nogen samlet undersøgelse hverken af deres livsforløb eller godsadministration.¹⁷

Søren Tang, født i 1743. Han kom lige som sin ældste broder Peder i købmandslære i Ringkøbing. Også han fik borger- skab og købte en købmandsgård her. Men i modsætning til broderen faldt det tun- gere for Søren med det rette ægteskab. Den 4. september 1783 ansøgte A. E. Meinert, renteskriver i Rentekammeret, på hans vegne kongen om at blive tildelt »rang og gang med virkelige cancellirå- der«. Han tilbød at betale 3–400 rdl. for varen. Hans begrundelse for ansøgningen var følgende:

»En købmand i Ringkøbing i Jylland, som i nogle år har handlet, navnlig Sø- ren Tang, tror, at det ville blive til hans lykkes befordring, i henseende til et for- ventende giftermål.«

A. E. Meinerts søn var i øvrigt gift med en datter af den Christen Noc, som Peder Tang havde været i lære hos, ligesom hans datterdatter blev gift med Peder Tangs eneste søn Niels Kjær Tang. Der var en

utrolig sammenhæng i familierelatio- nerne!

Det lykkedes Søren Tang at få den øn- skede bevilling på »udi alle samkvemme at nyde og have rang udi sæde og gang med vore virkelige cancelliråder«. Men prisen han måtte betale herfor, blev ikke de tilbudte 3–400 rdl., men 600 rdl. til partikulærkassen. Det forbedrede dog ikke hans ægteskabschancer tilstrække- ligt, for han måtte leve hele sit liv som ungtkarl.

Men i 1785 blev han godsejer, idet han for 28.000 rdl. købte Timgård i Tim sogn med hovedgård på 57 tdr. hrtk., tiende på 55 tdr. og bøndergods på 245 tdr. hrtk. I modsætning til sin broder opgav han sam- tidig sin købmandsforretning, der blev solgt til søstersønnen Jens Harpøth for 1090 rdl. Han underkastede straks hele anlægget på Timgård en gennemgribende restaurering, ligesom han fik anlagt en so- lid vase (vej) ud til hovedbygningen. Også godsets kirker lod han restaurere og forsynede dem med flere inskriptioner og småvers, der viser forbindelse til de herrn- hutiske kredse. Det vers, han i 1785 lod male over prædikestolen i Madum kirke, afslørede også en anden side af hans væ- sen:

»Gid bøn og bod og tro må virke sjælero,
Ved ordets hørrelse, ved sakramenterne,
Ved prædiken og sang, det ønsker
Søren Tang.

Det er forståeligt, at den nybagte godsejer kunne lide at se den tidligere stavns-

bundne bondekarls navn malet i sin egen kirke.

Et andet glimt af hans godsejervirksomhed får vi ved ekstrasessionen i Ringkøbing i 1790, hvor reserven nr. 95 Peder Pedersen af Søndergård i Tim sogn fremlagde et fæstebrev for de høje herrer for dermed at undgå militærtjeneste. Det var udstedt af Søren Tang til Timgård den 12. april 1788 – altså kort før stavnsbåndets ophævelse. Der var blot det usædvanlige ved sagen, at Peder på det tidspunkt kun var 14 år. Ekstrasessionen ville heller ikke anerkende fæstets gyldighed, selv om Peder kunne fremlægge en attest fra sognepræsten, der bevidnede, at han holdt »dug og disk« på gården. Man vidste udmærket, at forældrene boede på gården og også drev den.

Det er et bevis på, at Søren Tang har villet hjælpe drengen til at omgå soldaterpligten. Han har heller ikke taget det så tungt, om han samtidig omgik loven, hvilket han også fik sognepræsten til at medvirke til. Hvorfor Søren Tang havde fattet særlig godhed for Peder eller hans forældre, ved vi ikke. Det var den eneste »uregelmæssighed«, der kom frem på ekstrasessionen fra Timgård. Søren Tang skulle som alle andre godsejere svare for soldaterpræsentationen. Han døde i øvrigt ret tidligt – den 5. december 1795.¹⁸

Laurids Tang, født i 1746 og opkaldt efter sin fader. Midt imellem alle sine brødre og svogre, der levede som godsejere og storkøbmænd, vedblev Laurids Tang slægtens gamle bane. Han overtog Nørtang i fæste i 1768 efter sin fader og sad

som fæster til sin død. D.v.s. det vides ikke, hvornår han reelt har overtaget fæstet, for fæstebrevet siger udtrykkeligt, at faderen og moderen skal beholde fæstet, så længe de lever. Faderen døde i 1774, så formentlig er skiftet sket på dette tidspunkt, selv om moderen udmærket kunne fortsætte fæstet. Heller ikke da broderen Peder Tang havde overtaget Nr. Vosborg, ændrede Nørtang sin status som fæstegård. Det kunne tyde på, at besiddelsen af en så stor fæstegård på ingen måde har været betragtet som nedsættende i det gode selskabs øjne der på egnen.

Da Laurids døde i 1796, var broderen som godsejer også skifteforvalter i hans bo og overformyndet for hans umyndige børn. Da skiftet blev sluttet i 1801, var der 3357 rdl. i fædrenes arv til de umyndige børn. Hertil kom så 2518 rdl., som må være blevet udbetalt til de tre ældste drenge. Der er således blevet udbetalt 5875 rdl. fra Nørtang, som enken fortsat havde i fæste, indtil den i 1827 blev overtaget af sønnen Jens – stadig som fæstegård. Mønsteret fra forrige slægtled gentog sig i øvrigt også på den måde, at flere af Jens' brødre blev købmænd i Ringkøbing. Peder overtog som tidligere omtalt farbroderens købmandsgård.¹⁹

Maren Tang, født i 1749 og opkaldt efter moderen. Hun blev gift i 1777 med en gårdmand, Anders Nielsen Vestergård, i Ullborg. Også deres to sønner blev købmænd i Ringkøbing.

Margrethe Tang, født i 1751, blev gift ind i den gejstlige stand, hvad der ikke var

særligt usædvanligt på denne tid. Hendes mand var pastor – senere provst – Jacob Møller i Ølstrup-Hover. Denne datter betænkte moderen også med ekstra arv med den begrundelse, at hun var af sygelig helbred og havde en del børn. De fem børn fik hver 10 rdl. Maren Tang betragtede altså præstestanden som ringere aflagt end de kår, de fleste af hendes andre børn sad i.²⁰

Af en børneflokk på 12 fra den store fæstegård Nørtang, blev de to aldrig helt voksne. To piger blev gift med godsejere, der selv havde tjent sig op. Tre drenge blev selv godsejere, de to gennem købmandskab og den tredje gennem forpagtning. En pige blev gift med en selvejer og en dreng blev selv selvejer. En pige blev gift med en præst, senere provst. En pige blev gift med en skrædder. En søn overtog faderens fæstegård og fortsatte også som fæster under sin broder.

Baggrunden for social opstigning

Det var gået den store børneflokk fra Nørtang godt. Maren Tang havde grund til at være glad og taknemmelig. I det følgende skal der kort ses på nogle generelle faktorer, som kan have været af betydning for denne opadgående mobilitet i sidste halvdel af det 18. århundrede.

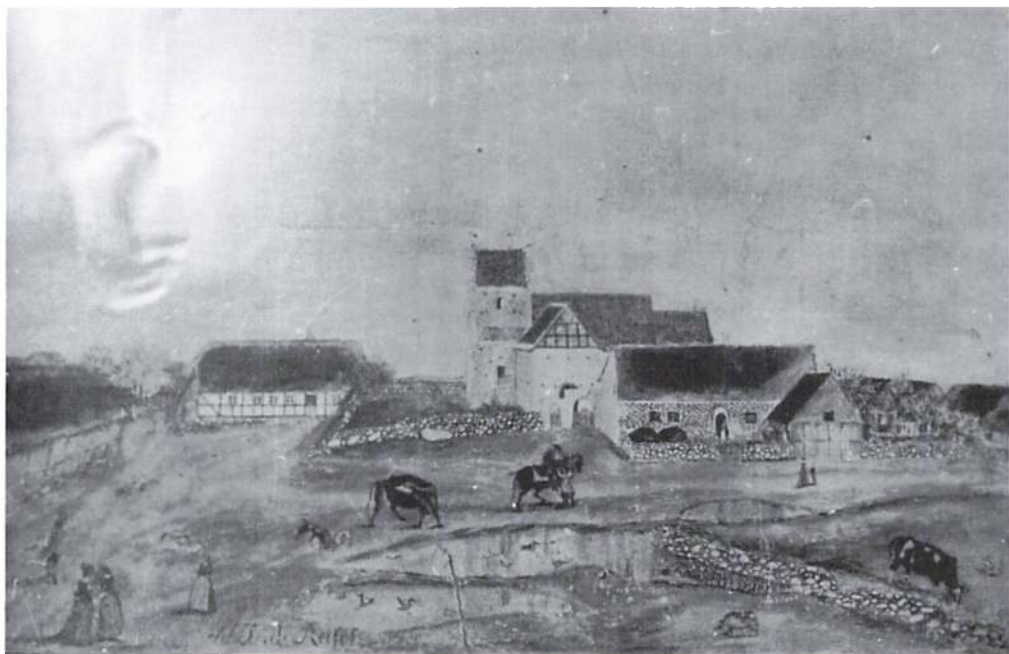
De økonomiske konjunkturer i Europa bevægede sig i opadgående retning i sidste halvdel af det 18. århundrede. Befolkningsforøgelsen i Europa betød en stigende efterspørgsel efter landbrugsvarer.

Der foregik en international arbejdsdeling, hvor også Danmark fra at være et marginalområde blev inddraget i det internationale handelssamkvem. Producenterne i Danmark formåede at efterkomme den stigende indenlandske efterspørgsel og endda at have korn i overskud. Udførselen af korn fra Danmark blev tredoblet i denne periode. Generelt skete produktionen til stigende priser, men der var alligevel mange økonomiske tilbageslag i perioden på grund af misvækst og kvægspest.

Hvem tilfaldt det økonomiske overskud fra denne generelle opgangsperiode? Priserne på landbrugsjord på Sjælland blev næsten firdoblet. Det var en fordel for de godsejere, der solgte jordegods, men ikke for dem, der købte til de højere priser. De fik blot en stigende forrentningsbyrde.

Godserne solgte korn og fik hermed glæde af de højere priser. I den ustrækning fæstebønderne selv gik ind i kornsalget, kunne de få del i overskuddet. Men hvis de ikke havde overskudsproduktion at sælge, nyttede prisstigningerne dem ikke. Det er derfor rimeligt at fastslå, at de stigende landbrugspriser kom overklassen og mellemklassen til gode. Endelig må det fremhæves, at tjenestekarlene kunne få stor nytte af prisstigningerne – i den ustrækning de fik lønnesæd som en del af deres aflønning (jvf. kap. 5).

Indirekte kunne hele landbosamfundet få del i opsvinget gennem de driftsforbedringer, godserne nu havde overskud til at sætte i gang i bondebruget. Ligesom det også var den stigende efterspørgsel, der

En af betingelserne for social mobilitet i det 18. århundrede var en forbedret skoleuddannelse. Der blev bygget mange nye skoler efter skolelovene 1739/40, som pålagde godsejerne en stor del af byrden. Pastor Fr. Rasch har malet denne akvarel af Asferg kirke og skole i 1768. (Foto efter original i Sundby Hvorup sognehistoriske samling).

var incitament til at foretage driftsomlægninger også i bondebruget.

Den økonomiske fremdrift var samtidig medvirkende til, at nogle af bondesamfundets sønner kunne forlade det. Bønderkarlene fra de gode fæstegårde – landbosamfundets mellemklasse – kunne få hjælp både til fripasset og til senere at komme i vej. Vi så i Tang-familien, hvordan et sammenhold i et vidtforgrenet familie-netværk kunne styrke den enkelte.²¹

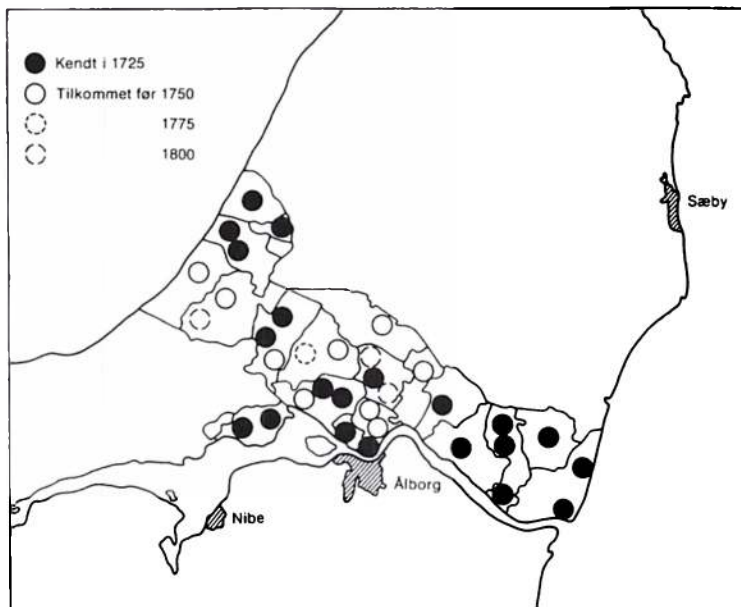
Men et spring bort fra landsbyen krævede andet end penge. Vi har tidligere set

en håndværksuddannelses betydning i denne sammenhæng, men karlene måtte også kunne læse, skrive og regne, hvis de ville andet end ernære sig som dageløje og gårdskarle i købstaden. Der var fra gammel tid indrettet skoler mange steder i landet. Omkring 1735 fandtes der over hele landet, købstæderne undtaget, 24 rytterskoler, som var oprettet på krongodset på centraladministrationens initiativ og 377 skoler oprettet på privat initiativ.

Der blev i forlængelse af pietismens indførelse af konfirmationen pålagt gods

*Skoler i
Kjær Hvetbo herreder
i 1700-tallet*

Hans Chr. Johansen:
Dansk social historie, bd. 4.
København 1979, s. 249.

ejerne at oprette skoler i alle landets sogne. Det blev vel på et noget lavere niveau end påtænkt, men loven blev ført ud i livet. Man anslog i centraladministrationen, at den nye skoleforordning ville kræve oprettelse af 1000 nye skoler over hele landet. Der haves endnu ikke et helt præcist billede af, hvorledes det gik. Joakim Larsen mener, at det samlede antal af de forskellige skoleformer (degneskoler, omgangs-, bi- og vinterskoler) efter reformen blev godt og vel 1700. I Kjær og Hvetbo herreder nord for Limfjorden var der i de fleste sogne opført skolebygninger inden den nye skolelov, men flere kom til i 1740'erne. På Lolland var der i øens 68 sogne i 1736 50 skoler, i 1774 79 skoler og i 1790 94 skoler.²²

Skolerne var således i fremmarch i landbosamfundet i denne periode. Vi har også i det foregående set mange eksempler på, at drengene tilbragte nogle vintre med at gå i skole. Men fik de også lært nogle boglige færdigheder?

Vi så Niels Pedersen i kap. 1 selv fremlægge sit indlæg mod fæstetvang på Ørslevkloster birketing. Vi så Svenning Christensen blive stillet på en skriveprøve under den dramatiske retssag på Overgård birk (kap. 3). Vi så (kap. 8), at to borttrømte karle skrev breve hjem, som blev opsnappet af Stenalt gods, fordi godsforvalteren genkendte håndskriften. I præsteindberetningerne fra Viborg stift 1773 blev det fra bl.a. Vammen sogn fremhævet, at nogle karle på 16, 17 og 18

år ikke kunne læse i en bog! Heraf må kunne sluttes, at det var noget ekstraordinært, at de ikke var i stand hertil.

Men vi så også, at en velbegavet dreng som Søren Pedersen Havrebjerg måtte lære at skrive i flere omgange. Han glemte de færdigheder, den første degn havde lært ham som lille dreng. Det måtte han indterpe senere, og først da han som soldat begyndte at skrive sine optegnelser, kom den udmærkede formuleringsevne. De bevarede bondedagbøger fra det 18. århundrede er i sig selv et bevis på, at skrive- og formuleringsevnen har været til stede.

Der er dog også bevaret eksempler på, at karlene ikke kunne skrive i det 18. århundrede. Er det tilfældigt, at de sager, jeg har set herom, har været fra Sjælland? F.eks. mødte Kirsten Johansdatter fra Jungshoved på Sjælland i 1778 frem med en påskrift på sit skudsmål fra sin broder og husbonde, fæstebonden Niels Johansen. Sognepræsten afgav følgende forklaring om påskriften:

»Bonden fortæller enfoldigt, at han ved aldrig et ord af det, der er skrevet. Det blev aldrig læst for ham. Men han holdt pennen og een skrev de 3 bogstaver NJS (Niels Johans Søn).«²³

Derimod synes der at have været almindelig enighed om følgerne af al for megen skolekundskab. Viborg stiftsøvrighed indsendte den 28. maj 1737 en betænkning om skolevæsenets indretning på landet til

kommissionen vedrørende de danske skoler. Stiftamtmand og biskop fandt det helt i orden, at forældre måtte betale ekstra for undervisning i skrivning (2 skilling pr. uge) og regning (4 skilling pr. uge).

»Thi det synes ikke at ville blive gavnligt for proprietærerne, om deres bønders børn lærer meget at skrive og regne uden besvær, såsom de derved får mere lyst til pennen end til ploven, hvorover husbonderne lettelig tager skade ved deres bortgang fra godset.«

Budskabet til København var klart: For megen lærdom vil tilskynde karlene til at forlade landbruget til fordel for byerhvervene. Vi har netop i det foregående set, at en af mulighederne for social opstigning var med udgangspunkt i en administrativ uddannelsesstilling – »ved pennen« – at komme i købmandslære, at avancere i administrative stillinger og til sidst at få prædikatet dansk jurist. Men tilbage stod landbruget og manglede måske den bedste arbejdskraft og i hvert fald den kapital, familien havde måttet investere i springet bort fra landbruget.

Den samme holdning fandtes desværre i det regeringskontor, der havde fået til opgave at sørge for erhvervsfremgang i landet som helhed, økonomi- og kommercekollegiet. En anonym forslagsstiller havde i 1737 beklaget sig over skolevæsenets ringe forfatning på landet. I kommercekollegiet mente man ikke, det stod så ringe til. Tværtimod var det nu gået så

vidt, at bøndernes børn i højere grad end tidligere skulle lære at regne og skrive. Og det vidste man,

»at kan ikke nytte til noget andet, end at vende dem efterhånden mere og mere fra bondegerning, hvor med man ikke kan finde, at landgodset forbedres, men kan snarere hjælpe til dets aftagelse.«²¹

Godsejer A. C. Teilmann afgav en betænkning knap 50 år senere om samme emne: bedre indretning af skolevæsenet på landet. Hos ham træffes ikke den samme lidt hysteriske frygt for, at en bondekarl med en smule erfaring i skrive- og regnekunst straks ville forlade landbruget. Han havde formentlig i den forløbne periode med et trods alt bedre organiseret skolevæsen set, at det ikke behøvede at gå på denne måde. Men han var alligevel bekymret:

»Det ville blive en bedrøvelig sandhed, at et land, som bestod af lærde bønder, vilde falde tilbage som et kaos, og få et anseende, som den gang det kom af skaberens hånd. Eller gøre en figur, som et legeme der var bar øje«.

Det var ikke, fordi han mente, at lærdom og oplysning i sig selv forringede nogen, tværtimod. Men der var stor forskel på de to verdener. Lærdom kunne ikke nås uden »studerer, pynzen og læsning«, hvor man skulle sidde stille. Det kunne ikke forenes

med den levemåde, der var nødvendig for karlene for at tjene deres brød med deres hænders arbejde »til største delen under åben himmel, tidlig og sildig, i ondt og godt vejr, i kulde og hede.« Ved studeringer blev karlene uegnede til landbrugsarbejde og ved landbrugsarbejde til studeringer!

Sådan så Teilmann på den standsopdelte verden, han levede i. Men trods alt er det muligt at spore en udvikling fra 1730'erne, hvor indsigtfulde folk som omtalt mente, at den ringeste lærdom var ensbetydende med flugt fra landbruget. I 1783 mente godsejeren blot ikke, at erhvervelse af lærdom i sig selv konstituerede en bedre landmand.

Det må imidlertid også huskes, at skolelærdom for mange – måske ikke mindst ældre mennesker som Teilmann – stadig var tæt forbundet med religionsundervisning og elevernes »saligheds sag«. Skolebøgerne bestod af bibel, katekismus og salmebøger. Når eleverne lærte at læse, var det med biblen som læsebog. Når de lærte at skrive, var teksterne salmer. Læsebøger med verdsligt litterære tekster og realfag som geografi, historie og naturhistorie tilhørte en senere tid.²⁵

Sammenfatning

Når drengene i samråd med deres forældre traf beslutning om deres fremtid, havde de først og fremmest landsbysamfundet at identificere sig med: bonde – håndværker – præst – degn. En gang imel-

lem kom der en omvandrende bissekræmmer, som falbød varer og fortalte om fremmede egne. Eller en handelsmand, som opkøbte landbrugets produkter. De kunne måske også en enkelt gang komme med til marked i en købstad og se det fine liv, der udfoldede sig derinde.

Selv om de valgte at blive i landsbyen, betød det ikke nødvendigvis, at de skulle leve på samme sociale status hele deres liv. Der var megen bevægelighed mellem de enkelte grupper i landsbysamfundet.

Enkelte valgte en boglig løbebane, som præst eller degn, men antallet stod slet ikke mål med landbefolkningens størrelse. De administrative stillinger gik hyppigt over godskontorerne og kunne krones med en dansk juridisk eksamen. De kunne også gennem godskontorerne svinge sig op til en stilling som godsforvalter og herfra var der mange eksempler på godskøb, så skriverdrengen endte som godsejer. Springet til håndværker eller handelsmand i købstaden gik over en regulær uddannelse. Men specielt fra købmandsstanden var der i en opgangstid mulighed for at nå op og blive ejer af fast ejendom, endog af jordegodser, selv om man også var startet som fæstebondesøn.

Mobiliteten i samfundet blev generelt lettet af et økonomisk opsving, der fulgte med efterspørgselen efter landbrugsvarer. I landbrugserhvervet var det overklassen og mellemklassen, der nød gavn af de økonomiske forbedringer. Det er også betegnende, at de eksempler på social opstigning, vi har fulgt, havde udgangspunkt i større og velfungerende fæstegårde.

Et samfund i udvikling krævede folk med uddannelse. Derfor var det nødvendigt at besidde elementære skolekundskaber som læsning, skrivning og regning for at klare en social forbedring. Samfundet stillede da også et forbedret skolesystem til rådighed for bøndernes børn. Boglig lærdom blev heller ikke som ved periodens start udelukkende betragtet som et springbræt bort fra landbruget.

Men når springet bort fra landbruget var foretaget, og den nødvendige uddannelse var gennemgået, stod det tilbage at planlægge sin familie og omgangskreds på det nøjeste. En god kone kunne give adgang til en selvejergård eller til den sociale anseelse, der var nødvendig for at komme til tops. Dermed er intet sagt om de unges tilbøjelighed for hinanden i sådanne besindige ægteskaber. Glippede denne vej til social anseelse, var der i enkelte tilfælde mulighed for at købe sig til en kongelig karakter eller ærestitel.

Undersøgelsen i dette kapitel viser, at der var mulighed for social opstigning i samfundet i sidste halvdel af det 18. århundrede. Men hvor ofte mobiliteten i samfundet bevægede sig i nedadgående retning for den enkelte, er det på grund af kildematerialets karakter langt vanskeligere at få fat på.

I vor tid er vi tilbøjelige til at opfatte høj mobilitet i samfundet som en positiv norm. Det er et udslag af den vækstteori, der på godt og ondt bestemmer vor egen samfundsindretning. Men rent faktisk ved vi ikke, om den bondekarl, der overtog faderens fæstegård, var mindre tilfreds med

sin tilværelse end ham, der vandrede ind til købstaden eller ham, der måtte skabe sig en helt ny tilværelse i udlandet. Så måske skal vi moderere vor begejstring for et samfund i bevægelse derhen, at det må

have været positivt at vide, at det var muligt at realisere sine drømme om at vandre og indrette sin tilværelse på anden vis end sine forfædre. En tilværelse uden snærende bånd.

Afslutning – eller da stavnsbåndet blev ophævet

Stavnsbåndet blev indført midt i en alvorlig landbrugskrise i 1730'erne for at give godsejerne mulighed for at få fæstere til gårdene. Til gengæld skulle godsejerne sikre, at det nødvendige antal karle blev præsenteret for sessionen til soldaterudskrivning.

Lykkedes det gennem stavnsbåndet at nå dette dobbelte mål? For det første må det gentages, at stavnsbåndet ikke blev stående ved den første lempelige udformning. Det blev efter den næste krise i 1740'erne udvidet, så det i realiteten blev livslangt. Der synes ikke at stå ubesatte fæstegårde i stavnsbåndstiden. Det er måske ikke altid lykkedes at få dem afsat på de vilkår, godsejerne ønskede, men der var intet ødegårdsproblem.

Derimod klagede godsejerne i høj grad over mangel på medhjælpere i landbruget. Det har historikerne senere nægtet at tage alvorligt under henvisning til det stigende folketal. Men vi må have for øje, at behovet for arbejdskraft i landbruget steg i takt med intensiveringen af driften både på hovedgårdene og i bondebruget.

Der blev samtidig fra godsejernes side klaget voldsomt over afvandringen fra landbruget til købstæderne og udlandet.

Vi kan konstatere, at den har fundet sted, men ikke sætte noget tal på dens størrelse. Den havde mange årsager, men grundlæggende var manglen på fremtidsmuligheder i landbruget, hvis karlene ikke ville risikere at forblive som tyende resten af deres liv. Det skyldtes kombinationen af et stigende fødselsoverskud og en fastlåst landbrugsstruktur, som resulterede i paradokset af klager over mangel på arbejdskraft og manglende fremtidsmuligheder for dem, der blev.

På samme måde som med efterspørgslen efter arbejdskraft gik det med gods-ejernes pligt til at stille soldater. Kravet til udskrivning blev tredoblet i stavnsbåndsperioden. Og godsejerne måtte stadig betale bøde, hvis et lægd stod ubesat. Det blev efterhånden en belastning for godsejerne at klare denne forpligtelse. Som godsejer A. C. Teilmann til Nørholm skrev på et cirkulære fra Danske Kancelli i 1779:

»Jeg for min del og måske de fleste ønskede langt hellere, at den ret, vi som godsets ejere har til mandskabet, rent ophæves, imod at mandskabet til soldater blev udskrevet sognevis, så jorde-

godsejerne heri aldeles intet var forbunden, og mandskabet i ingen måde at dependere (være afhængig) af jordegods-ejerne.«¹

Teilmann var altså villig til at give afskald på stavnsbåndet, mod til gengæld at slippe for soldaterpræsentationen. Samtidig var der i sidste halvdel af det 18. århundrede sket en sådan overgang til selveje, at det set fra centraladministrationen nedsatte godsejernes effektivitet og anvendelighed som offentlige administratorer. Efter overgang til selveje hørte en gård heller ikke under et gods i offentlig henseende, men overgik til amtmandens eller amtsforvalterens administration.

Endelig var der en betydelig offentlig opinion i slutningen af det 18. århundrede imod godsejernes magt over bønderkarlene, som nogle steder blev misbrugt til skade for karlene, andre steder naturligvis ikke. Nok var der enevælde i Danmark, hvor kongen teoretisk kunne gøre præcis, hvad han ville. Men han og/eller hans rådgivere lyttede alligevel til de meninger, der kom frem i de toneangivende kredse, vel først og fremmest i hovedstadspressen. Denne styreform er af en norsk historiker blevet benævnt »den opinionsstyrede enevælde«.

Det næste spørgsmål må så blive, hvorfor en så uåndterlig størrelse som opinionen har bevæget sig ind på landøkonomiske spørgsmål. Er det indflydelsen fra de romantiske tanker i udlandet om landlivets lyksaligheder eller begejstrede ideer om frihed og lighed? Eller var det

gustne økonomiske overvejelser om op-hjælpning af bondebruget, så det og dermed samfundet som helhed bedre var i stand til at udnytte det internationale op-sving?

I overvejelserne om baggrunden for stavnsbåndets ophævelse skal indflydelsen fra enkelte stærke personligheder som en Rewentlow, som en Colbjørnsen eller de andre fremsynede og fremskridtsbegejstrede mænd ikke glemmes. I den store landbokommission, der blev nedsat i 1786 efter kronprins Frederiks ublodige paladsrevolution i 1784, har de været i stand til at fremskynde udviklingen af landbosagen i Danmark. De har naturligvis også modtaget påvirkninger udefra og fra deres erfaringer fra udviklingen i det godsejestyrede landbrug. Men deres personlighed og placering i arbejdet har haft selvstændig betydning.

Man kunne også efter at have læst de foregående kapitler have fået den opfattelse, at stavnsbåndet havde overlevet sig selv. Godsejerne var ikke i stand til med det som tvangsmiddel at gennemtvinge arbejds effektivitet på hovmarkerne. Mange steder tog karlene dette stavnsbånd let og stak af fra fødestavnen, hvis det passede dem.

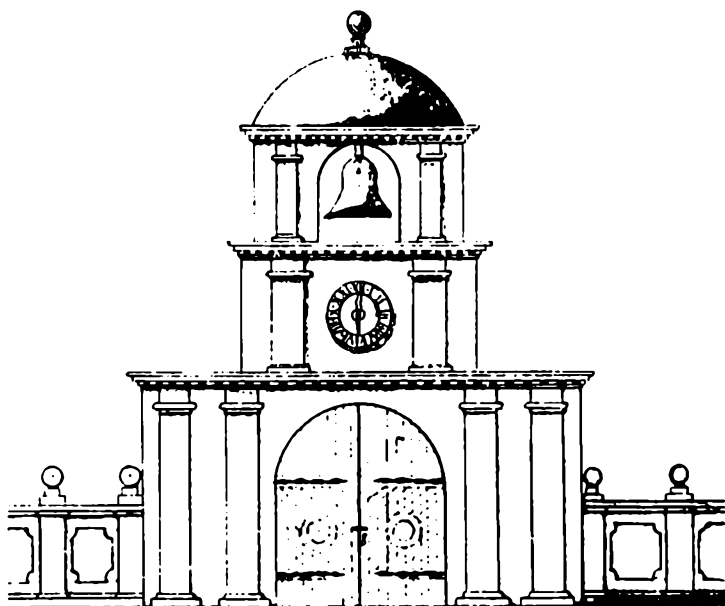
Mobilitet var ikke tænkt ophævet af stavnsbåndet. Formålet havde blot været, at mobiliteten skulle indordnes under godsernes behov. Vi har da også konstateret en betydelig mobilitet i landbosamfundet, men har ikke været i stand til at fastslå, hvor ofte det foregik med godsejernes godkendelse. At dømme efter de-

res klager var det i hvert fald ikke altid med deres gode vilje, at karlene søgte lykken i det fremmede. Måske drog karlene bort fra landbosamfundet i protest mod de snærende bånd, som de følte, stavnsbåndet lagde på dem. Havde det ikke eksisteret, havde flere af dem måske trygt og roligt fortsat deres fædres dont.

Til trods for den konstaterede mobilitet er det ikke hermed påstået, at stavnsbåndet ikke kunne virke tungt og indsnævrende på bønderkarlenes bevægelsesmuligheder. Men det virkede tilfældigt, alt efter hvor i landbosamfundet en karl befandt sig, og hvorledes hans godsejer var indstillet. Stavnsbåndet forøgede uligheden både udadtil i sammenligning med andre samfundsgrupper og internt i landbosamfundet.

Formentlig var det ikke en enkelt af disse årsagsforklaringer, der førte til stavnsbåndets ophævelse. Men inspireret fra flere sider kom endelig den 20. juni 1788 den lov, der fuldstændig omlagde udskrivningsvæsenet. Godsejerne blev fritaget for pligten til at stille soldater, og til gengæld ophævedes karlenes stavnsbånd til godserne fra den 1. januar 1800. I stedet blev mandskabet pålagt pligt til at være registreret i amterne, men administrationen heraf var overladt til amtmanden og hans personale. Dermed var godsejernes mulighed for at administrere udskrivningsvæsenet under hensyntagen til deres private godsinteresser frataget dem.

Derimod var soldatertjenesten eller værnepligten fortsat alene pålagt landbefolkningen. For det var »den talrigeste og i

Godsejer og storkøbmand Peder Tang byggede 1790 dette kønne portiltårn på Nr. Vosborg. Det kan opfattes som hans private frihedsmonument over stavnsbåndets ophævelse. (Tegning i Nr. Vosborg godsarkiv på LAN).

almindelighed den sundeste, stærkeste, mest til luftens og arbejdets besværligheder vante del af nationen«, som rentekammerdeputeret Jacob Mandix senere skrev. Det var først efter grundloven 1849, at den almindelige værnepligt for alle mænd uanset fødested indførtes i Danmark.²

Hvad skete efter ophævelse af stavnsbåndet? I rentekammeret – svarende til nutidens skatte- og landbrugsministerium – frygtede man, at følgen ville blive ubesatte smågårde.

»Da stavnsbåndet ved allernådigste forordning af 20. juni sidstleden er ophævet. Og intet bånd i fremtiden mere vil drive frie bønderkarle til at modtage bøndergårde, som efter deres ringe tillægs beskaffenhed, ikke kan give fæstere tilstrækkelig underholdning, om også bygninger og besætninger overleveres ham i forsvarlig stand.«

Det var i virkeligheden en meget alvorlig anklage mod stavnsbåndet. Det havde også efter rentekammerets opfattelse medført, at karlene var blevet tvunget til at overtage urentable fæstegårde. Der var ganske vist året før blevet udstedt en forordning, der skulle sikre, at gårdene var i ordentlig stand ved overdragelse til den nye fæster. Men det mente rentekammeret ikke, var en tilstrækkelig forbedring for småbrugene. Derfor blev godsejerne spurgt, under hvilke betingelser smågårde måtte sammenlægges til mere rentable brug – altså en påtænkt lempelse af forbuddet fra 1682 mod at nedlægge fæste-

gårde. Resultatet blev den meget forsigtige forordning af 25. marts 1791, der fastlagde en langstrakt bortfæstningsprocedure, med absolut forbud mod at lægge den fæsteledige gård under hovedgården, men tilsidst tilladelse til sammenlægning af smågårde mod oprettelse af to husmandsbrug. Der indførtes dog en maksimal grænse for den sammenlagte gård på 160 tdr.l.

Heller ikke den gang forløb udviklingen altid, som centraladministrationen forventede. I kølvandet af de mange selvejkøb fulgte en udstykningsbølge. De nye selvejere skaffede som mange godsejere før dem penge til at klare købet ved at udstykke en del af jorden fra deres nye selvejergårde. Og konjunkturerne var foreløbig med.³

Hvordan reagerede de direkte involverede parter på stavnsbåndets ophævelse? Forvalter Hans Smidth på Korselitze på Falster skrev en måneds tid senere til godsets administrator:

»Forordningen om stavnsbåndets løsning har jeg fået. Den er smuk og prægtig. Kan den kun holde stand i tiden.«

Hvad mon han mente med det? Formodentlig kan hans holdning bedst karakteriseres som afventende. Han har ikke i den øvrige godskorrespondance vist sig bondevenlig på nogen måde – snarere tværtimod.⁴

Forordningen synes heller ikke at have givet anledning til glædesytringer eller kommentarer i nogle af de gennemgåede

bondedagbøger. Den reaktion, vi i det foregående har set fra bønderkarlernes side, har været dobbelt – afhængig af, hvor i systemet de befandt sig. Karle, der følte sig uretfærdigt behandlet af godsejerne ved tidligere lejligheder, stod frem for ekstrasseionen med deres klager. De blev taget alvorligt, så de tilstedeværende godsejere eller godsforvaltere måtte lide den tort at se karlene blive behandlet som deres ligemænd. De kunne få pålagt at indgå forlig, da sagen i modsat fald ville blive bragt højere op i det administrative hierarki. Og forlig blev indgået, for godsejerne mærkede, hvilken retning vinden blæste.

Men der var de karle eller deres familier, som havde købt fripas i dyre domme før stavnsbåndets ophævelse. De oplevede nu, at fripasset blev forkastet, eller de andre karle ganske gratis fik samme rettigheder, som de selv. Det førte til retssager mod godsejerne for at få pengene igen. Men dommene gik karlene imod, for godsejerne havde handlet i overensstemmelse med dagældende lov.

Bondestanden var øjensynligt ikke i stand til at sondre mellem et stavnsbånd, der bandt den til et gods, og pligten til at

45.

Nedhøiet gif hver Bondesøn,
og sukkede saa saare;
Vi Arme sødte tit i Løn
saa mangen nødig Laare.
Da kom vor Konning os ihu,
og brød det Bornevang itu,
Laf gode Fader Christian;
Nu sukker et din Bondesland.

Også stavnsbåndets ophævelse fik sin egen sang i pastor Peder Fabers »Sange for landbougdommen« fra 1803 – formet som en hyldest til Christian VII.

springe soldat for konge og fædreland. Det har for den været et og det samme. Det har været forbeholdt landbefolkningen nogle generationer senere at opfatte stavnsbåndsløsningen som et symbol på de samlede landboreformer og den fremgang, der siden fulgte for dansk landbrug støttet af de internationale konjunkturer. Som et sådant symbol kan stavnsbåndets ophævelse også i dag fejres af nutiden, der stadig står i gæld til fortidens indsats.

Noter

Forkortelser

DK	= Danske Kancelli
LAN	= Landsarkivet for Nørrejylland
LAS	= Landsarkivet for Sjælland
LAA	= Landsarkivet for Sønderjylland
mk	= mark
RA	= Rigsarkivet
rdl.	= rigsdaler
Rtk.	= Rentekammer
sldr.	= sletdaler
sk.	= skilling
skp.	= skæppe
tdr. l.	= tønder land
tdr. hrkt.	= tønder hartkorn

Kapitel 1

1. B4C-1, Ørslevkloster birk, Justitsprotokol 1731-71, fol. 6 ff. Jeg takker lokalhistorikeren Harald Christensen, Ørslevkloster, som venligst har overladt mig en afskrift af denne righoldige justitsprotokol for perioden 1731-50.
2. Do, fol. 8b. Niels Pedersens eget indlæg fol. 10. Sagen før birketinget endte med, at begge parter fik tingsvidne på sagen. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret indenfor skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede, København 1983, s. 262 ff.
3. "Otto Thott's uforgribelige tanker om kommersiens tilstand. Et nationaløkonomisk tidsskrift fra 1735" er udgivet af Kristof Glamann som Festskrift ved Københavns Universitet i anledning af kongens fødselsdag den 11. marts 1966, København 1966, især siderne 87-94.

4. L. Koch: Kong Christian den siettes historie, København 1886, s. 54 ff. Af mangel på undersøgelser af den enkelte fæstegårds økonomi har jeg valgt at bringe denne opstilling, som er indsendt af en "bekendt" sjællandsk godsejer. Med L. Koch må man sige, at kommissionen i hvert fald har haft så megen tillid til tallene, at den lod dem følge indstillingen til kongen. Jeg har andet steds beregnet jordskatterne for en fæstegård på 8 1/2 tdr. hrkt. under det sjællandske gods Løvenborg til 23 rdl. og landgilden til 11 rdl. i 1777/78. Birgit Løgstrup anfv. s. 197.
5. Edv. Holm: Danmark-Norges historie 1720-1814 II, København 1894, s. 279 ff, s. 360 ff, s. 379, s. 591 ff. K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale hær i Danmark III, 1709-1808, København 1926, s. 96 ff. Birgit Løgstrup, anfv. v. s. 261 ff. Jens Holmgård: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Var landmilitstjenesten i stavnsbåndstiden en ringe byrde? Bol og By, Landbohøistorisk tidsskrift 1986:1, s. 49.

Kapitel 2

1. Frank Pedersen: Vornedskabets gennemførelse, Landbohøistorisk Selskab 1984, s. 11 og 50 ff.
2. Thomas Munck: Vornedskabet under den tidlige enevælde. Historie. Ny række XI. Jysk selskab for historie 1975-76.
3. LAN, B24-584, Viborg landsting, Dombog 1719-31, fol. 85A. Vestervigs birketings arkiv er ikke bevaret.

4. Sagen er fremdraget af Jens Holmgård, som lader forklaringen stå åben, men i sin overskrift på historien antyder, at det danske retssamfund måske ikke var så velfunderet endda. Jens Holmgård: Går den, så går den... Løskøbelse fra et ikke eksisterende jysk vordenskab i 1729. Fra Viborg amt 1983, s. 114–18.
5. Birgit Løgstrup, anf. v. s. 257. LAS, Sjællandsfars landsting nr. 126, Extractprotokol 1732–34, fol. 16 ff.
6. Do, fol. 53.
7. Birgit Løgstrup, anf. v. s. 261 ff.
8. LAN, B37–43, Aalborg byting, Justitsprotokol 1722–25, fol. 203 ff.
LAN, B24–584, Viborg landsting, Dombog 1719–31, fol. 238a
9. Do, fol. 179b.
10. Do, fol. 209b.
11. Do, fol. 301, 366a og 430a.
12. Testrupgård, 1719, do. fol. 2a, Matstrup, 1723, do, fol. 200b. Solhngårdsholm, 1731, B24–585, fol. 7a.
13. LAS, Sjællandsfars landsting nr. 26, Extractprotokol 1732–34, fol. 200.
14. LAN, B24–584, Landstinget, Dombog 1719–31, fol. 172b.
15. Do, fol. 343a. Der er også andre sager, hvor fødestedskriteriet søges lagt til grund for en sag: Do, fol. 259b, 1725 og do, fol. 256, 1725. Godejeren til Hellestrup på Sjælland førte også en sag både ved underret og landsting for at få tilkendt karlen Jens Pedersen med den begrundelse, at han var født på Hellestrup gods. Men han fik hverken medhold ved herreds- eller landsting. LAS, Sjællandsfars landsting nr. 126, Extractprotokol 1732–34, fol. 319.
16. LAN, B31E–8, Kær-Hvetbo herred, Justitsprotokol 1727–33, fol. 556 ff, 605 ff, 618. Sagen er startet i 1732 – altså før genoprettelsen af landmilitseren. Men måske har denne været årsag til sagsanlægget mod madame Vilsbech. Der går næsten 1/2 år, inden sagen med hende starter – imellem ligger stavningsbåndsforordningen 4.2.1733. Men efterlysningen af Poul Nielsen var sket inden denne.
17. LAN, B24–585, Viborg landsting, Dombog 1731–36, fol. 226b. Dommen blev afsagt den 28. juli 1735.
18. Do, fol. 146b ff og 230b ff. B31E–8, Kær-Hvetbo herred, Justitsprotokol 1727–33, fol. 612 ff og 618b. Disse betingede pas er ikke indskrænket til Nordjylland. Også i Syd-Vestjylland gav Endrupholm gods i 1725 Jacob Jacobsen tilladelse “at tjene på Endrupholms eller Lunderupgårds gods, hvor han lystede og tjeneste var at bekomme”. LAN, G463–4, Nørholm gods, Retsakter 1726–47.

Kapitel 3

1. LAN, B44C–1, Ørslevkloster birk, Justitsprotokol 1731–71, fol. 54 ff, fol. 116 ff. Højslev kirkebog 18.11.1736, 4.11.1739 og 3.12.1739. Ørum kirkebog 9.5.1717.
2. LAS, Sjællandsfars landsting, Extractprotokol 1732–34, s. 64 og 86 ff. Kær-Hvetbo herreds justitsprotokol er gennemgået for året 4.2.1733–4.2.1734. Sagerne var i bogstaveligste forstand overvældende (LAN, B31E–8 og 9).
3. LAÅ, Privatarkiv. Lausten Thomsen, amtslæge dr. med. d. 1958. Årsoptegnelser af gamle Anders Sandemand, A. Pedersen i Ørsted. Politikens Danmarks Historie bd. 9. Sv. Cedergreen Bech: Oplysning og Tolerance 1721–1784, København 1965, s. 276 ff.
Den 6-halede komet, Klingenbergers komet, er også bemærket i Peder Madsen Munkgårds bondedagbog. Karl Peder Pedersen: En vestfynsk fæstebonde, Bol og By, 1985:2, s. 30.
4. Forordning ang. adskillige poster landgodset fornemmeligen vedkommende, 1.7.1746. Det var også denne forordning, der indeholdt det tidligere omtalte forbud mod lønnesæd. Birgit Løgstrup, anf. v. s. 265 ff.
5. Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805, 1963, s. 18 ff. Kvindestavningsbåndet i 1750'erne og 1760'erne. Festskrift til Erik Arup, København 1946. Birgit Løgstrup, anf. v. s. 266 ff.

6. Birgit Løgstrup, anf. v. s. 296.
7. RA, Landetaten, Ekstrasessionsprotokollen for det nordjyske distrikt, 1792, s. 18. Fjends herred, Kvols sogn.
8. RA, Landetaten, Ekstrasessionsprotokollen for det fynske distrikt, 1792, s. 109.
9. RA, Landetaten, Ekstrasessionsprotokollen for det sjællandske distrikt 1792, s. 213.
10. Do, s. 195.
11. LAN, B34–15, Hassing-Refs herred, Justitsprotokol 1740–53, fol. 604b ff.
LAN, B24–586, Viborg landsting, Dombog, s. 1124 ff.
12. LAN, B28G–8, Sæbygårds birk, Justitsprotokol 1772–92, s. 276b.
LAN, B24–588, Viborg landsting, Dombog 1774–88, s. 582.
13. LAN, B34–15, Hassing-Refs herred, Justitsprotokol 1740–53 fol. 620. En tilsvarende sag var blevet pådømt på landstinget 2.12.1744 med samme udfald.
LAN, B24–586, Viborg landsting, Dombog 1736–56, s. 679.
14. LAN, B24–586, Viborg landsting, Dombog 1736–56, s. 628.
15. LAN, B44C–1, Ørslevkloster birk, Justitsprotokol 1731–71, fol. 124 ff. Ørslevkloster kirkebog 5.11. og 29.12.1739, 27.12.1740, 7., 2. og 27.4.1741. 9.12.1787. Da Ørslevkloster godsarkiv hverken har fæste- eller skifteprotokol, er argumentationen bygget op på det hurtige bryllup og stedsangivelsen Svenstrup ved hustruens død.
16. LAN, B49A–9, Gerlev herred, Justitsprotokol 1744–72, fol. 64a ff.
LAN, B49F–3 og 4, Overgård birk, Justitsprotokol 1740–46, fol. 496b og Justitsprotokol 1747–56, fol. 3b.
LAN, B24–586, Viborg landsting, Dombog 1736–56, s. 896 f.
17. LAN, Vindblæs kirkebog er først bevaret fra 1735.
LAN, G256–1, Sødriøholm gods, Skifteprotokol 1742–88, fol. 35. Sødriøholm fæsteprotokol findes i original på Sødriøholm, men i kopi på LAN.
18. LAN, G463–5, Nørholm gods, Retsakter 1737–79. Heri ligger der også korrespondance med broderen, forsvareren og rådmanden.
LAN, G463–88, Nørholm gods, Reserveruller 1760–73. Der er to eksemplarer af rullen for 1768. Den afgørende påskrift findes kun på den ene.
LAN, B74–39, Kolding byfoged, Justitsprotokol 1764–95, fol. 237b.
LAN, B24–588, Viborg landsting, Dombog 1774–88, s. 174
19. LAS, Sjællandsfars landsting, Landsdommer P. B. Myllius' embedsarkiv, Landstingsprotokol 1732–34, fol. 38.
20. LAN, G463–11, Nørholm gods, Retsakter 1766–69.
G463–88, Reserveruller 1760–73.
21. RA, Landetaten, Ekstrasessionsprotokollen for det nørrejyske distrikt, s. 12, 97, 102–103.
22. LAN, G463–77b, Nørholm gods, Diverse korrespondance 1752–1922.
RA, DK F–42, Koncepter og indlæg til kancelliets brevbog, nr. 1668/1776.

Kapitel 4

1. Phillippe Ariès: Barndommens historie, København 1982. Oversat efter «L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime», Paris 1973. 1. udgave 1960.
Efter afslutningen af dette kapitel er jeg blevet opmærksom på en fin lille artikel af Marianne Therkildsen: "Bondens børn", Om studiet af opdragelse og kulturel indlæring i 1800-årenes danske bondesamfund i Folk og Kultur, Årbog for dansk etnologi og folkemindevidenskab, udgivet af Danmarks folkeminder, København 1974.
2. Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede, Odense 1975. Herfra stammer alle tabeller i dette kapitel, der bringes med venlig tilladelse af prof. Hans Chr. Johansen.

3. Sognefoged i Stavnsbolt, Lars Nielsens dagbog (1771) 1789–1794, udgivet af Jørgen Dieckmann Rasmussen, Landbohistorisk Selskab, København 1978, s. 31.
4. Jvf. s. 31 ff.
5. LAN, G268–41, Stenalt gods, Indkomne breve 1758–1854. 19.12.1759 og 16.7.1763 fra H. Thornsohn. Tilsvarende plejeforhold omtales samme sted i brev af 16.8.1764 fra Jens Bic og G268–42, brev af 15.5.1785 fra N. H. Müller.
6. LAN, B28G–8, Sæbygårds birk, Justitsprotokol 1772–92, fol. 276b ff og 372 ff. Volstrup kirkebog, døbte den 17.9.1780 og folketællingen 1787. I 1787 havde Jacob Olesen det vansøre almisselem Ane Mortensdatter boende med sit uægte barn.
7. J. Junge: Den nordsjællandske landalmues character, skikke, meninger og sprog, 2. opl., København 1844, s. 294. Philippe Ariès, anf. v. s. 32 og 160.
8. J. Bloch: Landbrug og bondeliv i Midtsjælland 1770. Skildringer af dr. jur. Aug. Hennings. Fra Arkiv og Museum I, København 1899–1902.
9. En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen Havrebjerg (1776–1839), udgivet af Karen Schousboe, Landbohistorisk Selskab 1983, s. 47. Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797, udgivet af Jens Holmgård, Landbohistorisk Selskab 1969, s. 99 fn.
10. Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700–1870. Dansk Socialhistorie, bd 4, Gyldendal 1984, s. 75.
11. Phillippe Ariès, anf. v. s. 54.
12. Vonsild kirkebog 1659–1708, udgivet af Hans H. Worsøe, Landbohistorisk Selskab 1982, s. 279, 291, 371, 392. Der er mange flere levnedsbetænelser i bogen og har man først vænnet sig til den snørklede udtryksmåde, kommer man ind på datidens mennesker i sorg og glæde. S. 421, 2. februar 1706: Denne sine forældres liden førstefødte søn, nu saglig Peder Ibsen er født den 21. januar... Denne søn var forældrenes og grosforældrenes øjsten og lyst, idet han voksede frem i feir og yndighed. Men jo mere nådesgave Gud havde givet denne ældste søn, idet han teede visdom og forstand, var vittig og kunne skønne på alting, jo større er nu forældrenes smerte og sorg over denne søns så bedrøvede afgang. Men som solen midt i den klarreste middag tit mørknes og ikke ses, ligeså kom de mørke børnekopper og overgik sønnens klare ansigt og kroppen, at der lidet lyst efterblev på ham. Der brugtes allehånde tjenlige middel, men det onde var for stærk og ville ikke lade sig betvinge. Her skete bøn af prædikestolen for 3 uger siden for denne søn og for hans broder, og i hvor det lentede (varede) nogle dage med den ældste søns svaghed, så gav ham dog Gud den bedste del, som ikke skal tages fra ham. Han fik i fredags aften en sagte og saglig opløsning af alt sit onde i verden, der hans alder var blevet 6 år og 9 dage.
13. Junge, anf. v. s. 293. Ariès, anf. v. s. 164 ff.
14. Søren Pedersen Havrebjergs optegnelser, anf. v. s. 47.
15. LAN, C2–112. Betænelser fra præster og provster 1580–1777. Anledningen til dette suk fra pastor Wöldike i Gunderup (dateret 24. november 1773) er en indberetning til biskoppen i Viborg om overholdelse af helligdagsforordningen. Denne og følgende betænelser er citeret efter manuskript, som fhv. landsarkivar Jens Holmgård venligst har overladt mig. Disse spændende indberetninger er senere blevet udgivet. Jens Holmgård: Bonden, kirken og skolen. Præsteindberetninger 1773–74 fra Viborg stift om helligdagens forsømmelse og skoleforholdene på landet. Landbohistorisk Selskab og Historisk Samfund for Viborg amt, Odense og Viborg 1986.
16. Søren Pedersen Havrebjergs optegnelser, anf. v. s. 72. Det sidste rejser unægtelig spørgsmålet, hvem disse optegnelser er beregnet for.
17. Vonsild kirkebog, anf. v. s. 418.
18. J. Junge, anf. v. s. 293.
19. LAN, B52–5, Nørhald og Støvring herred. Tingprotokol 1747–88, f. 513b ff.

20. Rtk. 432.39, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768, Sjællands stift, Kalundborg m.fl. amter.
21. Søren Pedersen Havrebjergs optegnelser, anf. v. s. 58.
22. Vonsild kirkebog, anf. v. s. 332–333.
23. Søren Pedersen Havrebjergs optegnelser, anf. v. s. 59.
24. LAN, B24–585, Viborg landsting, Dombog 1731–36, fol. 159a, 18.3.1733.
25. LAN, B24–586, Viborg landsting, Dombog 1736–56, s. 946, 11.12.1748.
26. Do, s. 1102, 19.1.1752. I en tilsvarende sag fra 1720 blev husbonden også frikendt for at have straffet sin forsømmelige hyrdedreng. B24–584, Dombog 1719–31, fol. 41a.
27. RA, Rtk. 432.43, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768. Århus stift, Kalø amt, Tustrup 31.5.1768.
28. Chr. Andersens dagbog 1786–1797, s. 25, 43, 57, 58, 68, 69, 70.
Ejnar Poulsen: Viborg amts degne- og skolehistorie 1957, s. 535 og 541.
Det bedste værk om det 18. århundredes skole er stadig Joakim Larsen: Bidrag til den danske folkeundervisnings og folkeskoles historie 1536–1784, København 1916.
29. Søren Pedersen Havrebjergs optegnelser, anf. v. s. 49 og 55.
30. Chr. Andersens dagbog 1786–1797, s. 53, 58, 116.
31. Søren Pedersen Havrebjergs optegnelser, anf. v. s. 51.
32. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator, 1983, s. 301. Sammenkædningen var i virkeligheden blevet ophævet med forordning af 30.1.1777.
fødestedet, og hvor børnene har fyldt 4 eller 9 år. De er derfor ikke anvendelige i denne sammenhæng.
2. LAN, G463–4, Nørholm gods, Retsakter 1726–47. Sag mod Jacob Jacobsen 1726.
3. Rudolf Endres: Ländliche Rechtsquellen als socialgeschichtliche Quellen. Peter Blickle: Deutsche ländliche Rechtsquellen. Probleme und Wege der Weistumsforschung. Stuttgart 1977, s. 169.
4. LAN, B35D–8, Fleskum-Hornum herred, Justitsprotokol 1724–28, fol. 74 ff. B24–584. Viborg landsting. Dombog 1719–31, fol. 253.
5. LAN, G463–4, Nørholm gods, Retsakter 1726–47. Inden sagen bringes for højesteret er der indgået forlig 27.4.1728. Men Kaas til Olufsgård ville ikke vedkende sig forliget, bl.a. med den begrundelse, at landmilitzen var blevet ophævet i 1730, "så hr. admiral Kaas ikke tør være påholden på en karl." – Han havde altså ikke samme behov for karlen, når han ikke skulle præsentere soldater. Jacob Jacobsen var født på Kaas' gods Olufsgård og havde tjeneste der som tærsker, da sagen startede.
6. RA, Rtk. 432.40, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768, Sjælland stift. Lolland, Bådesgård 27.6.1768, Westerholt.
7. LAS, Sjællandsfar landsting nr. 126, Extract-protokol 1732–34, s. 270.
8. LAN, B24–585, Viborg landsting, Dombog 1731–36, fol. 261a. Dom af 22.3.1736. Denne sag fandt sted efter stavnsbåndets indførelse. Derfor kunne de to drenge ikke blot opsige deres tjeneste og forlade Sejbæk. Det krævede godsejerens godkendelse.
9. RA, Rtk. 432.44, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768. Koldinghus amt. Hastrup, 23.1.1769, H. Bagger.
C. Dalgas: Vejle amt. Beskrevet efter opfordring fra det kgl. Landhusholdningsselskab, København 1826, s. 202.
10. Generelt henvises for det følgende til RA, Rtk. 432.39–44. Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768. De er topografisk ordnede. De er tidligere anvendt af Gunnar Olsen: Stavnsbåndet

Kapitel 5

1. LAN, B49F-1, Overgård birk, Justitsprotokol 1720–27, fol. 234 b. Både Chr. Christensen og Niels Nielsens livsløb findes i denne sag. Efter 1733 går retssagerne blot ud på at få fastslået

- og tjenestekarlene. Jyske samlinger, Ny række, 1. bd., 1950–52. Og for Vejle amt af Johan Hvidtfeldt: Stavnsbåndet, dets forudsætninger og virkninger. Vejle amts årbog, 1938. For Roskilde amt er de udgivet i Margit Mogensens og Poul Erik Olsens: Godsejerrøster. Landøkonomiske indberetninger fra Roskilde amt. Landbohistorisk Selskab, 1984.
11. J. Bloch, anf. v. s. 181 ff.
J. Junge, anf. v. s. 10, 60, 100 ff.
Hans Chr. Johansen: En samfundsorganisation i opbrud 1700–1870. Dansk socialhistorie 4, København 1979, s. 208 ff.
Søren Pedersen Havrebjerg anf. v. s. 114.
  12. Jvf. kap. 3 s.
  13. J. Bloch, anf. v. s. 163 ff.
H. Chr. Johansen, anf. v. s. 220 ff.
  14. F. Skrubbelttrang, anf. v. s. 238 ff.
  15. Chr. Andersen, Nr. Tulstrup, anf. v. s. 138 f.n.
  16. RA, Rtk. 432.41, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768. Fyn og Langeland. Assens 1.12.1768. Trolle.
  17. Søren Pedersen Havrebjerg, anf. v. s. 62. Om disse beklagelser over faderen er sandfærdige, er et andet spørgsmål. For s. 84 fremstiller han sin aflønning som stor dreng som 5 rdl., andet år 8 rdl. og sine klæder syet og tilvirket.
  18. Johan Hvidtfeldt: Stavnsbåndet, dets forudsætninger og virkninger. Vejle amts årbog, 1938.
  19. RA, Rtk. 432.41, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768. Nyborg og Tranekær amter, Løgtved 10.1.1769. Bendixen som fuldmægtig.
  20. Chr. Andersen, Nr. Tulstrup, anf. v. s. 121, 145, 157. s. 143, 1.8.1795 var Anders til Randers i eget ærinde – formentlig gælder turen markedet i Randers.
  21. Begge citater er fra RA, Rtk. 432.44, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768. Lønborggård 22.7.1768. N. Hansen.
  22. Finn Stendal Petersen: Da Billesbølle bønder blev selvejere. Bol og By, Landbohistorisk tidsskrift, 1987: 1.
  23. LAN, B55A–4, Sdr. Dyrs og Mols herred, Justitsprotokol 1708–21, fol. 398b ff.
  - LAN, B24–584, Viborg landsting, Dombog 1719–31, fol. 23b.
  24. LAS, Sjællandsfar landsting nr. 126, Extraprotokol 1732–34.
  25. LAÅ, Andreas Petersen, Hjemsted, privatarkiv, Regnskabsbog 1758–99.
  26. LAN, G463–10, Nørholm gods, Retsakter 1764–88. Der var flere aspekter i sagen, såsom frasættelse uden lov og dom og ansøgning om nedlæggelse af et par småbrug. I denne sammenhæng er det lønspørgsmålet, der er interessant. Sagen endte med, at Peder Jensen måtte bede om undskyldning for sin ubesindige ansøgning.
  27. Chr. Andersen, Nr. Tulstrup, anf. v. s. 33 ff.
  28. RA, Rtk. 432.40, Betænkninger 1768, Sjælland stift, Espe 22.6.1768 og Nykøbing 19.9.1768.
  29. F. Skrubbelttrang, anf. v. s. 60.
  30. Birgit Løgstrup: Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede. En studie i vider og vedtægter. Bol og By, 1986: 2, s. 57 ff.
  31. Dette sidste synspunkt findes også hos Gunnar Olsen: Stavnsbåndet og tjenestekarlene, Jyske samlinger, Ny rk. 1. bd., s. 218.

Kapitel 6

1. Eskel Sørensen: Skik og sæd hos bønderne sidst i det 18. og først i det 19. århundrede. Hefte nr. 18: Om det sande bondevæsen. Publikation nr. 8, 1978. Lokalhistorisk arkiv for Ejby kommune. Det er venligst stillet til rådighed af pastor Laust Kristensen, Tårup præstegård, hvilket jeg siger tak for. Laust Kristensen forbereder en samlet udgave af Eskel Sørensens arbejder for Landbohistorisk Selskab.
2. F. Skrubbelttrang: Husmand og inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660–1800, København 1940, s. 168.
3. LAN, G268–42, Stenalst gods, Indkomne breve 1773–90, 9.3.1776 fra P. Müller. Murstensstrygningen foregik i øvrigt på akkord: 12–1300 gode mursten pr. dag for 1 mark.

4. Bent Schiermer Andersen: Mejeri – eller staldgård. En studie i dansk hovedgårdsdrift i det 18. århundrede. Bol og By, Landbohistorisk tidsskrift, 1986: 2.
5. LAN, B44C-1, Ørslevkloster birk, Justitsprotokol 1731–71, fol. 269b ff. Der gives i samme retssag også en beskrivelse af ladegårdens bygninger.
6. LAN, B44C-1, Ørslevkloster birk, Justitsprotokol 1731–71, fol. 116 ff. Der er døbt en Niels Pedersen i Hald både den 1. november 1707 og den 12. august 1708. Der er hverken bevaret fæste eller skifteprotokol fra Ørslevkloster fra denne periode, så det kan ikke endelig afgøres, hvem af de to Niels'er vi har med at gøre. Margrethe blev viet 1. gang 9.5.1717 i Ørum kirke. Det er længe, hun sidder enke, inden trolovelsen den 4. november og vielsen den 3. december med Niels Pedersen finder sted – påfaldende kort efter afslutningen af denne retssag 23.10.1739.
7. LAN, B24-586, Viborg landsting, Dombog 1736–56, s. 473, 6.9.1741.
8. Poul Meyer: Danske bylag. En fremstilling af det danske landsbystyre på baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer. København 1949.
Birgit Løgstrup: Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede. En studie i vider og vedtægter. Bol og By, Landbohistorisk tidsskrift, 1986: 2.
9. Dette fremgår af godsejernes indberetninger om bl.a. tjenestefolkenes lønforhold og skiftetider i h.t. cirk. af 30.4.1768, som findes på RA, Rtk. 432.39–44, f.eks. Marselisborg 5.9.1768, Daneskiold Samsø, Rtk. 432.43. Der er ikke tegn på generelle landsdelsforskelle.
10. Hans Chr. Johansen, anf. v. s. 150.
11. RA, Rtk. 432.41, i h.t. cirk. af 30.4.1768, Fyn og Langeland, Raschenberg 9.11.1768.
12. LAN, G268-42, Stenalt gods. Indkomne breve 1773–90. 29.7.1778.
13. RA, Rtk. 432.42, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768 fra Aalborghus m.fl. amter, Sohngårdsholm, 28.5.1768.
14. Birgit Løgstrup: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771–72, Bol og By 8, 1974, s. 35.
15. RA, Rtk. 432.42, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768 fra Ducholm, Ørum og Vestervig amter. Irup, 23.6.1768.
16. RA, Rtk. 432.41, do, fra Fyn og Langeland, Sandagergård 7.12.1768 og Østergård 3.12.1768.
17. Søren Pedersen Havrebjerg, anf. v. s. 64.
18. J. Bloch: Landbrug og bondeliv i Midtsjælland 1770. Skildringer af dr. jur. Aug. Hennings. Fra Arkiv og Museum 1, København 1899–1902, s. 185.
19. Chr. Andersens dagbog, anf. s. 33, 61, 107.
20. RA, Rtk. 432.42, Aalborghus m.fl. amter, Lcerbæk 15.6.1768.
21. LAN, B49-9, Gjerlev herred, Justitsprotokol 1744–72, fol. 64 ff, 25.6.1746. I afsnittet om fri-pas (kap.7) vil sagen blive nærmere behandlet.
22. Eskel Sørensen, anf. v. s. 11 ff.
23. LAN, B44C-1, Ørslevkloster birk, Justitsprotokol 1731–71, fol. 145.
Lotte Dombrowsky: "Slagsmåle ere nu om stunder langt sjældnere..." Landbohistorisk Selskab 1985, s. 128 ff.
24. Peder har mange benævnelser. Han omtales som Peder Pedersen Færgemand. (Hans far blev kaldt Peder Færgemand ved sit bryllup den 4. december 1698 i Ørslevkloster kirkebog). Peder Pedersen Soldat, Peder Pedersen Færgemand Soldat og endelig Peder Færgesoldat.
LAN, B44C-1, Ørslevkloster birk, Justitsprotokol 1731–71, fol. 120 ff.
25. RA, Rtk. 432.42, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768. Aalborghus m.fl. amter. Høgholt, 3.6.1768.
26. Søren Pedersen Havrebjergs optegnelser, s. 61.
27. Eskel Sørensen, anf. v. s. 14.
LAN, B44C-1, Ørslevkloster birk, Justitsprotokol 1731–71, fol. 116 ff.
28. Chr. Andersens dagbog, anf. v. s. 30, 32, 33, 37.
LAN, C2-112, Viborg bisp, Præsteindberetninger 1773, jvf. kap. 4 note 15. Als, 26.11.1773, J. Irgens, Gudum, 13.12.1773. H. J. Obel.

29. Do, Vester Velling 15.11.1773, J. v. Haven, Gundestrup 24.11.1773, J. Wøldike. Også fra Langå meldes kun om en snes mennesker i kirke og 6–7 unge til katekisation i kirken.
30. Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator, 1983, s. 257 fn. Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Bol og By, 1986: 1, s. 53 ff.
31. LAN, C2-112, Øster Velling, 15.11.1773, H. N. Berg, se kap. 4, note 15.
32. RA, Rtk. 432.39–44, Indberetninger i h.t. cirk. af 30.4.1768. Ingen af de fynske godsejere oplyser nogen speciel benævnelse for denne skik, som flere af dem omtaler.
33. Walter Hartinger: Bayerisches Dienstbotenleben auf dem Land vom 16. bis 18. Jahrhundert. Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 1975, bd. 38, hefte 3, München 1975, s. 607.
34. LAN, C2-112, Gudum 13.12.1773, H. J. Obel og Als præstegård 26.11.1774, J. Irgens, se kap. 4, note 15.
35. RA, Rtk. 432.42, Aalborghus m.fl. amter, Høgholt 3.6.1768. N. Jespersen. Do, 432.41, Nyborg og Tranekær amter, Løgtved 10.1.1769, H. Bendixen.
36. Søren Pedersen Havrebjergs optegnelser, anf. v. s. 113.
37. Do.
38. J. Junge, anf. v. s. 157 ff.
39. Birgit Løgstrup, anf. v. s. 332.
40. J. Bloch, anf. v. s. 186.
41. RA, Rtk. 432.39, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768, Kalundborg m.fl. amter. Bøsterupgård 14.5.1768, Paasche. LAN, C2-112, Gudum 13.12.1773, H. J. Obel, jvf. kap. 4, note 15. J. Bloch, anf. v. s. 186. Axel Steensberg: Dagliglivet i Danmark i det 17. og 18. århundrede, 1720–1790, København 1971, s. 11 ff. Birgit Hansen: Fester for sommerens komme. Optegnelser i Dansk Folkemindesamling, Foreningen Danmarks Folkeminder 1980, s. 10 ff, s. 59 ff.

Peter Rosenberg: Den mystiske seksualitet, i Staten og civilisationen. Mentalitetshistoriske essays om Danmark i 1700-tallet, red. af Thomas Bloch Ravn m.fl. Århus 1984.

42. Birgit Hansen, anf. v. s. 12.
43. Eskel Sørensen, anf. v. s. 11 ff.

Kapitel 7

1. LAN, B28E-7, Børglumkloster birk, Justitsprotokol 1760–71, f. 95 ff.
2. Birgit Løgstrup, anf. v. s. 50 ff.
3. RA, Landetaten, Extrasessionsprotokoller, Sjællandske distrikt, s. 19.
4. Do, s. 23. Ole H. Christensen: Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784–92. Landbohistorisk Selskab 1982, s. 259.
5. K. C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale hær i Danmark i det 17. og 18. århundrede III. 1709–1808. København 1926, s. 161 ff, 187 fn. Birgit Løgstrup, anf. v. s. 259 ff.
6. RA, Landetaten, Extrasessionen, Nørrejyske distrikt, s. 89.
7. LAN, B24-588, Viborg landsting, Dombog 1774–88, s. 242. Dom 22.9.1779.
8. LAN, G463-15, Nørholm gods, Retsakter 1788–93. Godsejerens tingsvidne for herredsretten 12.11.1788, s. 114 ff og 134. Kommissionen af 30.11.1787, s. 381 ff. G463-88, Nørholm gods, Reserveruller 1760–73. Aldersopgivelserne i rullen 1768 svarer ikke til de andre år. Ansager kirkebog (C559-x2) Trolovede 4.7.1775. Søren Henriksens status, se Birgit Løgstrup, anf. v. s. 174.
9. LAN, G268-42, Stenalt gods, Indkomne breve 1773–90, 23.1.1786 fra N. Müller. 28.9.1778 fra Rasmus Udby. 23.12.1783 fra H. Tørslev.
10. Birgit Løgstrup: Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede. En studie i vider og vedtægter. Bol og by 1986: 2, s. 66 ff med henvisninger.
11. LAN, G268-42, Stenalt gods. Indkomne breve 1773–90, 18.8.1777 fra Rasmus Udby. Samme ønske fra skrædder Anders Ågesen, der fik til-

- ladelse til at bygge hus i Ørsted. Brev af 30.8.1779.
- Jens Schous forhold, do, 6.8.1778 og 15.2.1782 og fæsteprotokollen under 28.6.1784.
12. RA, Landetaten, Extrasessionen, Nørrejske distrikt, s. 83 og 135. Sønderjyske distrikt, s. 266. Sjællandske distrikt, s. 211.
  13. RA, Landetaten, Extrasessionen, Sjællandske distrikt, s. 266 fn.
  14. Do, Nørrejske distrikt, s. 137.
  15. Do, s. 114–15 og 144.
  16. Do, s. 124–25 og 126.
  17. LAN, G268–42, Stenalt gods, Indkomne breve 1773–90, 25.9.1783, 12.3., 15.3., og 11.4.1784 fra forvalter Tørslev.
  18. RA, Landetaten, Extrasessionen, Fynske distrikt, s. 85–86.
  19. RA, DK, Jyske åbne breve, nr. 1, 3.1.1783.
  20. LAN, B24–588, Viborg landsting, Dombog 1774–88, s. 543 ff. 14.2.1784.
  21. RA, Landetaten, Extrasessionen, Fynske distrikt, s. 117, Nørrejske distrikt, s. 124, Sønderjyske distrikt, s. 292–93.
  22. LAN, G268–42, Stenalt gods, Indkomne breve 1773–90, udat. 1785, 11.10.1785 og 17.3.1787 fra N. Müller. 14. og 26.7.1788 fra Tørslev.
  23. P. Storgård Pedersen: Slagten Tang. Efterkommere af Laur. Tang på Nørtang i Ullborg. Hardsyssels Årbog 15. bd., 1921, s. 8.
LAN, G438–10. Nr. Vosborg gods, Fæsteprotokol – indført under 1756. Det originale fripas findes i privatarkivet: LAN, Pr 2183–8, Peder Tang, Diverse dokumenter.
  24. LAN, Privatarkiv, Sp. 950. Søren Jensen.
  25. LAN, G268–42, Stenalt gods, Indkomne breve 1773–90, 17.3.1787 fra N. Müller.
  26. LAN, B28E–7, Børglumkloster birk, Justitsprotokol 1760–71, f. 95 ff.
B24–587. Viborg landsting, Dombog 1756–74, s. 310 ff.
  27. LAN, G268–42, Stenalt gods, Indkomne breve 1773–90, 26.7., 20.11 og 8.12.1788 og 22.1.1789 fra forvalter Tørslev. Da en sådan mundtlig aftale med amtmanden naturligvis ikke kan verificeres, har vi kun godsforvalterens ord for tilsagnets rigtighed.
  28. J. A. Fridericia: Aktstykker til oplysning om stavnsbåndets historie, København 1888, s. 306.
  29. Ole H. Christensen, anf. v. s. 300.
  30. RA, Landetaten, Extrasessionen, Sjællandske distrikt, s. 21 og 232.
  31. Do, Nørrejske distrikt, s. 2b.
Chr. Andersen, Nr. Tulstrup: Dagbog 1786–97, s. 109, 110, 137 og 163.
  32. LAN, B24–589, Viborg landsting, Dombog 1788–97, s. 282.
  33. Do, s. 306. Oktober 1793.

Kapitel 8

1. RA, Rtk. 432.42, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768. Lynderupgård 30.5.1768. M. Friis. Samme synspunkt hos Lund, Sdr. Teilgård 28.12.1768. Rtk. 432.43.
2. LAN, B44C-1, Ørlevkloster birketing, Justitsprotokol 1731–72, fol. 364 b ff.
3. RA, Landetaten, Extrasessionsprotokol for Nørrejske distrikt, s. 93–96 og s. 154 fn.
4. LAN, G463–71, Nørholm gods, Kopibog 1763–69, 21.2.1764.
5. LAN, G268–42, Stenalt gods, Indkomne breve 1773–90, 21.11.1778 og 6.2.1779 fra Rasmus Udby. 8.1.1779 fra landfogden på Føhr.
G463–71, Nørholm gods, Kopibog 1763–69, 23.3.1763.
6. LAN, B44C-1, Ørlevkloster birk, Justitsprotokol 1731–71, fol. 133 ff.
7. LAN, B33D-6, Hillerslev-Hundborg herred, Justitsprotokol 1713–24, fol. 261 ff.
8. RA, Rtk. 432.43, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768. 31.12.1768 Demstrup.
Rtk. 432.41, do, 22.10.1768 Dallund.
9. RA, Landetaten, Extrasessionsprotokoller for alle distrikter, 1789–92.
Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid. København 1932/1975, s. 21 og 47.

10. RA, Rtk. 432.44, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768, Dejberglund 15.6.1768.
11. Do, Ausumgård.
12. RA, DK, Indlæg til Jyske åbne breve nr. 1, 3.1.1783.
13. RA, Rtk. 432.40, Ringsted kloster, 28.5.1768.
14. J. A. Fridericia, anf. v. s. 102 ff.
15. RA, Rtk. 432.43, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768, Høgholm 19.9.1768.
16. LAN, G463–72, Nørholm gods, Kopibog 1769–82, s. 202 ff.
17. RA, Rtk. 432.42, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768, Nørgård 26.8.1768, Høgholt 3.6.1768, Hindfels 30.6.1768, Højris 5.10.1768. 432.43, do Tustrup 31.5.1768, Ryomgård 10.8.1768. 432.44 do Hastrup 23.1.1769, Dejberggård 6.7.1768.
18. LAN, G463–72, Nørholm gods, Kopibog 1769–81, s. 202, Erklæring 13.7.1779.
19. RA, Rtk. 432.43, 22.12.1768, Bidstrup.
20. RA, DK, Indlæg til Jyske åbne breve nr. 1, 3.1.1783.
21. RA, Rtk. 432.44, Betænkninger i h.t. cirk. af 30.4.1768, Hastrup 23.1.1769 og Hundsbæk 19.7.1768.
22. Se note 20.
23. Simon Hart: Göteborg – Amsterdam. Ett historiskt-demografiskt bidrag om emigrationen på 1600 och 1700-talen, Göteborg förr och nu. 1970 VI, s. 47 ff.
Jeg takker arkivar dr. phil. Ole Degn for henvisningen hertil.
24. J. Hvidtfeldt: Stavnshåndet, dets forudsætninger og virkninger, Vejle amts Årbog, 1938. Birgit Løgstrup anf. v. s. 308.
- stillet til rådighed af Spr. Laust Kristensen, Tårup, som forbereder en udgave for Landbohøjskole Selskab.
2. Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark på merkantilismens tid. Århus/København 1932/1975, s. 27 ff og 50 ff.
3. RA, Rtk. 432.39, Betænkning i h.t. cirk. af 30.4.1768 Hørbygård 13.5.1768, Bøstrupgård 14.5.1768.
Rtk. 432.40, do, Ringsted kloster 28.5.1768.
4. LAN, Horsens snedkerlaug, Kontraktbog 1715–79.
Sv. Åge Bay: Horsens historie indtil 1837. Horsens 1982, s. 213 ff.
5. Do, Jens Pedersens lærekontrakt findes s. 115 ff.
6. LAS, Lolland-Falsters landsting, pk. 11, Sagsakter 1736.
Do, Justitsprotokol 1730–39, f. 270 b ff.
7. LAN, B24–586, Viborg landsting, Dombog 1736–56, s. 437, Dom af 25.1.1741.
8. Do, s. 27, dom af 14.11.1736.
9. LAS, Sjællandsfars landsting, Landsdommer P. B. Mylius' embedsarkiv, Landstingsprotokol 1734–39, s. 277.
10. LAN, G268–42, Stenalt gods, Indkomne breve 1773–90. 4.5., 18.5., 22.6., 27.9.1777. 28.1.1779, 21.10.1781 fra P. Müller, 30.9.1782, 19.3., 10.4 og 24.4.1783 fra forvalter Tørslev.
11. LAN, B44C–1, Ørslevkloster birketing, Justitsprotokol, fol. 364 b ff.
12. RA, Landetaten, Extrasessionen, Fynske distrikt, s. 52.
13. Do, Sønderjyske distrikt, s. 195, s. 326, s. 274, s. 116.
14. Do, Sjællandske distrikt, s. 252, s. 162.
15. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, 2. udg. København, 1947, s. 424 ff.
16. Albert Olsen, anf. v. s. 48 ff. Tabellerne s. 95 ff.
Det har været et stort arbejde for Albert Olsen at udarbejde alle disse taloplysninger fra borgerskabsprotokollerne.
17. Thomas Munck: Vornedskabet under den tidlige enevælde. Historie, Jysk Selskab for historie. Ny række XI, 1975–76, s. 294 ff og 302 ff.
18. Forordning af 4.2.1733 § 23.

Kapitel 9

Flere aspekter i dette kapitel har jeg diskuteret med mine kolleger arkivarvikar mag. art. Thomas Bloch Ravn og arkivar dr. phil. Ole Degn, som jeg begge takker for inspiration.

1. Eskel Sørensen: Det væsentligt af Fyens vestre kant. 1817. Utrykte optegnelser, som venligst er

19. LAN, B24–584, Dombog 1719–31, fol. 461 b.
20. LAN, B24–586, Viborg landsting, Dombog 1736–56, s. 66, Dom 11.4.1737.
21. Albert Olsen, anf. v. s. 51.

Kapitel 10

1. En god oversigt over mobilitetsforskning findes i Hartmut Kaelble: Historische Mobilitätsforschung. Westeuropa und die USA im 19. und 20. Jahrhundert. Darmstadt 1978. Herhjemme har vi en tidlig forsker inden for mobilitetsforskning: Theodor Geiger: Soziale Umschichtungen in einer dänischen Mittelstadt. Årsskrift for Aarhus Universitet, XXIII, 1, 1951.
2. Albert Olsen, anf. v. s. 63.
3. Grethe Ilsøe: Juridisk eksamen for ustuderede. Kollektiv biografi af 1. kandidatgeneration (eksamensårgangene 1736–65). Personallhistorisk Tidsskrift. Årgang 105. 1985: 2, s. 134. Desuden har Grethe Ilsøe venligst stillet grundmateriale om bondesønnerne til min rådighed, hvorfor jeg takker.
4. Georg Hansen: Præsten på landet i Danmark i det 18. århundrede. Holbæk 1947, s. 207 ff. Do: Degnen. Studie i det 18. århundredes kulturhistorie. København 1944, s. 33 og 40 ff.
5. Fridlev Skrubbeltang: Husmand og inderste. København 1940, s. 102 ff, 106 ff, 111.
6. LAN, G268–42, Stenalt gods, Indkomme breve 1773–90, 17.3.1787 og 26.10.1789 fra Tørslev.
7. Jens Holmgaards indledning, s. 10, til Christen Andersens dagbog 1786–97, København 1969.
8. Niels Christian Bertelsen skulle give forældrene: 2 køer (som han også skulle udskifte med tiden), 5 høns, 2 senge, 6 får, kåljord, 3 fags hus, 4 skp. udsæd, 1 1/2 pund flæsk, 1 rdll., brændsel, betale alle kongelige skatter, køre til mølle og kirke, passe dem i sygdom og også den svagelige søster.
9. Kildematerialet til Jeppe Bertelsens historie er stykket sammen fra kirkebøger, gods-, amts- og herredsfogedarkiver i LAN. C:559–X2, Ansager kirkebog. G463–19, Nørholm gods, Jordebøger. G463–33, do, Fæstebreve, Tistrup II, 1766–1872. G463–80, do, Skifteprotokol 1776–1803, 28.9.1791. G463–88, do, Reserveruller 1760–73. B8–1090, Ringkøbing amt, Originale skiftefortninger med bilag. 14.5.1786, skifte efter Marren Olesdatter. B82G–SP6, Varde, Ø., V., Nr. Horne herred, Skøde- og panteprotokol 1777–99, f. 131 og 296 b ff. B82G–65, do, Skifteprotokol 1807–14. 26.5.1814.
10. P. Storgaard Pedersen: Slægten Tang. Efterkommerne efter Laur. Tang på Nørtang i Ulfborg. Hardsyssel Årbog, 5. bd., 1921. C. Lindberg Nielsen: Ringkøbing købstads historie (uden år), s. 122, 132, 197. LAN, Pr 2183, Peder Tangs privatarkiv, 2. Udskiptionsbog 1779–93. Do, 8, Diverse dokumenter. LAN, Pr Sp 2177, Laurids Christensen Tangs privatarkiv. LAN, B80A–229, Hind-Ulfborg herred, Auktionsprotokol 1774–1821, f. 177–180 og f. 241 ff. LAN, G438–10, Nr. Vosborg, Fæsteprotokol. RA, Landetaten, Extrasessionsprotokol for Sønderjyske distrikt, s. 272.
11. D. E. Rugaard: Fremragende danske bønder før og nu, København 1871, s. 26 ff. Dansk biografisk leksikon. Gyldendal 1979.
12. Aa. Rasch: Niels Ryberg 1725–1804. Århus 1964.
13. LAN, Pr Sp 2177, Laurids Christensen Tangs privatarkiv. P. Storgård Pedersen, anf. v. s. 6. Carl Lindberg Nielsen: Ringkøbing købstads historie, s. 230.
14. LAN, B80A–229, Hind-Ulfborg herred, Auktionsprotokol 1774–1821, fol. 176 b. P. Storgård Pedersen, anf. v. s. 6. J. P. Trap: Danmark, bd. 22, s. 425 ff.
15. LAN, Pr Sp 2177, Laurids Christensen Tangs privatarkiv. P. Storgård Pedersen, anf. v. s. 6.

16. LAN, Pr Sp 2177, Laurids Christensen Tangs privatarkiv.
P. Storgård Pedersen, anf. v. s. 21.
17. LAN, B80A–229, Hind-Ulfborg herred, Auktionsprotokol 1774–1821, fol. 179.
LAN, Pr Sp 2177, Laurids Christensen Tangs privatarkiv.
P. Storgård Pedersen, anf. v. s. 22 ff.
J. P. Trap: Danmark, bd. 22, s. 404.
18. RA, DK, Jyske åbne brev nr. 423, 26.11.1783 med indlæg.
RA, Landetaten, Extrasessionsprotokol for Sønderjyske distrikt, s. 252.
P. Storgård Pedersen, anf. v. s. 26 ff.
J. P. Trap: Danmark, bd. 22, s. 467.
LAN, Pr Sp 2177, Laurids Christensen Tangs privatarkiv.
19. LAN, Pr 2183–8. Peder Tangs privatarkiv, Diverse dokumenter.
LAN, G438–15, Nr. Vosborg, Fæstebreve.
P. Storgård Pedersen, anv. v. s. 31.
20. LAN, Pr Sp 2177, Laurids Christensen Tangs privatarkiv.
P. Storgård Pedersen, anf. v. s. 36.
21. V. Falbe Hansen: Stavnsbåndsløsningen og landboreformerne. København 1888.
Ole Feldbæk: Danmarks historie, bd. 4. Tiden 1730–1814. København 1982, s. 111 ff.
22. Joakim Larsen: Bidrag til den danske folkeundervisning og folkeskoles historie 1536–1784. København 1916, s. 259 og 294.
Hans Chr. Johansen: Dansk social historie, bd. 4. København 1979, s. 243 ff.
23. LAN, C2–112, Viborg bisp, Præsteindberetninger 1773.
LAS, Sjællandsfars landsting, nr. 126, Extract-protokol 1732–34, s. 236. I en retssag holder modparten en fuldmagt fra Rasmus Hansen mistænkelig, da den kun er underskrevet med forbogstaver "af foregivende årsag, at han hverken kunne læse eller skrive".
RA, DK, Sjællandske missive nr. 529, 11.9.1778 med indlæg.
24. LAN, B3B–1. Viborg stiftamt, Kopibog over udgæede breve 1737–39, p. 59 ff.
RA, Kommercekollegiet, Deliberationsprotokol A, nr. 93, den 29. maj 1737. Jeg takker fhv. landsarkivar J. Holmgård for venligst at have gjort mig opmærksom på disse to kilder.
25. LAN, G463–73, Nørholm gods, Kopibog 1781–86, p. 224 ff. 9.4.1783.
Joakim Larsen, anf. v. s. 316 ff.
Endelig ventes med spænding på Ingrid Markusens undersøgelser af dette vigtige område. Problemstillinger og enkelte punktundersøgelser blev fremlagt på den 19. nordiske historikerkongres i 1984: "Da menigmand i Norden lærte at skrive" – sektionsrapport. Udgivet af Institut fra dansk skolehistorie. Danmarks Lærerhøjskole 1985.
Præcis den samme opfattelse af lærdom som unødvendig og måske endda ødelæggende for de lavere stænder kan træffes i England både i det 18. og 19. århundrede.
Lawrence Stone: Literacy and Education in England 1640–1900. Past and Present, Number 42, 1969, p. 86 ff.

Afslutning

1. RA, DK, Jyske åbne breve nr. 1, 3. januar 1783 med indlæg.
2. Birgit Løgstrup, anf. v. s. 377 ff.
Jens Arup Seip: Det opinionsstyrte enevælde. Norsk Historisk Tidsskrift 1958.
Rudi Thomsen: Den almindelige værnepligts gennembrud i Danmark. København 1949.
3. Rentekammerskrivelse af 15.7.1788 i LAN, G463–77b, Nørholm gods, Diverse korrespondance 1752–1922.
Hans Jensen: Dansk jordpolitik 1757–1919. København 1936/1975, s. 181.
Anna Rasmussen: Liljebjerg og Fuglehave – om udstykning og parcelsalg som et resultat af landboreformerne i sidste tredjedel af 1700-tallet. Bøl og By, 1987: 1.
4. Ole H. Christensen: Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784–1792. Landbohistorisk Selskab 1982, s. 219.

BILAG

De i undersøgelsen medtagne sogne

	Folketal 1787		Folketal 1787
<i>Sjællands stift</i>		<i>Århus stift</i>	
1. Greve, Tune herred.....	372	13. Hornum, Bjerge herred.....	161
2. Tjæreby, Strø herred.....	408	14. Nebel, Voer herred.....	323
3. Hallenslev, Løve herred.....	238	15. Skjørring, Framlev herred.....	161
4. Holsteinborg, V. Flakkebjerg herred.....	179	16. Kastbjerg, Gjerlev herred.....	268
5. Bringstrup, Ringsted herred....	358	17. Elsborg, Lyngård herred.....	131
6. Varpelev, Stevns herred.....	166	<i>Ålborg stift</i>	
7. V. Egeborg, Hammer herred..	333	18. Gjørnum, Vennebjerg herred...	261
<i>Lolland-Falsters stift</i>		19. Skærm, Ø. Hanherred.....	184
8. Horreby, Falsters søndre herred	278	20. Tved, Hillerslev herred.....	250
9. Krønge, Fuglse herred.....	147	<i>Viborg stift</i>	
<i>Fyns stift</i>		21. Års, Års herred.....	340
10. Fodslette, Langelands søndre herred.....	226	22. Tostrup, Rinds herred.....	215
11. Stenløse, Odense herred.....	382	<i>Ribe stift</i>	
12. Skeby, Lunde herred.....	372	23. Alminde, Brusk herred.....	291
		24. Sir, Hjerm herred.....	183
		25. Rindom, Hind herred.....	246
		26. Årre, Skads herred.....	232

Hans Chr. Johansen: Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede. Odense 1975, s. 30.

Personregister

Forkortelser: g = godsejer
h = herred
spr = sognepræst
t = tilhører

Personregisteret omfatter ikke alle personer med almindelige sen-navne. Der er i hvert tilfælde skønnet, om der var tilstrækkelige oplysninger til at identificere de pågældende.

Noterne er ikke omfattet af registeret.

Albertsen, Peder, Højen, fæster under Burholt 43

Ancher, P. Koføed, professor ved Københavns Universitet 19

Andersen, Christen, Nr. Tulstrup, fæstebonde, selvejer, dagbogsforfatter 70, 81, 82 ff, 102, 106, 109 ff, 124, 131, 163 ff, 214

Andersen, Christen, møllesvend, Nakskov 193

Andersen, Peder, Brovst, t. Bratskov 31 ff, 65, 80

Andreasen, Jens, gårdforsidder under Strandet 128

Arenfeldt, Otte, oberst, g, Sæbygård 43, 68

Arenstorff, Frederik v., konferensråd og dommer, g, Overgård 48 ff

Ariès, Philippe, fransk historiker 62 ff, 70, 72, 74

Bagger, A. g, Hastrup 91 ff, 178

Bagger, oberstløjtnant ved 3. jyske regiment 145

Baggesen, Niels, kommerceråd, g, Hesselagergård 107

Bahnsen, rådmand i Kolding 53 ff

Bakke, Niels, tobaksspinder, Kalundborg 196

Begtrup, Gregers, landøkonom 95

Bendixen, forvalter på Løjtved 134

Benzon, P., konferensråd, g, Jomfruens Egede 22

Benzon, Søren, justitsråd, g, Havnøe 50

Berg, Hans Michael, spr, Øster Velling, Viborg stift 133

Berregård, Frideric, g, Ørslevkloster 119

Berregård, Marie, g, Ørslevkloster 9 ff, 34, 46

Bertelsen, Jens, Ansager, sognefoged 216

Bertelsen, Jeppe, Uhre, t. Nørholm, senere selvejer i Lærkholt 146 ff, 156, 215 ff, 221

Bertelsen, Niels Christian, Uhre, fæster under Nørholm 215

Bertelsen, Otto, Jerslev, landsoldat, t. Ormholt 151

- Bertelsen, Thomas, Uhre, t. Nørholm
- Beyer, Nicolai, forvalter, Bratskov 24 ff, 30
- Bierum, spr, Bysted 155
- Bjerregård, Hans Jensen, t. Bernstorff, senere g, Løvegård 221 ff
- Bondesen, Anders, urtekræmmer, København 196
- Bornemann, Kjeld Nikolai, generalauditor, g, Ormholt 57 ff, 151
- Bracs, Peder Enevold, g, Kokkedal 101
- Brorson, inspektør ved Kronborg geværfabrik 200
- Brun, Peder, spr, Ferslev 88
- Bruun, Esben, justitsråd, g, Villerup 146, 168 ff
- Brønsdorff, Severin, kancelliråd, g, Randrup 29
- Bærentsen, Jens, Skallerup, t. Villerup 57
- Bøggild, Lauritz Jensen, borger, København 20 ff
- Castenskiold, Jørgen Frederik, generalmajor, g, Hørbygård 76, 189
- Christensdatter, Kirsten, Svenstrup, Ørslevkloster s 47 ff
- Christensen, Anders, søn af Chr. Andersen, Nr. Tulstrup 81 ff, 106, 163 ff
- Christensen, Christen, væver, Viborg 207
- Christensen, Christian, t. Mariagerkloster 85
- Christensen, Hans, fæster under Abildgård 42 ff
- Christensen, Jep, skomager, fæster under Nørholm 109
- Christensen, Niels, søn af Chr. Andersen, Nr. Tulstrup 81 ff, 102, 106, 214
- Christensen, Svenning, t. Overgård, senere fæster under Sødringholm 48 ff, 97, 125 ff, 151, 179, 214, 229
- Christensen, Søren, Oxbøll, t. Kongensgård 20
- Christian VI, konge af Danmark 16, 17
- Clemensen, Anders, selvejer på Klestrupgård og fæster under Råstrup 44 ff
- Colbjørnsen, Christian, generalprokurør 161 ff, 235
- Dalgas, C., landøkonomisk forfatter 91, 93
- Dam, Anders Larsen, håndværker på Ørslevkloster 167 ff, 199, 204
- Dam, Peder Christensen, t. Ørslevkloster 10
- Danchel, Folmer, g, Espe 110, 112
- Davidson, Niels, røgter på Ørslevkloster 118 ff
- Deden, Hans Georg, major, g, Randrup 142 ff, 158 ff
- Dietrich, Elias, krigs- og landkommissær, g, Abildgård 42 ff
- Dyssel, justitsråd, borgmester, Viborg 207
- Eliassen, Hans, birkeskriver ved Ørslevkloster birk 11
- Enrod, Mathias, skrædder, Ringkøbing 224
- Eriksen, Christen, Torslev, t. Ormholt 57 ff
- Fischer, Chr. Sørensen, spr, Helgenæs 63
- Floes, Niels Nielsen, landsoldat for Stenalt 161
- Fogh, madame, Horsens 45
- Faber, Peder, forfatter og spr, Jungshoved 131, 138, 238

- Falkenskiold, Arnoldus, oberst, g, Sæby-
gård 162 ff
- Faseland, løjtnant 59
- Finecke, Theodosius E. Fr. v., kammer-
junker, g, Dallund 174
- Fos, birkedommer, Overgård birk 51
- Frederik, arveprins 63
- Frederik III, konge af Danmark 144
- Frederik IV, konge af Danmark 15, 21
- Frederik, kronprins, senere VI 162, 235
- Friedenreich, Christen, Linde, g, Nr. og
Sdr. Vosborg og Pallisbjerg 150, 164,
218
- Friedenreich, Johs, g, Palstrup 20 ff
- Friis, Malte Christian, g, Lynderupgård
167
- Færgemand, Peder, fæster under Ørslev-
kloster 118, 245
- Færgesoldat, Peder, søn af Peder Færg-
mand, t, Ørslevkloster 128, 133
- Gerner, Hans Henrik, snedkermester,
Horsens 191 ff
- Godsen, J., spr, Ingstrup 30
- Grønvald, spr, Broby 153
- Hansen, Georg, historiker 212
- Hansen, Mads, Ørslev, t. Juellund 90
- Harpøth, Jens, købmand, Ringkøbing
218, 225
- Harpøth, Peder Christensen, g, Ulsund
222 ff
- Hauch, Frederik, konferensråd, amt-
mand, g, Højris 179
- Hauch, krigsråd, ejer af fæstegods i Fer-
slev 88 ff
- Haven, Jens, spr, Vester Velling, provst
over Middelsom h, Viborg stift 132
- Havrebjerg, Søren Pedersen, fæster, dag-
bogsforfatter 69, 72, 74, 76 ff, 81 ff, 95,
102 ff, 106, 107, 125, 129 ff, 134 ff, 230
- Hedegård, Chr., komcelliråd, g, Himmel-
strup 214
- Hefring, Niels, Voer, t. Stenalt 152
- Hennings, August, landmåler, embeds-
mand, forfatter 69, 74, 93 ff, 97 ff, 125,
137 ff
- Henningsen, Peder, smed, Hjulby 199 ff
- Hermansen, Johan, tobaksspinderlærling,
Kalundborg 196
- Hoff, Palle Krag, oberstløjtnant, g,
Ryomgård 178 ff
- Holberg, Ludvig, professor og forfatter
90, 166
- Holst, Rasmus, forvalter, Ågård 56
- Hvas, Jens Madsen, g, Tulstedgård 196
- Hvidtfeldt, Johan, rigsarkivar, dr. phil.
104
- Hygom, Jacob Peter, g, Sneumgård 109
- Højer, Andreas, g, Irup 96, 124
- Irgens, Jochum, spr, Als, Viborg stift 134
- Isager, Peder, g, Hindsels 179, 217, 221
- Isaksen, Christen, Lundø, 40 ff
- Jacobsen, Jacob, Heeager, t. Olufsgård
86, 89
- Jensdatter, Anna, Haderup, Vindblæs s
52 ff
- Jensdatter, Anne Dorte, smededatter,
Voer 149
- Jensen, Anders, borger, Viborg 206 ff
- Jensen, Anders, Støvring, t. Støvring
mølle 27
- Jensen, Christen, t. Stenalt 169 ff

- Jensen, Christen, Hjortmose, landsoldat, t. Lengsholm 151
- Jensen, Jens, Krummerup, landsoldat 151
- Jensen, Jens, landsoldat, Nørup, t. Villerup 145 ff
- Jensen, Niels, Sdr. Ørum, fæster under Ørslevkloster 35
- Jensen, Peder, Bode, t. Stenalt 66 ff
- Jensen, Peder, ladekarl på Ørslevkloster 120 ff
- Jermiin, Thomas Just, g, Ausumgård 176
- Jespersen, Niels, t. Bratskov 152
- Jespersen, Niels Bentsen, g, Høgholt 134, 179
- Johansen, Hans Chr, prof., historiker og økonom 62, 76
- Johansen, Mads, priv. theandler, Nykøbing S 41
- Juel, Amalie Christiane, geheimeradinde til Juelsberg 199 ff
- Junge, Joachim, spr, og forfatter 69, 72, 74 ff, 80, 84, 95, 97, 136
- Jæger, Nicolai, spr., Elmelunde 138 ff
- Jørgensendatter, Marie, Uddegård, gift med Jeppe Bertelsen 216
- Jørgensen, Christen, Ansager, fæster under Nørholm 57
- Jørgensen, Peder, lædreng, t. Mattrup 191
- Kierulf, Anders, g, Søedal og Mølgård 30 ff
- Kjær, Mette Bagger, Ringkøbing, gift med Peder Tang 217 ff
- Kløer, Jørgen, Rågeskov, fæster under Rudbjerggård 193
- Knuth, Chr. Fr., baron til Frederiksdal 112 ff, 133
- Kofoed, konferentsråd, direktør i det kgl. postamt 162
- Kolbye, Bertel, købmand, Ringkøbing 218
- Krabbe, Ole, g, Mindstrup 122 ff
- Kræmmer, Jensen, Jens, Lystrup 48 ff
- Lambertsen, Jens, Øsc, t. Nørholm 169, 183
- Larsen, Jens, Buttrup, gårdforsidder under Løvenborg 137
- Larsen, Joakim, skolehistoriker 229
- Larsen, Niels, Lindholm, t. Bratskov 24 ff
- Larsen, Søren, Lindholm, fæster under Bratskov 24 ff
- Laursen, Mads, avlskarl, Mindstrup 122 ff
- Laursen, Morten, Sønder Onsild, t. Tjele 57
- Lautrup, landsdommer 219
- Lehmann, J. F. G., generalmajor 59 ff
- Lichtenberg, Hans Henrik, justitsråd, g, Bidstrup 180 ff, 182, 183
- Lindenchrone, Christen, g, Gjorslev 92 ff
- Lund, prokurator 219
- Lundum, Anders, t. Hald gods 164
- Lüttichau, Chr. Fr. Tønne, etatsråd, g, Stougård 191 ff
- Lüttichau, Hans Helmuth, konferensråd, g, Tjele 92
- Lüttichau, Johan, ritmester, g, Lerkenfeld 155
- Lægård, Jens Jensen, selvejer, Måbjerg 164 ff
- Løvenørn, Poul, overkrigssekretær 15
- Madsen, Peder, Bystrup, fæster under Lerkenfeld 154 ff

- Mandix, Jacob, rentekammerdeputeret 237
- Mammon, Niels Refspeik, købmand, Randers 152
- Masberg, Peder, fæster under Nr. Vosborg 150
- Meinert, A. E., renteskriver 225
- Moldrup, Peder Nielsen, kammerassessor og g, Vestervig 14
- Morensmand, Jens, tømrer, Ørsted 197
- Mortensen, Anders, Haderup, fæster under Sødringholm 53
- Mortensen, Jens, Ørslevkloster 9 ff, 15
- Mortensen, Jens, fæster i Fristrup under Birkelse 31 ff, 65 ff, 76
- Mortensen, Thomas, t. Ørslevkloster 11
- Munk, Jens, Tornby, t. Asdal 27
- Munk, Niels, fæster under Asdal 27
- Müller, Peder, tilsynsførende med byggeriet på Stenalt 197 ff
- Møller, Jacob, spr, Ølstrup 227
- Møller, Niels, forvalter, Stenalt 148
- Møller, Søren, forvalter, Rudbjerggård 194 ff
- Neergård, Peter Johansen, krigsråd, g, Ringstedkloster 176 ff, 189 ff
- Nielsdatter, Ingeborg, amme, Ø. Hebelstrup 43, 67 ff
- Nielsen, Christen, bødker, Voer, t. Stenalt 148
- Nielsen, Jacob, birkedommer, Ørslevkloster birk 11
- Nielsen, Lars, sognefoged, Stavnsholt, dagbogsforfatter 65
- Nielsen, Niels, Vinstrup, t. Mariagerkloster 85
- Nielsen, Poul, Farup, t. Nørre Kettrup 30
- Nielsen, Søren, smed, Øster Hassing 58
- Noe, Christen, købmand, Ringkøbing 217, 225
- Nørgård, Jens Jensen, Blenstrup, t. Randerup, senere skytte på Børglumkloster 142 ff, 157 ff
- Obel, Hans Jørgen, spr, Gudum og provst over Fleskum h, Viborg stift 131, 134, 135, 138
- Oertz, amtmand over Falster 110, 111
- Olesen, Hans, konsumtionsbetjent, Kolding 53 ff, 217
- Olesen, Hans, fæster, Kirke Skensved 144
- Olesen, Jacob, Volstrup, fæster under Sæbygård 43, 67 ff
- Olsen, Albert, professor, 201 ff, 208
- Olsen, Thor, søn af konsumtionsbetjent, Holbæk 41 ff
- Olufsdatter, Maren, Lærkholt, gift med Jeppe Bertelsen 147, 215 ff
- Pedersdatter, Maren, Nørtang 222 ff, 227
- Pedersen, Anders, bonde og sandemand, Ørsted, Haderslev amt 37 ff, 108
- Pedersen, Christen, Hejlskov, fæster under Ørslevkloster 46 ff
- Pedersen, Frederik, kancelliråd, g, Hindemac 102
- Pedersen, Jens, læredreng, Nakskov, t. Rudbjerggård 193 ff
- Pedersen, Jens, skolcheholder, Tolne 150
- Pedersen, Jens, t. Ryomgård 26
- Pedersen, Jens, læredreng, t. Stougård 191
- Pedersen, Jens, Reerslev, t. Eggede 21 ff
- Pedersen, Knud, Bøstrup, fæster under Ørelekkloster 170 ff, 174

- Pedersen, Lars, birkedommer, Børglumkloster birk 159
- Pedersen, Niels, Hejlskov, t. Ørslevkloster 46 ff
- Pedersen, Niels, Lund, Ørslevkloster 11 ff, 15, 34 ff, 117, 120 ff, 130, 229
- Pedersen, Oluf, selvejer, Lærkholt 147
- Pedersen, Peder, Søndergård, Tim, t. Timgård 226
- Pedersen, Troels, fæster, Ferslev under Gustav Rose 88
- Ponch, prokurator 49
- Poulsen, Clemens, Bøstrup, fæster under Ørslevkloster 120
- Poulsen, Jochum, g, Vår 31
- Paasche, Joachim Barner, generalauditør og g, Bøstrupgård 138
- Quistgård, Maren Andersdatter, g, Nørgård 179
- Ramel, forvalter, Ørslevkloster 46 ff
- Ramsing, Laurs, g, Dejberglund 175
- Ramskou, Mads Thomsen, t. Krogsdahl 155
- Rantzau, Frantz, major, g, Bratskov 24 ff, 30
- Rasch, Fr. spr, Asfærg 228
- Rasmussen, Christen, Randers, t. Stenalt 152 ff, 156
- Rasmussen, Rasmus, snedkermester, Horsens
- Reventlov, Christian Ditlev, lensgreve, statsminister 161 ff, 235
- Reventlov, Claus, kammerherre, g, Skivehus 91
- Riis, borger, Viborg 10
- Rindom, Jens, købmand, Ringkøbing 218
- Rose, Gustav, ejer af fæstegods i Ferslev 88 ff
- Rosted, Jakob, amtsforvalter og forvalter, Vallø 133
- Ryberg, Christen, købmand, Aalborg 222
- Ryberg, Niels, købmand, København, g, Frederiksgave 222
- Rüde, Johs., spr, Vonsild 70 ff, 78
- Schack, Frederik Christian, greve til Stenalt 169
- Scheel, Eleonora, grevinde til Skjern 162
- Schou, Jens, frikarl, senere fæster under Stenalt 150
- Schoustrup, herredsfoged, Høllum – Hindsted 29
- Secher, Niels, spr, Udbyneder, g, Sødringholm 52
- Sehested, Johan Fr., generalløjtnant, g, Høgholm 177
- Selchau, Christian H., g, Benzonslund 100
- Simonsen, Peder, fæster under Nr. Vosborg 222
- Skeel, Sofie Hedevig, friherreinde til Birkelelse 32
- Skrubbeltrang, Fridlev, lektor, dr. phil. 99, 110
- Smidth, Hans, forvalter, Korselitze 237
- Snejstrup, Christen, smedelærling i Hundborg, t. Ulstrup 195 ff
- Sommer, Mads, herredsfoged, Bjerre – Hatting 45
- Staufenberg, oberst 25
- Stenfeldt, Hans Ejlersen, kancelliråd, g, Denstrup 174
- Strandbygård, Christen, købmand, Ringkøbing 218

- Stub, Maren, møllerenke, Nakskov 193 ff
 Svendsen, Anders, forvalter, Skjern 162
 Sørensen, Anders, Voer, t. Stenalt 169 ff, 182
 Sørensen, Eskel, forfatter 114 ff, 127, 140 ff, 187
 Sørensen, Peder, fæstehusmand under Ørslevkloster 118 ff
- Tang, Anna, gift med Peder Harpøth 222 ff
 Tang, Christen, søn af Laurids Tang 222
 Tang, Christen Holm, selvejer, Hanning 224
 Tang, Jens, g, Udstrup 224
 Tang, Laurids, fæster under Nr. Vosborg 226
 Tang, Laurids Christensen, fæster under Nr. Vosborg 156 ff, 216 ff, 222
 Tang, Maren, gift med Anders Nielsen Vestergård 226
 Tang, Margrethe, gift med spr, Jacob Møller 226 ff
 Tang, Mette, gift med Niels Christensen Wad 223 ff
 Tang, Niels Kjær, g, Nr. Vosborg 220, 225
 Tang, Peder, købmand og g, Nr. Vosborg 156, 216 ff, 224, 236
 Tang, Sara, datter af Laurids Tang 222
 Tang, Sidsel, gift med Mathias Enrod 224
 Tang, Søren, købmand, g, Timgård 218 ff, 225 ff
 Teilmann, A. C., etatsråd og g, Nørholm 53 ff, 56, 102, 106, 109, 146 ff, 169, 178, 179, 181, 231, 234 ff
 Testrup, Christen, herredsfoged og g, Restrup 92
 Tetens, landsdommer 164
- Thomasdatter, Margrethe, Sejstrup, fæster under Ørslevkloster 122
 Thomsen, Bertel, Uhre, lægdsmand og fæster under Nørholm 146 ff, 215 ff
 Thott, Otto, deputeret i Rentekammeret 12 ff
 Thøgersen, Niels ansat på Bratskov 24 ff
 Todberg, Peder, g, Lengsholm 151
 Tramp, Adam Frederik, greve til Krabesholm 146
 Troelsen, Peder, Ferslev, t. Gustav Rose 88 ff
 Tygesen, Niels, kancelliråd, g, Mattrup 191
 Tørslev, forvalter, Stenalt 156, 161, 198
 Tånum, Christen, Ørsted, fæstehusmand under Stenalt 156, 161
- Wad, Christen, fæster af Øgelstrup 223
 Wad, Niels Christensen, g, Stenumgård 223 ff
 Wedell, W. Fr., greve og g, Wedellsborg 20
 Vemløse, Hans Jacobsen, væver, Køng 200
 Vestergård, Anders Nielsen, Ulfborg 226
 Vesterholt, forpagter på Bådesgård 90
 Wildenradt, Christian Henrich, krigs- og landkommisær 155, 161 ff
 Vilsbech, Ide, g, Nørre Kettrup 30
 Wilster, Jørgen Fogh, g, Ryomgård 157
 Wissing, Nicolai, g, Krogsdahl 155
 Witzschen, Diedrich, kobbersmed, Aalborg 27
 Wormstrup, Jørgen, forvalter, Ørslevkloster 9 ff
 Wøldike, Jacob, spr, Gunderup, Viborg stift 74, 132

Stedregister

Forkortelser: a = amt
hgrd = hovedgård
k = købstad
s = sogn

Principper for udarbejdelsen af stedregisteret:

Landsbynavne er præciseret efter beliggenhed i sogn og amt, hovedgårde kun efter amt.

Amtsangivelserne følger J. P. Trap: Danmark 5. udg.

Noterne er ikke omfattet af registeret.

Henvisninger til de enkelte birke- og herredsting skal søges i sagregisteret.

Abildgård, gods, Thisted a 42
Aggersborggård, hgrd, Hjørring a 173
Aggersvold, hgrd, Holbæk a 36
Agervig, Næsbjerg s, Ribe a 86
Åjstrup, Vindblæs s, Randers a 49
Alheden 91
Als s, Aalborg a 134
Altona 217
Amager 17, 34, 176, 177, 189
Amsterdam 183 ff, 217
Anneberggård, hgrd, Holbæk a 36
Ansager by og s, Ribe a 56 ff, 147 ff, 215 ff
Asdal, gods, Hjørring a 27

Asferg, Randers a 228
Asminderup s, Frederiksborg a 150
Assens 202
Ausumgård, hgrd, Ringkøbing a 176

Baggesvogn, hgrd, Hjørring a 150
Bayern 134
Benzonslund, hgrd, Holbæk a 100
Bergen 175
Bernstorff gods, Københavns a 221
Bidstrup, hgrd, Viborg a 19, 180, 182
Biltofte, Næsbjerg s, Ribe a 86
Billesbølle, Fjelsted s, Odense a 107
Birkelse, hgrd, Aalborg a 31 ff, 66
Bisgård, Jetsmark s, Hjørring a 155
Biørnsholm, hgrd, Aalborg a 118
Blenstrup, Gjerlev s, Randers a 85
Bode, Ørsted s, Randers a 66
Bogø 18, 21
Bonderup, hgrd, Sorø a 133
Bornholm 17, 20, 34
Brahesholm, hgrd, Odense a 104
Brandsø 141
Bratskov, hgrd, Hjørring a 24 ff, 28, 29 ff, 31 ff, 66, 152
Bremerholm, København 24, 168
Brestenbro, Nim s, Skanderborg a 172
Broby, by og s, Svendborg a 153
Brobygård, hgrd, Svendborg a 101

Brolykke, hgrd, Svendborg a 100
 Brovst, by og s, Hjørring a 31, 65
 Bruddal, Ørslevkloster s, Viborg a 46
 Brødselv, Ingstrup s, Hjørring a 30
 Burholt, gods, Hjørring a 43
 Buttrup, by og s, Holbæk a 137
 Bygholm, hgrd, Skanderborg a 102
 Bystrup, by og s, Viborg a 154 ff
 Bøggildgård, gods, Viborg a 20
 Børglumkloster, hgrd, Hjørring a 157 ff
 Bøstrup, Øreslevkloster s, Viborg a 11, 120, 170
 Bøstrupgård, hgrd, Holbæk a 112, 138, 189
 Bøvling amt, senere Ringkøbing a 58, 177 ff
 Bådesgård, hgrd, Maribo a 90

 Christiansfeld 223 ff
 Conradsborg, hgrd, Maribo a 133
 Dallund, hgrd, Odense a 174
 Dejberglund, hgrd, Ringkøbing a 175
 Demstrup, hgrd, Randers a 174
 Djursland 124
 Dragsgård, gods, Aalborg a 29
 Dronningborg a, senere Randers a 159

 Egede Gård, hgrd, Præstø a 21
 Ejderen 17
 Elmelunde, by og s, Præstø a 138, 139
 Endrupholm, hgrd, Ribe a 86, 89
 England 13, 177 ff
 Enslev by og s, Randers a 48
 Erikstrup, Østofte s, Maribo a 77
 Espe, hgrd, Sorø a 110, 112

 Falster 18, 34, 100, 111, 159, 177 ff
 Farup, Saltum s, Hjørring a 30

 Feldballe, by og s, Randers a 157
 Ferslev, Ferslev s, Aalborg a 88
 Fladstrand, handelsplads, senere Frederikshavn 173
 Flemløse, by og s, Odense a 155
 Flensborg 174, 177
 Frankrig 62, 72
 Fredericia, k 174, 202
 Frederiksborg slots ladegård, Frederiksborg a 130
 Frederiksdal, hgrd, Maribo a 112, 113
 Frederiksborg a 177
 Frederiksgave, hgrd, Odense a 41
 Frederikshavn, k 173
 Frijsenborg, hgrd, Skanderborg a 102 171 ff
 Fristrup, Vedsted s, Hjørring a 31 ff, 65
 Frisvad, Varde lands, Ribe a 86, 89
 Fuglemosegård, fæstegård, Vinderslev s Viborg a 206
 Fyn 19 ff, 24, 33, 98, 100, 111, 115, 133 159 ff, 175 ff, 202 ff, 212, 222
 Føhr 169 ff
 Fåborg, k 202

 Gamborg mølle, by og s, Odense a 160
 Gassum, by og s, Randers a 80
 Giesegård, hgrd, Sorø a 90, 197
 Gisselfeld, hgrd, Sorø a 36
 Gjerlev, by og s, Randers a 85
 Gjessinggård, hgrd, Randers a 85
 Gjorslev, hgrd, Sorø a 92
 Glim, by og s, Københavns a 22
 Grenå, k 202
 Grurup, by og s, Thisted a 42
 Grønkjær, Feldingbjerg s, Viborg a 35
 Grønning, by og s, Viborg a 79

Gudum, by og s, Aalborg a 131, 134, 135, 138
 Gumperup, Karrebæk s, Sorø a, nu Klin-teby 28
 Gunderup, by og s, Aalborg a 74, 132
 Gårde, Tistrup s, Ribe a 215

 Haderslev, k 174
 Haderup, Vindblæs s, Randers a 52
 Hagens mølleå, Resen s, Viborg a 79
 Hald a, senere Viborg a 159
 Hald, Ørslevkloster s, Viborg a 9 ff, 120
 Hald, hgrd, Viborg a 164
 Halleby, by og s, Holbæk a 108
 Hallenslev, by og s, Holbæk a 162
 Hamborg 179, 217
 Hanherrederne, Hjørring og Thisted a 98, 173
 Hanning hedegård, Hanning s, Ringkø-bing a 224
 Hardsyssel, Ringkøbing a 167, 212
 Hastrup, hgrd, Vejle a 91, 178
 Havrebjerg, se Havrebjerg, Søren Peder-sen i personregisteret
 Hedegård, fæstegr, Hunc s, Hjørring a 150
 Heeager, No s, Ringkøbing a 86
 Hejlskov, Ørslevkloster s, Viborg a 46 ff
 Hejlskov præstegård, Ørslevkloster s, Vi-borg a 11
 Helgenæs, by og s, Randers a 63
 Helsingør, k 174, 202
 Helstrup, by og s, Viborg a 106
 Hertugdømmerne 153, 175 ff, 203 ff
 Hessel, hgrd, Aalborg a 107
 Hesselagergård, hgrd, Svendborg a 102, 107
 Hevringholm, hgrd, Randers a 67

 Himmerland 138
 Himmelstrup, hgrd, Viborg a 214
 Hindenmae, hgrd, Svendborg a 102
 Hindsels, hgrd, Thisted a 217, 221
 Hjermind, by og s, Viborg a 81, 82
 Hjulby, Nyborg lands, Svendborg a 199
 Hjortmose, Torslev s, Hjørring a 151
 Hjørring, k 146, 205
 Holbæk a 201
 Holbæk, k 41, 202
 Holbækgård, hgrd, Randers a 197
 Holckenhavn, hgrd, Svendborg a 20
 Holland 13, 118, 170, 175 ff, 204
 Hollensbjerg, Ørsted s, Randers a 198
 Holsten 95, 170, 177 ff
 Hornborg, by og s, Skanderborg a 207
 Horne, by og s, Ribe a 53
 Horsens, Blenstrup s, Aalborg a 142
 Horsens, k 45, 172, 190 ff, 202, 207
 Hundborg, by og s, Thisted a 195
 Husum, Glenstrup s, Randers a 75
 Hyllebjerg, by og s, Aalborg a 168
 Høgholm, hgrd, Randers a 177
 Høgholt, hgrd, Hjørring a 129, 134, 179
 Højby s, Holbæk a 41
 Højen, Astrup s, Hjørring a 43
 Højris, hgrd, Viborg a 179
 Hørbygård, hgrd, Holbæk a 76, 189

 Iglsø, Fly s, Viborg a 9 ff
 Ilsø, Skjern s, Viborg a 81
 Idskov, Voer s, Hjørring a 58
 Ingstrup præstegård, Hjørring a 30
 Irup, hgrd, Thisted a 96, 124

 Jensgård, fæstegård under Råstrup, Thi-sted a 44
 Jersic s, Københavns a 162

Jerslev s, Hjørring a 151
 Jomfruens Eggede, hgrd, Præstø a 21
 Juellund, hgrd, Præstø a 90
 Juelsberg, se Raschenberg
 Jungshoved, Præstø a 131, 230
 Jylland 19 ff, 33, 100, 111, 118, 133, 153,
 159 ff, 170, 175 ff, 201 ff

 Karc, Holbæk s, Randers a 214
 Kalundborg k 196, 202
 Kalundborgske gods, Holbæk a 36
 Kastbjerg, by og s, Randers a 85
 Kattrup, hgrd, Holbæk a 36
 Kimmerslev mølle, Kildebrønde s, Kø-
 benhavns a 144
 Kirke Skensved s, Københavns a 144
 Klestrupgård, selvejergård, Hundstrup s,
 Thisted a 44
 Klinteby, Karrebæk s, Sorø a 28
 Knudseje, hgrd, Hjørring a 58
 Kokkedal, hgrd, Hjørring a 101
 Kolding k 53 ff, 72, 91, 113, 172, 202
 Koldinghus a 91, 161
 Kongensgård, gods, Thisted a 20
 Kongeåen 17, 34, 160, 172, 175 ff, 185
 Kongstedlund, hgrd, Aalborg a 142
 Karselitze, hgrd, Nykøbing Falster a 237
 Kousted, by og s, Randers a 75, 79
 Krabbesholm, hgrd, Viborg a 146
 Krengerup, hgrd, Odense a 104
 Krogsdahl, gods, Ringkøbing a 155
 Kronborg geværfabrik 200
 Kronborg a 177
 Krummerup, by og s, Sorø a 151
 Kær herred, Aalborg a 160, 229
 Kærby mølle, by og s, Randers a 85
 København 17, 20 ff, 134, 144, 152, 156,
 161, 174 ff, 187 ff, 201 ff, 217, 222, 230

 Køge k 202
 Køng, by og s, Præstø a 200

 Langeland 111
 Ledreborg, hgrd, Københavns a, tidligere
 Lejregård 22
 Lee, by og s, Viborg a 81, 163
 Lee Søgård, selvejergård, Lee s 214
 Lejregård, se Ledreborg
 Lengsholm, hgrd, Hjørring a 151
 Lerkenfeld, hgrd, Viborg a 154 ff
 Lille Ebberup, Bromme s, Sorø a 86
 Lindenberg, hgrd, Aalborg a 29
 Lindholm, Nr. Sundby, Aalborg a 24
 Lintoft, fæstegård under Frederiksgave,
 Odense a 41
 Lolland 18, 34, 90, 98, 100, 111, 159, 177
 ff, 193, 229
 Lund, Ørslevkloster s, Viborg a 35
 Lundenæs a, senere Ringkøbing a 58, 159,
 177 ff
 Lunderupgård, hgrd, Ribe a 109
 Lundø, by og s, Viborg a 40, 41
 Lyngby, by og s, København a 102
 Lynderupgård, hgrd, Viborg a 167
 Lystrup, hgrd, Præstø a 133
 Lystrup, Vindblæs s, Randers a 48 ff
 Lægård, selvejergård, Måbjerg s 164
 Lærkholt, selvejergård, Ansager s 147 ff,
 215 ff
 Læsø 97
 Løjtved, hgrd, Svendborg a 105, 134
 Løvegård, hgrd, Holbæk 222
 Løvenborg, hgrd, Holbæk a 83, 124
 Løvenholm, hgrd, Randers a 198, 200
 Låsby s, Skanderborg a 172

 Madum s, Ringkøbing a 225

- Mariager k 52, 170
 Mariagerkloster, hgrd, Randers a 85
 Maribo k 202
 Marselisborg, hgrd, Århus a 102
 Matstrup, hgrd, Skanderborg a 191
 Mellerup, by og s, Randers a 150
 Middelfart k 202
 Mindstrup, hgrd, Vejle a 122
 Mors 98, 160, 174
 Muckadell, hgrd, Svendborg a 155
 Mølgård, hgrd, Aalborg a 30 ff
 Møllerup, hgrd, Randers a 26
 Møn 18, 21, 34, 100, 111, 139
 Mørupgård, hgrd, Sorø a 36
- Nakskov k 193 ff
 Niebelum, Føhr 170
 Nissum s, Ringkøbing a 218
 Nissumgård, hgrd, Skanderborg a 91
 Norge 13, 15, 173, 175 ff, 183, 203 ff, 217
 Nykøbing F. a 177
 Nykøbing F, k 202
 Nykøbing M, k 202
 Nykøbing S, k 40, 41, 202
 Ny mølle, København 200
 Nysted k 202
 Næsby Broby s, Odense a 153
 Nørager, hgrd, Holbæk a 36
 Nørgård, hgrd, Viborg a 179
 Nørholm, hgrd, Ribe a, se også A. C. Teil-
 mann i personregisteret, 53 ff, 56 ff,
 102, 106, 109, 146 ff, 156, 169, 178, 179,
 181, 182, 215, 234
 Nr. Kettrup, gods, Hjørring a 30
 Nr. Sundby, senere købstad 24 ff
 Nr. Tulstrup, Lee s, Viborg a, se også
 Chr. Andersen, Nr. Tulstrup i person-
 registeret, 70 ff
- Nr. Tranders, by og s, Aalborg a 124
 Nørre Vosborg, hgrd, Ringkøbing a 150,
 156, 216 ff, 222 ff, 236
 Nørre Ørum, Ørum s, Viborg a 9
 Nørtang, selvejergård, Ulfborg s, Ring-
 købing a 216 ff, 222 ff, 226 ff
 Nørtop, hgrd, Thisted a 196
 Nørup, Rubjerg s, Hjørring a 145
- Odense k 45, 174 ff, 202
 Ogelbølle, Lee s, Viborg a 102
 Olufsgård, hgrd, Ribe a 86, 89
 Ormholt, hgrd, Hjørring a 151
 Overgård, hgrd, Randers a 29, 48 ff, 85,
 97, 125, 151, 214
 Oxenbøl, Thisted a 20
- Pallisbjerg, hgrd, Ringkøbing a 164 ff, 218
 Palstrup, hgrd, Viborg a 20, 206
 Polen 13
 Præstø k 121
- Randers k 152, 160, 162, 174, 200
 Randers a 138
 Randrup, hgrd, Aalborg a 29, 142 ff, 157
 ff
 Raschenberg, hgrd, Fyn, nu Juelsberg
 123, 199
 Reerslev, by og s, Holbæk a 21 ff
 Refs, gods, Aalborg a 29
 Resenbro, Resen by og s, Viborg a 91
 Restrup, hgrd, Viborg a 50, 92
 Ribe k 93, 174, 202
 Ribehus a 58, 91, 92, 97, 98, 113, 177 ff
 Ridemandsmølle, syd for Aalborg 27
 Rindum s, Ringkøbing a 217
 Ringkøbing k 59, 216 ff, 222 ff
 Ringstedkloster, hgrd, Sorø a 176, 189

Rodstenseje, hgrd, Århus a 100
 Rosendal, hgrd, Præstø a 36
 Roskilde a 100
 Roskilde k 202
 Rougsø herred, Randers a 160
 Rudbjerggård, hgrd, Maribo a 193 ff
 Rulsøegård, hgrd, Randers a 197
 Rygård, gods, Københavns a 41
 Ryomgård, hgrd, Randers a 26, 157, 178
 Rysensten, hgrd, Ringkøbing a 224
 Rødby k 202
 Røgild, Brovst s, Hjørring a 32
 Rågeskov, Tillitse s, Maribo a 193
 Råsted s, Ringkøbing a 218
 Råstrup, hgrd, Thisted a 44

Salling herred, Viborg a 167
 Saksøbing k 202
 Salling 222
 Samsø 111, 201
 Schackenborg, hgrd, Tønder a 174
 Sejbæk, Daugbjerg s, Viborg a 91
 Sejstrup, Højslev s, Viborg a 118, 121, 122, 130
 Sindal s, Hjørring a 150
 Sjælland 18, 21, 34, 74 ff, 93 ff, 98 ff, 102, 111, 117, 133, 144, 159 ff, 175 ff, 189 ff, 201 ff, 212, 227
 Skallerup, by og s, Hjørring a 57
 Skibsted, by og s, Aalborg a 29
 Skive 167
 Skivehus a, senere Viborg a 159
 Skjern, hgrd, Viborg a 162
 Skjoldborg, by og s, Thisted a 42
 Skonager, Næsbjerg s, Ribe a 109
 Skåne 20, 203 ff
 Slagelse k 202
 Slesvig 13, 17, 175 ff

Sneslev, Førslev s, Sorø a 28
 Sneumgård, hgrd, Ribe a 109
 Snurom, Klarup s, Aalborg a 171
 Solmgårdsholm, hgrd, Aalborg a 102, 124
 Sollbjerg, by og s, Holbæk a 163
 Sortchavet 37
 Stavnholt, Farum s, Frederiksborg a 65
 Stenalt, hgrd, Randers a 67, 117, 123, 148 ff, 152, 156 ff, 160, 161, 169 ff, 181, 182, 197 ff, 214, 229
 Stenshallegård, hgrd, Skanderborg a 102
 Stenumgård, hgrd, Ringkøbing a 223 ff
 Stougård, hgrd, Skanderborg a 191
 Strandet, hgrd, Viborg a 117, 128
 Struer k 217
 Stødby, Tillitse s, Maribo a 193
 Støvringgård kloster, hgrd, Randers a 29, 51, 85
 Støvring mølle, Budenrup s, Aalborg a 27
 Sundstrup, Ulbjerg s, Viborg a 171
 Sveidal, Sdr. Nissum s, Ringkøbing a 200
 Svendborg k 202
 Svenstrup, hgrd, Københavns a 144
 Svenstrup, gods, Randers a 85
 Svenstrup, Ørslevkloster s, Viborg a 46
 Sverige 175, 183
 Sæbygård, hgrd, Hjørring a 43, 67 ff
 Sæbygård, hgrd, Holbæk a 162, 196
 Sødriugholm, hgrd, Randers a 52, 214
 Sødal, hgrd, Viborg a 30
 Søgård, gods, Sjælland 36
 Søholm, hgrd, Odense a 104
 Søndergård, fæstegård i Tim s, Ringkøbing a 226
 Sønder Nissum s, Ringkøbing a 225
 Sønder Onsild, by og s, Randers a 57
 Sønder Tranders, by og s, Aalborg a 124
 Sønder Vosborg, hgrd, Ringkøbing a 218 ff

Sønder Ørum, Ørum s, Viborg a 35, 120
 Sønderskov, hgrd, Ribe a 182

Terslev, by og s, Sorø a 90
 Tersløsegård, hgrd, Holbæk a 36
 Thue, Hørby s, Hjørring a 67
 Thy 20, 43, 98, 160
 Tillitse, by og s, Maribo a 194
 Timgård, hgrd, Ringkøbing a 219, 225 ff
 Tirsbæk, hgrd, Vejle a 100 ff, 133
 Tistrup, by og s, Ribe a 147
 Tjele, hgrd, Viborg a 28, 57, 92, 162
 Todbøl, hgrd, Thisted a 42 ff
 Tolne s, Hjørring a 150
 Tolstrup, Års s, Aalborg a 107
 Tornby, by og s, Hjørring a 27
 Torslev, by og s, Hjørring a 57
 Torstedlund, hgrd, Aalborg a 207
 Totterupholm, hgrd, Præstø a, senere Rosendal 36
 Trudsholm, hgrd, Randers a 85, 197
 Trøjborg, hgrd, Tønder a 174
 Tulstedgård, gods, Aalborg a 196
 Tustrup, hgrd, Randers a 80, 178, 198
 Tybrind, hgrd, Odense a 127, 130, 141
 Tyrrestrup, hgrd, Skanderborg a 102
 Tølløse, by og s, Holbæk a 41
 Tølløsegård, hgrd, Holbæk a 35, 36
 Tønder a 153, 181
 Tønder k 154
 Tørslevgård, Estruplund s, Randers a 123
 Tostrup, Sønderholm s, Aalborg a 107

Udbyneder, by og s, Randers a 48 ff
 Uddegård, Ansager s, Ribe a 216
 Udstrup, hgrd, Ringkøbing a 224, 225
 Uhre, Tistrup s, Ribe a 146 ff, 215 ff
 Uldum, by og s, Vejle a 172

Ulfborg s, Ringkøbing a 226
 Ulstrup, hgrd, Thisted a 195 ff
 Ulstrup, Røsnæs s, Holbæk a 94, 98
 Ulsund, hgrd, Ringkøbing a 222

Vallø, hgrd, Roskilde a 133
 Vammen s, Viborg a 57, 229
 Varde k 86, 89
 Vedbysønder, Ottestrup s, Sorø a 69
 Vcdø, hgrd, Randers a 102
 Vejle a 91
 Vejlby, by og s, Randers a 198
 Vejle k 172
 Vendsyssel 98
 Vennebjerg s, Hjørring a 168
 Vester Velling, by og s, Viborg a 132
 Vestervig, by og s, Thisted a 20
 Viborg k 10, 40, 106, 163 ff, 167, 199, 202, 206, 207
 Viborg stift 98, 131, 229
 Viffersholt, hgrd, Aalborg a 29
 Villerup, hgrd, Hjørring a 57, 145 ff, 168 ff
 Vinkel, Højslev s, Viborg a 199
 Vinstrup, Dalbyover s, Randers a 85
 Viskum, hgrd, Viborg a 163 ff
 Vivild s, Randers a 200
 Voer, by og s, Randers a 148 ff, 152, 169 ff, 198, 214
 Voer herred, Randers a 160
 Voerbjerg, Lindholm s, Aalborg a 65
 Voldsted, by og s, Aalborg a 88
 Volstrup, by og s, Hjørring a 43, 67
 Vonsild, by og s, Vejle a 70
 Vordingborg k 202
 Vrenderup, Fåborg s, Ribe a 86
 Vrendsted, by og s, Hjørring a 30
 Vår, hgrd, Aalborg a 31

Wedellsborg, hgrd, Odense a 20

Øgelstrup, Råsted s, Ringkøbing a 223

Øgelstrup vase, Råsted s, Ringkøbing a 156

Øllingsøgård, hgrd, Maribo a 113

Ølstrup-Hover pastorat, Ringkøbing a 227

Ørbækhus, Vissenbjerg s, Odense a 41

Ørrild, Fårup s, Randers a 79

Ørslev, by og s, Præstø a 90

Ørslevkloster, hgrd, Viborg a 9 ff, 34 ff, 36, 46 ff, 76, 117, 118 ff, 120 ff, 123, 128, 130, 167 ff, 170, 174, 199, 204

Ørslevkloster kirke, Viborg a 167

Ørsted, by og s, Randers a 66, 150, 152, 156, 169 ff, 197

Ørsted, Oksenvad s, Haderslev a 37, 108

Ørum s, Viborg a 122

Øse præstegård, Ribe a 86

Øse, Ribe a 169

Østergård, hgrd, Odense a 124 ff

Øster Hassing, by og s, Aalborg a 58

Øster Hebelstrup, gods, Hjørring a 67

Øster Lyby, Lyby s, Viborg a 78

Øster Tørslev, by og s, Randers a 85

Øster Velling, by og s, Viborg a 133

Åbenrå a 153, 182

Ågerup, by og s, Holbæk a 41

Ågård, hgrd, Holbæk a 56

Åalborg k 24, 174, 202, 210, 217, 222

Århus a og stift 98, 133, 138

Århus k 174, 200, 201 ff

Sagregister

- Afskedspas / rejsepas 11, 27 ff, 33, 34, 36, 45, 48 ff, 83, 87 ff, 161, 173, 206
- Afvandring fra landbruget (se også købstad, håndværkslære og udvandring) 13, 17, 201, 234
- Amning 67, 69
- Arbejde, se landbrugsarbejde
- Arbejdskraft / folketal / folkemangel 13, 61, 110, 114, 124, 165, 167, 178, 184 ff, 186, 187 ff, 234 ff
- Arbejdsmoral 129 ff
- Bande 74
- Barndom 62 ff
- Behøvling 192
- Betinget pas 29, 89, 148, 152 ff, 190 ff, 196, 204, 207
- Birketing
- Børglumkloster 143, 158 ff
  - Egede Gård 21
  - Førslev 28
  - Lerkenfeld 80, 154
  - Overgård 29, 51
  - Sæbygård 43
  - Vestervig 20
  - Ørslevkloster 10 ff, 34 ff, 118 ff, 122, 128, 168
- Bissekræmmer 170, 179, 205
- Bissetid 133 ff
- Borgerskab / brev 189, 201 ff, 206 ff, 217
- By- og herredsting
- Bjerre Hatting 45
  - Fleskum 88 ff
  - Gerlev 48 ff
  - Hassing Refs 43
  - Hellum Hindsted 29
  - Hillerslev Hundborg 196
  - Kolding 55
  - Kær Hvetbo 30, 32
  - Nørvang Tørrild 123
  - Lalborg 25
  - Års Slet 31
- Brændevin / drik / kro 95, 96, 105, 127, 134, 138 ff, 140
- Børnearbejde 32, 63, 65, 74–80, 85 ff
- Børnedødelighed 70 ff, 187 ff
- Børnemishandling 78–80, 84
- Dans 136, 138
- Danske kancelli 20, 60, 151, 152, 162, 166, 169, 200
- Desertør, se rømning
- Efterlysning 34 ff, 167
- Eksercits 16, 58 ff, 133
- Ekstrasession 39 ff, 57 ff, 61, 144 ff, 150 ff, 155 ff, 159 ff, 161 ff, 166, 168 ff, 174 ff, 189 ff, 199 ff, 220, 226, 238

- Enrollment, se udskrivning
- Fastclavn 104, 137
- Fiskeri 24, 179
- Folkemarked / fæstemarked 91 ff, 113
- Frikarl (se også fripas) 45, 50 ff, 150
- Fripas / frihedsbrev 18, 21, 22, 24, 41, 48 ff, 55, 142–166, 178, 181, 182, 185, 187, 189, 195, 196, 200, 205, 206 ff, 208, 214, 215, 220, 221, 222, 238
- Fruedag 137 ff
- Fængsel 50, 54, 168, 182
- Fæstebrev / aftale 22, 30, 34, 148 ff, 156 ff, 161, 166, 206 ff, 215
- Fæsteforhandlinger 9 ff, 11, 46 ff, 48 ff, 149 ff, 206 ff, 214
- Fæstepenge / håndpenge 89, 90, 91, 113
- Fæstevang / forpligtelse (gård eller hus) 11, 18, 22, 37, 38 ff, 45 ff, 60, 149
- Følgeseddell, se betinget pas
- Gadebasse 139
- Gadelam 139
- Gilder / fester 104, 135 ff
- Godsejer, se navnerregister
- Godsforvalter / ridefoged (se også navnerregister) 9 ff, 11, 24 ff, 28, 32, 46 ff, 49, 117, 122, 127, 128 ff, 148, 154, 162, 193 ff, 210
- Grandstævne / bystævne 140, 213
- Handel (tjenestefolks) 106, 114, 131, 186, 204, 210
- Herrredskasse 106
- Herrnhutiske kredse / brødremenighed / Christiansfeld 217, 221, 223 ff
- Hollænderi / hollændere 117, 118, 123
- Hoveri / hove 9, 49, 52, 56 ff, 116, 120 ff, 124, 126–130, 140, 141, 185, 215
- Husmænd 109–113, 123 ff, 131, 188, 213
- Husstand 62 ff, 123
- Hvervning 58, 145 ff, 151, 165, 178 ff
- Hønsepenge 140
- Håndpenge 145 ff
- Håndværker 187, 190–200, 210
- Håndværkerlaug 87, 188, 189, 190–197, 201–208
- Håndværksarbejde 125 ff, 197 ff, 231
- Håndværks- og købmandslære 46, 152, 177, 190–199, 217, 228, 230
- Jul / julestue 90, 104, 133, 135, 169
- Jurist 210 ff, 230
- Kaffe og the 40, 41, 134
- Kirkestævne 25, 87
- Koleje 106
- Konfirmation 81, 82 ff, 84, 169 ff, 192, 228
- Konsumptionsbetjent / forvalter 41, 53 ff, 217
- Kortspil 105
- Kost / forplejning / mad 35, 53, 76, 81, 93–97, 112, 129, 131, 192, 199
- Kvinder / piger 18, 25, 34, 39, 47, 53 ff, 60, 65, 67 ff, 77, 88, 89, 91, 95, 101, 104, 110, 112, 117, 122, 125, 127, 131, 136 ff, 154 ff, 176, 179 ff, 182 ff, 185, 214, 215 ff, 222 ff
- Kvægpest 37 ff, 48, 60
- Kærlighedsgerninger 111, 131
- Købmand 187, 210, 216–222, 225
- Købstad 10, 13, 17, 45, 174 ff, 183, 185, 187–208, 216 ff, 232

- Ladefoged / ladekarl 117, 120 ff, 122 ff, 127
- Landbrugsarbejde 32, 46, 60, 85 ff, 101, 109 ff, 115–131, 139, 176, 179, 185, 213
- Landsbyfællesskab / samfund / bymænd 25, 53, 60, 87, 112, 123, 140, 198, 200, 213, 215, 232
- Landgilde 15, 46, 215
- Landmilit 15 ff, 23 ff, 34, 179
- Landsting
  - Lolland Falster 195
  - Sjællandsfar 22, 28, 56, 90, 108
  - Viborg 25, 26, 28, 29, 31, 43, 51, 55, 79, 80, 89, 91, 108, 123, 154, 158, 196, 206 ff
- Latinskole 177
- Livegenskab 39
- Logi 53, 76, 81, 92, 97, 99, 113, 118
- Læse- og skrivefærdighed / skoler 12, 50, 66, 80, 81 ff, 92, 113, 153 ff, 168, 169, 216, 228–230, 232
- Løbedage 133 ff
- Løn 18, 76, 88, 91, 92, 93–104, 157, 178, 184, 195, 217
- Lønnesæd 101 ff, 106, 107 ff, 108, 112, 113 ff, 157, 174, 178, 227
- Majfest 139
- Mjød 54, 134
- Mobilitet / social bevægelighed 209–233, 235 ff
- Musik / spillemænd / violin 135 ff, 140
- Møller 144, 149, 193 ff
- Naturalieløn 91, 100 ff, 102, 108
- Offer, (præste- og degne) 106, 192
- Opdragelse 69 ff, 72 ff
- Opsparing (tjenestefolks) 104, 106 ff, 114, 157
- Opsigelsestider 27, 34, 86 ff, 107 ff
- Overskudsdeling, se lønnesæd
- Pas, se afskeds/rejsepas, frihedspas, betinget pas
- Pengculån (tjenestefolks) 107, 109, 114
- Pinsekæreste 139
- Plokkeskilling 104
- Præster / præstegårde 18, 48, 52, 53, 70 ff, 72 ff, 74 f.o., 79 ff, 87, 88 ff, 108, 123, 132, 138, 141, 153, 154 ff, 181 ff, 210, 212, 226, 227, 231
- Pundtærsker 113
- Rang / ærestittel 225, 232
- Rentekammeret 12, 225, 237
- Røgter 117, 118 ff, 199
- Rømning 25, 29, 35, 36, 51, 153, 167–186
- Rømningsdom 32, 45, 108
- Sct. Hans fest 137, 138
- Selvejer 43 ff, 60, 153, 162, 164 ff, 182, 186, 214, 215 ff, 232
- Session / landmilitssession 20, 24, 36, 43, 48, 51, 153, 179, 196
- Skatter 9, 13, 15, 24, 46, 92, 101, 106, 107, 113, 192, 214, 215
- Skiftepenge 140
- Skiftetid 92 ff, 113, 133 ff, 189
- Skoler, se læse- og skrivefærdighed
- Skoleholder / degne 18, 41, 81, 210, 212 ff, 231
- Skolekasse 106
- Skomagere 41, 113

- Skopenge 107, 108
- Skrivedygtighed, se læse- og skrivefærdighed
- Skudsmål / præsteattest 27, 30, 40, 87
- Skulketid 133 ff
- Slegfredsbørn 42 ff
- Slunteuge 133 ff
- Smed 58, 89, 113, 149 ff, 195 ff, 199 ff
- Soldatermål 220
- Soldaterudskrivning 19 ff, 23, 24, 26, 34, 39, 54 ff, 61, 83, 87, 144, 158, 163, 165, 169, 178 ff, 184, 196, 200, 214, 220, 226, 234
- Sommer i by riden 138 ff
- Spil (kort, terning, hold) 134
- Stavnsbånd 15 ff, 18 ff, 26, 28, 33, 34 ff, 36–61, 142 ff, 164, 177, 181, 183, 185, 187, 189, 190, 195 ff, 203 ff, 208, 209, 215, 234 ff
- Stavnsbåndsforordning af 4.2 1733 15 ff, 34 ff, 142, 152, 168, 170
- Stavnsbåndets ophævelse, frd. af 20.6 1788 144, 150, 152, 160 ff, 163, 164, 166, 200, 236 ff
- Strølægd 44, 153, 162
- Søndag 16, 32, 58, 82, 111, 131–133, 170, 192
- Theandler 41
- Tjencstetvang (husmænd og tjenestefolk) 112–113
- Tobak / rygning / piber 105, 118 ff, 134, 193
- Tobakspinderi / fabrik 196 ff, 218
- Trolovelse 48, 52, 53, 122, 139
- Tyggemad 69
- Tyske kancelli 176
- Tærsker / tærskning 86, 89, 92, 113, 116 ff, 123, 176
- Tøj / beklædning, se også naturalieløn 104 ff, 176 ff
- Uddannelse ved landbrug 11, 74 ff, 85
- Udvandring 174 ff, 177 ff, 182 ff, 185
- Ungdomslaug 127, 139
- Vorned /vornedskab 18 ff, 34, 144, 206
- Værn 19, 53 ff
- Ægteskab / bryllup 36, 39, 47, 52, 53, 60, 87, 104, 122, 132, 139, 147, 180, 182 ff, 217, 221, 225, 232

Bogens forfatter Birgit Løgstrup er arkivar på Landsarkivet for Nørrejylland og erhvervede i 1983 doktorgraden på en administrationshistorisk afhandling. Hendes interessefelter falder i tre områder med bl.a. følgende publikationer:

Landbohistorie: Markdrift og hoveri på Løvenborg 1771–72. Bol og By 8. Bondeprotest på Lynderupgård 1781–1802. (Artikel i Protest og Oprør, 1986). Landsbyfællesskabet i det 18. århundrede. Bol og By. 1986:2.

Administrationshistorie: Dommer og administrator. Herredsfogeden 1790–1868. (1982). Jorddrot og offentlig administrator. (1983). Den bortforpagtede statsmagt. Bol og By 1985:1. Boel Jensdatters skæbne. (Artikel i Fromhed og Verdslighed, 1985). Kjære amtmand og kjære svigersøn. (Artikel i Spor, 1987).

Socialhistorie: Fra tvang til forsorg. Viborg amts forsorgshjem 1882–1982. (1984). Kølsen fangekoloni 1907–1934. Et straffeeksperiment i hedesagens tjeneste. Fra Viborg amt 1984.

I Hersom kirke i Rinds herred findes disse billeder af sædemanden og tærskeren på stolestaderne i mandesiden. Maleren Hartvig Ahlefel malede dem omkring 1750 i en serie om årets gang i landbrugets arbejde, fra naturen vågnede om foråret, til den gled ind i vinterens dvale. Billederne skulle fortælle Hersom-folkene om menneskelivets forgængelighed. De benyttes som illustration til denne bog, fordi den også skildrer den daglige tilværelse på landet under stavnsbåndet 1733–1788.

